

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Kovács András Ferenc hatvanéves

- KOVÁCS ANDRÁS FERENC verse 905
PARTI NAGY LAJOS verse 906
KERESZTESI JÓZSEF verse 908
KERTI ANNA EMESE: A „maszklehullás poétikája” (Kovács András Ferenc
„Calvus-verseinek” elidegenítő gesztusairól) 910
RÁLIK ALEXANDRA: A megszólítás és megszólal(tat)ás alakzatai
Kovács András Ferenc „oroszverseiben” 917

*

- ACZÉL GÉZA versei 926
PEER KRISZTIÁN versei 928
MELIORISZ BÉLA versei 929
BARNA IMRE: Senkiföldje (*regényrészlet*) 930
ZOLTÁN GÁBOR: Városok szép tornyai hullnak (*esszé*) 941
LYDIA DAVIS: Az anyyi, mint (*kisprózák*) 954
RADICS VIKTÓRIA: Sipos Katica (*esszé*) 961
SZÁNTÓ T. GÁBOR: Európa szimfónia (*regényrészlet*) 967
DOMJÁN GÁBOR versei 972
HARCOS BÁLINT verse 974
KISS GEORGINA versei 975
PAYER IMRE versei 977
TVERDOTA GYÖRGY: Az anyag gyermekei (A város peremén *elemzése*) 978

Száz éve született Pákolitz István

- ÁGOSTON ZOLTÁN: Egy rövidnadrágos tanító (Pákolitz Istvánról) 992
MOHÁCSI BALÁZS: „Emberhez méltón élni” (Pákolitz István jubileumára) 994

*

- KRUPP JÓZSEF: Hátha úgy van (Várady Szabolcs: *De mennyire*) 1000
DÉRCZY PÉTER: Villamoskalauzok, házmesterek, írók, költők – nyilasok
(Zoltán Gábor: *Szomszéd. Orgia előtt és után*) 1006
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS: Egy meg nem írt családregény fejezetei
(Ungváry Rudolf: *Balaton nyaraló*) 1018

2019

SZEPTEMBER

JELENKOR

LXII. ÉVFOLYAM

9. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, MOHÁCSI BALÁZS, PÁLFY ESZTER

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PARTI NAGY LAJOS, PINCZEHELYI SÁNDOR,
SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ,
VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére.
Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszböveletben vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;

a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: Dél Takarékszövetkezet 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

ELHUNYT HÁRS ÉVA. A pécsi Modern Magyar Képtárat megalapító művészettörténész július 1-jén, kilencvenéves korában halt meg.

*

ELHUNYT HELLER ÁGNES. A nemzetközi hírű filozófust július 19-én, kilencvenéves korában érte a halál. Heller Ágnesről *Weiss János* emlékezett meg honlapunkon (www.jelenkor.net).

*

ELHUNYT GANTNER B. ESZTER. A Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft és a Humboldt Universität zu Berlin tudományos munkatársa augusztus 15-én halt meg Berlinben. A történész utolsó magyar nyelven megjelent közleménye a *Jelenkor* 2019. július-augusztusi számában Schweitzer Gáborral közösen jegyzett tanulmány volt.

MAGASISKOLA. Hetedik alkalommal rendezték meg a Mészöly Miklós Irodalmi Akadémiát és írói mesterkurzust július 7-e és 13-a között Szekszárdon. A szemináriumokat *Darvasi László* és *Szilasi László* vezette. A rendezvényen Mészöly Miklós előadásokra (*Móser Zoltán*, *Szkárosi Endre*, *Szolláth Dávid*), könyvbemutatókra (*Szkárosi Endre*, *Zalán Tibor*, *Péterfy Gergely*, *Péterfy-Novák Éva*), valamint irodalmi beszélgetésekre (*Németh Gábor* és *Szilasi László*, *Danyi Zoltán* és *Ágoston Zoltán*) is sor került.

*

A 12. ÖRDÖGKATLAN FESZTIVÁLT július 30-a és augusztus 3-a között rendezték meg Beremenden, Kisharsányban, Nagyharsányban és Villánykövesden. A fesztivál díszvendége a Jelenkor Kiadó volt, az irodalmi beszélgetéseken *Boldizsár Ildikó*, *Keresztesi József*, *Peer Krisztián*, *Simon Márton*, *Szabó Imola Julianna* és *Tompa Andrea* lépett fel.

Szerzőink

Kovács András Ferenc (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.

Parti Nagy Lajos (1953) – költő, író, Budapesten él.

Keresztesi József (1970) – író, kritikus, Pécsen él.

Kerti Anna Emese (1998) – az ELTE BTK magyar–latin osztatlan tanárszakos hallgatója, Püspökszilágyon és Budapesten él.

Rálik Alexandra (1992) – az SZTE BTK PhD-hallgatója, Budapesten él.

Aczél Géza (1947) – költő, kritikus, az *Alföld* volt főszerkesztője, Debrecenben él.

Peer Krisztián (1974) – költő, Nagymaroson él.

Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécsen él.

Barna Imre (1951) – író, műfordító, kritikus, Budapesten él.

Zoltán Gábor (1960) – író, rendező, Budapesten él.

Lydia Davis (1947) – amerikai író, műfordító.

Mesterházi Mónika (1967) – költő, műfordító, Budapesten él.

Radics Viktória (1960) – kritikus, műfordító, Budapesten él.

Szántó T. Gábor (1966) – író, a *Szombat* főszerkesztője, Budapesten él.

Domján Gábor (1952) – költő, Veszprémben él.

Harcos Bálint (1976) – költő, Budapesten él.

Kiss Georgina (1986) – költő, kritikus, magyar–filozófia szakos középiskolai tanár, Pécsen él.

Payer Imre (1961) – költő, Budapesten él.

Tverdota György (1947) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Ágoston Zoltán (1966) – kritikus, a *Jelenkor* főszerkesztője, Pécsen él.

Mohácsi Balázs (1990) – költő, kritikus, a *Jelenkor* és a *Versum* szerkesztője, Pécsen él.

Krupp József (1980) – klasszika-filológus, kritikus, Budapesten él.

Dérczy Péter (1951) – kritikus, Budapesten él.

Radnai Dániel Szabolcs (1995) – magyartanár, a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, Pécsen él.

Egri Petra (1990) – divatkutató, a PTE BTK PhD-hallgatója, Pécsen él.

Balogh Tamás (1965) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Gombos Gábor (1961) – emberjogi aktivista, egyetemi tanár, Budapesten él.

Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

EGRI PETRA: Ez volt a divat? A Kádár-rendszer ifjúsági szubkultúráinak
parodisztikus divatleírásai (*Poós Zoltán: Rock&Roll Áruház: ez a divat
1957–2000*) 1022

BALOGH TAMÁS: Egy kis Hollandia (*Jan Brokken: A megtorlás. Egy holland falu
élete a német megszállás alatt*) 1026

*

GOMBOS GÁBOR: Hamlet-szivar és ENSZ-egyezmény (*Sz. Koncz István
beszélgetése*) 1031

KÉPEK

Portréfotó Pákolitz Istvánról 999

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap
és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. –
Filter Kultúrkávéház, Színház tér 2.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrásy
út 45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Mar-
cell u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u.13.

A LIBRI alábbi budapesti és vidéki
könyvesboltjaiban:
Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

A város elhagyása

Kavafisz-parafrázist mímelvén
Alexandrosznak, Alexandriába,
felelt így K. a fáradt nyárutón –

*Hívtál, hadd menjek, útra fel, ússzak fényben, más tengerekben,
A várost hagyjam, húzzak el, más város is van – itt már hemperegtem,
Félholt vágyakban elmerült alak, ki más-más szemmel néz körül
Más-más vidéken, gyermekül, más városokban, s lelke még örül,
Hogy éppen ott van már, vagy itt csak tétlen ír – más, száz alakban
Élhet, mozoghat állatin, vad pépben, világ-áزالagban...
Város nem egy vár – hét perel, verseng hevenhét lényemért!
Homérosz vak hang – szétpereg... Hullt porszem nyelvén rég nem ért
Már senki – írtam boldogan, sok semmi szót örökbe vettem,
Sok szépet, bíztam, s volt olyan, hogy vélt személyem tönkretettem.*

*Több város volna, s nincs remény, sem új, más tája tengereknek –
Sok hullám habja költemény, sós félsorok ha bentrekednek,
Kimondhatatlan kincs, hiány, szúrt utcahang, kihűlt lakás, szobák,
Emlékek, dolgok, mindahány tárgy megfakult kín... Nem tart már tovább –
Itthon sem otthon, néma istenek édes, tág Ithakája!
Képzélet, álom a többit is egyszeriben kitalálja –
Te ellaksz lakhatatlanul, lakatlan árnyék életed...
Sokféle út van, végtelen, sok város, más lét – élheted,
Ha elfeledted önmagad szavát, a szép öröme lettet,
S a titkos fényt, a másikat, talán örökre tönkretetted.*

Marosvásárhely – Budakeszi, 2019. augusztus 17-19.

Akaf

(A Requiem tzimbalomra című kötet margójára)

*bőv sugára hatvan küllő,
zengi kalapács és üllő, álló,
óh, mely hallal teli háló*

*Csokonai Mozart Farkas
angyaltollak szűrős fészkén bólogathat,
darabokban örömuzene,
tubusból kinyomott vígsötét tusoldat
rúgdosni rugdos pár halál s pár élet,
az felnőtt ember, ki ezt is, azt is*

*adja magát a pastiche,
egynyári hókef-akaf,
állig a nyárban, meg-megállig,
egy törmelékdal alkatrészei*

*szikrád,
ha tán pattanni rest ma,
ne félj, tartósan nem baszik rád:
„alátartván fidibuszod,
a pöfék'lést meg nem uszod”,
ahogy a költő mondaná*

*roppant hizelgő kijelentésekkel megspékelnem,
mint illenék, s tenném igencsak jó okkal,
föllillatozva, mint a déli fák s leilla berekben
az éji madárka, mondd, minek?*

*citátott szájjal olvasom a tzimbalom-requiemet,
túzi és tűzzeli játék,
bizonyos, nagy sóvárgás, amely soha nem csillapodik,
költészet, nem keresztretjtvény, nem okít, jókedvet nem,
de kedvet ád, oldást igen, meg- persze nem,
nevetség pocsék allegóriákba
úgy gyömöszölni be sorsunk, mint öklöt a szájba*

*járni voltban, járni vanban, összeránt a rím, a dallam
mostot, egykort, „mustot, vegyport, mázat, mézet”,
pusmorászva, bugyborogva, két képernyő, elidézek,
odakint kánikulácska, közönséges kis iglény,
por- s babér-fürdő után lepihénő fortepiénő*

*nem is verset gondoltam, csupán valamit,
alkalmi palimp szeszt, írni és írni át, lopni a léniát,
de hát nincs valami, minden egyszer csak az lesz, ami,
egyszer csak ennyi vagy annyi a
drága, túlon túl drága káosz: földi lét*

*jó, hatvan, nem kevés, tudom, s lesz ez még,
legyen, sokkal több is,
mindent összevéve, öregedni,
illetve -gedni csak-csak, öregnek lenni nem jó,
petyhüdt pantallóban falra hányt borsó lenni
az alkonyat hevénél, jó, az nem jó,
de e kívül mennyi jó van, hej, s e mennyi hány?*

*szöveghelyzet gyanánt adott egy
csontgolyókkal tel- és teligurult asztal,
konstellálnak, kocódnak, felkapják fejüket,
a költő mégiscsak trombitáló*

*oltalmaz a nyelvvel a ténytanyalástól,
mi mást csinálnál, verset írsz, legföljebb
nem hívod munkának, nem hívod sehogy,
elég, hogy jön, szétmereszti a karját,
s mit angyaloktól kaptál hajdan, a nyaláb toll
örömsziszeg, örömszik és örömszöl,
megpendülnek a nyári fák
cimbalomhulló és örömszöl*

ez a hatvanadik sor, folytasd hundertzwanzig

Üdvözlő sorok Kovács András Ferencnek

*Azt mondom, ötven – azt mondog, hatvan?
Az ember nyilván maga alatt van.*

*Magamagának alatta van, lám,
még sincsen túl az alapkalandján.*

*Mert jó, tegyük fel, pont így találja
magát, becsúszva sajátalája,*

*önnönmagának alászorulva,
s e pozitúra felette durva – – –*

*Mit mondtam? Ötven? Azt mondtad, hatvan?
A lényeg mégis hónunk alatt van*

*elrejtve mélyen – s vajon mi lakna,
mondhatni, duplán magunkalatta?*

*Miféle ludvérc tojotta tikmony,
mit így vigyázunk, szorítva titkon?*

*Persze tudjuk jól, miféle kincsünk,
nem szükséges, hogy alátekintsünk:*

*hónunk alatt van dal, több koboznyi –
gyeriünk az angyalt megjákoboznyi!*

*Vár a folyónál kitartott szárnnyal,
de most az egyszer öklünkre rányal!*

*Idők tudója, utaknak őre:
kipofozzuk az áldást belőle –*

*előjövünk pár trükkös fogással,
s elintézzük egy csípődobással.*

*Ha nem jön össze, ne búsulj mégse:
büszkék leszünk a sportsérülésre.*

*Este a klubban ezt magyarázzuk
(takkra lenyomtuk! porba gyaláztuk!)*

*angyali boksszal eldicsekedvén
– túltesz az ember fancsali kedvén –,*

*újra lejátszva, újrapüfölve –
dalok potyognak körben a földre.*

A „MASZKLEHULLÁS POÉTIKÁJA”

Kovács András Ferenc „Calvus-verseinek” elidegenítő gesztusairól¹

Kovács András Ferenc 1998-ban, a *Holmiban* publikálta az első Calvus-költeményeket. Ezek a versek Caius Licinius Calvus neve alatt, „Kovács András Ferenc műfordításában” jelentek meg, illetve csatlakozott hozzájuk lábjegyzetként egy paratextus is, amely részben valós (a *Világirodalmi lexikon* alapján), részben torzított vagy fiktív adatokat közöl az ókori költőről. Információ hiányában az olvasó számára e költemények könnyen egy újonnan megtalált latin költő szövegeinek magyar fordításaként tűnhetnek fel. Rövid keresgélést követően azonban világossá válik, hogy bár Calvus valóban létező latin költő volt a Kr. e. I. században, a neóterikusok körének tagja, Catullus költőtársa és barátja, művei közül azonban pusztán 21 töredék maradt ránk.

Kovács András Ferenc az ő maszkja mögé bújva adja közre ennek a hiányzó életműnek a fiktív fordítását.² A versek nemcsak igen széles és kiterjedt intertextuális hálózatot hoznak létre jeles római költők (elsősorban Catullus, Ovidius és Horatius) életművéhez kapcsolódva,³ hanem a római irodalomtörténet hagyományos narratíváját is provokálják. Ez a poétikai módszertan, azaz a már adott hatástörténeti térbe való belépés és a szövegköziség eszközeivel az irodalmi hagyomány át- és felülírása reprezentatív példája annak, hogy milyen eszközökkel keltik fel a költemények az antik szöveg fordításának illúzióját. A jelen tanulmányban azonban – ezek rövid bemutatását követően – arra szeretnék rámutatni, hogy melyek azok a pontok, ahol a versek, bizonyos elidegenítő gesztusok segítségével, lebontják az általuk felépített univerzumot, és felhívják a figyelmet saját maguk pszeudo-jellegére.

A „maszkfelöltés poétikája”

Mindenekelőtt fontos kitérni a már említett paratextusra, amely mind a hitelesítés, mind az elidegenítés gesztusára jó példát szolgáltat. A *Világirodalmi lexikon* ugyanis (többek között) ezt közli Calvusról: „Caius Licinius Calvus (i. e. 82 – i. e. 47?): római szónok és költő. Számos költői művéből mindössze 21 töredék maradt ránk, leghosszabbjuk két soros”. Ezzel szemben Kovács András Ferencnél (találomra kiválasztva a *Jelenkor* 2002. májusi számát, a paratextus ugyanis folyóiratközlésről folyóiratközlésre módosul) a következő adatokat találjuk: „Caius Licinius Calvus (i. e. 82 – i. e. 47?) előkelő plebejuscsaládból származó római szónok és költő, Catullus legjobb barátja. Irodalmár barátaival együtt elhatárolta magát Caesar és Pompeius politikai törekvéseitől. A szónoki pályán Cicero ve-

¹ A címben található megfogalmazásért Kárpáti Andrást, míg a kutatás egészéhez és a tanulmány megírásához nyújtott segítségéért Tamás Ábelt illeti köszönet.

² A témában mindeddig (a költemények nagy száma ellenére) összesen két tanulmány készült: Polgár Anikó: *Calvus, avagy a műfordítás paródiája*. In: *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003, 209–221.; Tar Ibolya: *Kovács András Ferenc egyik álarca*, *Studia litteraria: Élő antikvitás*, 2015/1–2, 159–170.

³ A KAF–Calvus-költészet intertextuális hálózatáról szóló részletes tanulmányom az *Ókor* folyóirat 2019/4. számában lesz olvasható.

télytársának számított. A fiatal, művelt ifjak körének, a »neoterikusok« néven emlegetett csoportnak irodalomelméleti megalapozójaként kedvelt költő maradt az augustusi aranykor idején is.” Idáig az információk egybecsengenek a *Világirodalmi lexikon* adataival. Az utolsó mondat viszont merőben eltér azoktól: „Számos költői művéből mindössze 156 vers, illetve 21 töredék maradt ránk”.⁴

Ez a kísérőszöveg az általában 21 (de van, ahol, már szintén a valódi adatoktól elrugaszkodva 22, 27, illetve 43) sornyi töredék mellett, itt-ott eltérő, de az egész költszet alapját jelentő catullusi korpusz verseinek számát mindenképp felülmúló (117, 124, 141, 150, 155, 156) verset tulajdonít a költőnek.

Maga a lábjegyzet tehát a *Világirodalmi lexikon* adatait alapul véve, egy rövidebb szócikk stílusában közöl első látásra nagyon is hitelesnek tűnő adatokat Calvusról, és abban az esetben, ha az olvasó csupán néhány publikáció szövegeit ismeri, akár eszébe sem jut megkérdőjelezni ezeket. Mindemellett azonban több szöveg áttekintése során a számadatok szembeütő változása felkeltheti az olvasó gyanúját, és kisebb utánajárást követően világossá válhat, hogy ezek pusztán a fiktív szöveguniverzum verifikálásának, illetve a KAF–Calvus-versek műfordításként való prezentálásának célját szolgálják. A szövegeknek tehát már a megjelenési formája is egyrészt kijelöli az olvasó számára az értelmezési kiindulópontokat, másrészt el is lehetetleníti a homogén jelentésadást, így teremtve meg a termékeny bizonytalanságot. Ezen felül ezzel a megjelenési formával Kovács András Ferenc az értelmezés kiindulási alapjául a műfordítást jelöli ki, ami jelen esetben, minthogy ezek a költemények egy nem létező életmű „fordításai”, igen sok kérdést vet fel, amelyekre még később kitérek.

A hitelesítés átfogó retorikájának fontos részét képezi az ókori szövegekkel való párbeszédbe lépés, az intertextuális hálózat kiépítése. Erre nyújthat példát többek között a *Kerge vagy s könyörtelen, Catullusom*⁵ kezdetű KAF–Calvus-költemény, amely Catullus 14. *carmen*jével áll szoros intertextuális kapcsolatban, mintegy arra ad választ. Catullus 14. verse egészében Calvushoz szól, s az ő gyatrának nevezett ajándékát (egy rossz költők verseiből álló antológiát) ígér viszonzni még rosszabb költők verseivel. A KAF-költemény Catullus ígéretének („De megállj, ravasz, ha virrad, / rögtön elrohanok s az árusoknak / polcáról csupa Caesiust, Aquinust, / Suffénust szedek össze, mind e mérget / elküldöm neked, így lakolsz, barátom”⁶) beváltását és „bosszúját” festi meg. („Jaj, Caesius meg Aquinus / tucatnyi műve dőlt be csőstül áldott / Calvusodnak ajtaján, / s Suffenus is, ki garmadával áll bús / könyvkereskedők poros / polcán – egér se rágja szét, olyan szar.”) Így beszámolót olvashatunk nemcsak a „gyatra költők cifra könyvtekerseinek” megérkezéséről, hanem ezek méregszerű, fizikai fájdalmat és betegséget okozó hatásáról is. Természetesen kiemelten fontos ez a költemény amiatt is, hogy egyike annak a csupán négy Catullus-*carmen*nek, amelyben Calvus név szerint is megjelenik (*carm.* 14, 50, 53, 96), jelen esetben ő maga a megszólított. Kovács András Ferenc tehát a már adott dialógusba lép be, és írja meg Calvus nevében a választ, ami jól illusztrálja, hogyan játszanak rá ezek a költemények az eleve adott irodalomtörténeti tényekre.⁷ Ezáltal az 50. *carmen*ben tematizált kooperációról, „Calvus” Catullusszal való barátságáról és emulatív költői játékáról az olvasó nemcsak Catullus, hanem „Calvus” életművéből is képet kaphat.⁸

⁴ *Jelenkor*, 2002. május, 470–472.

⁵ *Alföld*, 1999. április, 12–15.

⁶ A költeményt Devecseri Gábor fordításában idézem.

⁷ Lásd Catull. *carm.* 50.

⁸ Szinte számbavehetetlen azoknak a költeményeknek a sora a „KAF–Calvus-oeuvre”-ön belül, amelyek ezt a kapcsolatot fűzik tovább, azaz akár tematikus, akár metrikai, akár szövegszerű szinten Catullus valamely versét parafrázálják. Ld. pl.: *Jelenkor*, 1998. november, *Jelenkor*, 1999. június, *Jelenkor*, 2002. május, *Forrás*, 1998. szeptember, *Forrás*, 1998. december, *Forrás*, 1999. február, *Forrás*, 1999. szeptember, *Forrás*, 2000. május, *Forrás*, 2003. október, *Forrás*, 2008. szeptember,

Talán még radikálisabb példa az antik szövegekkel létrehozott termékeny dialógusra az eredeti latin nyelvű Calvus-töredékek valódi fordításainak közreadása a fiktív töredékek közé rejtve, és mindezzel egy időben a szövegközi hálózat felépítése Ovidius *Átváltozásainak* bizonyos szöveghelyeivel.

Fontos itt röviden kitérni arra, hogy a 9. és a 11. Calvus-fragmentum (amelyek a feltételezett Io-epyllion fennmaradt töredékei), ahogy azt Brooks Otis megállapította,⁹ már eleve intertextuális kapcsolatban áll a *Metamorphoses* I. könyvének 632. és 714. soraival. Kovács András Ferenc ezt a hatástörténeti tényt gondolja tovább, amikor közreadja a *Töredékek az Ióból*¹⁰ című költeményt, amely Calvus eredeti töredékeinek bővített fordítása, illetve az ehhez kapcsolódó *Ió-töredék*¹¹ című verset, amelyhez viszont már semmilyen Calvus-fragmentum nem kapcsolható, ez ugyanis az *Átváltozások* Devecseri Gábor-féle fordításának Io-történetéből kölcsönzött néhány sor parafrázált változata.¹² Azt is mondhatnánk tehát, hogy ebben az esetben épp fordítva történik a „verifikálás”, hiszen a fiktív szövegek közé ékelődik be egy valódi forrásszöveggel rendelkező költemény, amely viszont egy újabb teljes mértékben fiktív költemény megszületését motiválja. Ezek együttes értelmezése vezetheti ugyanis arra a következtetésre az olvasót, hogy Calvust ne csak mint Ovidiusra feltételezhetően hatást gyakorló költőt fogja fel, hanem mint olyan reprezentatív költőt, akitől Ovidius afféle szolgai epigonként nemcsak rövid sorokat, de nagyobb részleteket is kölcsönzött élete főművének megírásakor. Calvus jelentősége tehát a két költemény együttes értelmezésével hatalmasat nő: hirtelen az aranykor egyik legjelentősebb szerzőjének költői modellje és példaképe lesz.

Másfelől közelítve a vizsgált kérdéskör felé, a szövegek zöme a genette-i „transztextualitás”¹³ fogalmának a esetei közül az architextualitás eszközeit is alárendeli ennek a célnak. Ennek példái lehetnek az elsősorban a Catullus költészetéhez kapcsolódó invektívus költemények. A támadó, gúnyos, élcelődő hangvételű versek különösen érdekes darabja ebből a szempontból a *Kérlek, hú Neposom* kezdetű vers, amely egyrészt már a kezdősorral is utal Catullus 1. *carmen*jére, amely kötetnyitó versében a költő Cornelius Nepos történetírónak ajánlja verseit. Itt viszont fordított poétikai helyzettel találkozunk, hiszen KAF–Calvus nem saját emlékének megőrzésére, hanem a „gyatra költők” nevének és elmarasztalásának feljegyzésére kéri a történetírót. A szöveg a Catullus invektíváiban szereplő személynevek egybegyűjtött katalógusaként is működik. A legtöbb itt említett személy ugyanis szerepel Catullus valamelyik költeményében: Aemilius (97. c.), Alfenus (30. c.), Aurelius (16. c.), Arrius (84. c.), Balbus (67. c.), Erius (54. c.), Caesius (14. c., amelynek megszólítottja egyben Calvus is), Naso (112. c.), Furius (11., 16., 23. c.), Piso (28. c.), Gellius (88. c.), Lesbius (79. c.), Porcius (47. c.), Sestius (44. c.), Mamurra (29., 57. c.), Vatinius (14., 52. c.); de el vannak rejtve ezen felül olyan latin, latin melléknevekből képzett, vagy latinos hangzású nevek is a versben, amelyek a catullusi életműből hiányoznak: Crispus, Chinus, Celsus, Columella, Cerellius, Fabricius, Longinus, Tucillio. KAF–Calvus ezzel a szöveggel tehát mintegy bizonyítja a korabeli irodalmi körökben való jártasságát, hangsúlyozza a Catullusszal való közös ismeretségi kör hitelességét, de ezen felül az *aemulatio* jegyében ki is bővíti a szerzőtársánál található szövegegyüttesből kirajzolódó „proscriptiós listát”.

Alföld, 1998. november, *Alföld*, 1999. november, *Holmi*, 1998. augusztus, *Holmi*, 1998. szeptember, *Látó*, 2000. március

⁹ Otis, Brooks: *Ovid as an Epic Poet*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, 384.

¹⁰ *Forrás*, 2003. október, 34–36.

¹¹ *Forrás*, 2008. szeptember, 3–4.

¹² *Átváltozások* I. 647–657. Az idézés ennyire radikális formájának problematikájáról lásd Kulcsár-Szabó Zoltán: *Idézet vége. Intertextualitás-fogalmak a magyar irodalomkritikában 1981 és 2007 körül*, Alföld, 2011. július, 69–83.

¹³ Genette, Gérard: *Transztextualitás*, ford. Burján Mónika, Helikon, 1996/1–2, 82–90,

A „maszklehullás poétikája”

Józan Ildikó *Műfordítás és intertextualitás* című tanulmányában írja: „A műfordítás olvasását intertextuális előfeltevés kell, hogy irányítsa”.¹⁴ Maga a műfordítás jelensége jellegéből adódóan feltételez egy alapszöveget, amelynek az interpretációjaként működik a másik nyelvre átültetett szöveg, és amely, ha valóban így, intertextuális jelenségként kezeljük, a nyelvköziség és a szövegeköziség terében, nem önálló szöveggént, hanem az eredeti szöveghez való viszonyában, „függő-identitásának” tudatosításával nyeri el önazonosságát.¹⁵ Ezek alapján úgy gondolom, hogy bár, Riffaterre terminusával élve, a „kötelező intertextus”, ahol „az intertextus nem az idézés tárgya, hanem egy előfeltételezett tárgy”,¹⁶ hiányzik, a tanulmány megállapításai kiterjeszthetők Kovács András Ferenc Calvus-költészetére is. Ahogy általában a műfordítás esetében, itt is igaz, hogy „a fordított szöveg olvasásakor az elsődlegesnek tekintett textus maga a fordított szöveg: (minthogy) az eredeti a nyelv ismeretének hiánya miatt az olvasók legnagyobb része számára hozzáférhetetlen marad [...] és az olvasási/befogadási folyamatot az olvasónak a fordítóba vetett *bizalma* vezeti [...]”.¹⁷ Kiemelten fontosnak tartom tehát, hogy, minthogy ezek a fiktív költemények is valóban műfordításként reprezentálódnak, ne feledkezzünk meg erről a szemponttól az értelmezés során.

Ezek nyomán a műfordítás kérdésköre felől közelít a KAF–Calvus-oeuvre-höz Polgár Anikó *Catullus noster* című monográfiájának *Calvus, avagy a műfordítás paródiája* című fejezetében, ahol elsősorban a XX. századi magyar műfordítói hagyomány (Kosztolányi, Radnóti, Franyó Zoltán) pellengérré állításaként értelmezi ezt a költészetet.¹⁸ A kötet bevezető fejezetében (Józan Ildikóra hivatkozva) ejt szót továbbá arról a fordításeleméleti problémáról is, hogy a jelenkori olvasó – a fordításkötetek paratextusai miatt – a műfordítást nem képes önálló szöveggént értelmezni, ugyanis „a szöveg (...) magát, mint fordítást kínálja az olvasónak, vagyis a fordítás eseménye egy fikcionalizált viszonyrendszert hoz létre”.¹⁹ Jelen esetben viszont egészen különös helyzettel van dolgunk: KAF Calvusának verseinél ugyanis nemhogy a viszonyrendszer, de már alapvetően a viszonyrendszer léte is bizonyos szempontból fikcionalizált, hiszen a szövegek műfordításként való értelmezését a megjelenési forma egyrészt kikényszeríti, másrészt – a forrásszöveg hiánya miatt – el is lehetetleníti, ugyanis az „eredetivel” való összevetésre még a legtájékozottabb filológusnak sincs lehetősége. Ez hozza létre azt a már-már szimbiotikusnak nevezhető, hangsúlyosan függő viszonyt a KAF–Calvus-versek és a magyar műfordítás-történeti paradigmák között, amelynek nyomán a szövegek stilisztikai, poétikai minősége és mibenléte elválaszthatatlan lesz nemcsak a római irodalomtörténet, hanem a magyar műfordítói hagyomány narratívájától is, és amelyre Polgár Anikó is koncentrálna. A fejezetben azonban nem esik szó arról, hogy sok esetben (sőt, a legtöbb esetben) e költemények stílusértéke igen távol esik a „Devecseri-féle”, catullusi vulgarizmusokat (akár cenzurális okokból is) finomító fordításoktól.

Természetesen kétségtelen, hogy egyes versek valóban a „nyugatos” és/vagy „filológus” címszavakkal²⁰ fémjelzett paradigmát is megidézik, azt gondolom azonban, hogy a

¹⁴ Józan Ildikó: Műfordítás és intertextualitás. In: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, Anonymus, Bp., 1998., 133–145.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo., 137.

¹⁷ Uo., 138–139.

¹⁸ Bár a műfordítás kérdésköre kétségtelenül szerves része ennek a szövegtudományi körnek, a költemények intertextuális játékaival ennél jóval szélesebb körűek.

¹⁹ Polgár: i. m., 29.

²⁰ Polgár: i. m., 40–46.

legtöbb esetben korántsem ennyire egyértelmű a szövegek egyik vagy másik irányvonalhoz való csatlakozása. Erre szolgáltathat remek példát a *Jöjj Tiburba* kezdetű KAF–Calvus-vers,²¹ amely intertextuális kapcsolatban áll egy ismeretlen latin költő *Cras amet, qui numquam amavit...* kezdetű költeményével,²² és meglátásom szerint közvetve Horatius IV.12. ódájával is. Ennek a szövegnek bizonyos sorai, kifejezései („*hsze’ földre huppanunk hanyatt*”, „*a cirpelő tücsök, mint nyári tarló, tikkadok:/ csak tebened pöngenek!*”) az úgynevezett „domesztikáló”,²³ és elsősorban Csengeri János munkásságához kapcsolható fordítói paradigmát juttathatják eszünkbe, amely a XIX. századi népies költészet hagyományához, a népdalok, népmesék lexikájához kapcsolódik. Ám a vers mégsem értelmezhető a paradigma paródiájaként (különös tekintettel arra, hogy a komikus jelleget leginkább a KAF-„fordítás” kronológiai pozíciója eredményezi), ugyanis egyrészt a metrika megtartásával, másrészt a görögös és latinos kifejezések, személy- és helynevek, mitológiai szereplők halmozásával a szöveg a kulturális elidegenítést is tétjévé teszi, és ezáltal a „rekonstruktív” paradigmához – amely „hajlamos a célszöveg fokozott kulturális elidegenítésére”²⁴ – csatlakozik. Így tehát, ha a műfordítás elméleti háttere felől közelítünk a szöveg felé, vagy pusztán csak a befogadói folyamatok felől olvassuk a költeményt, azt láthatjuk, hogy a verset ebben a tekintetben az egymást támogató, de egyben ki is oltó ellentétek szervezik: a „házasított” hangvételű költeménybe erős antik vonatkozású és így az értelmezéshez elengedhetetlen, a kulturális kódok aktivizálását igénylő szavak ékelődnek be, így a szöveg mintegy felfüggeszti az átfogó értelmezői kísérleteket.

Jóllehet tehát egyes KAF–Calvus-költemények a századforduló fordítói paradigmáit idéz(het)ik az olvasó emlékezetébe, igen sok szöveg, mint például a *Trágár? Én? Soha...* kezdetű vers,²⁵ hatványozott obszcenitással és vulgaritással a XX. század végi és ma is domináns, nyíltan szókimondó és provokatív fordítástechnikát idézi meg,²⁶ mindazonáltal e versek „orientációja” sem ennyire egyértelmű.

A *Kerge vagy s könyörtelen, Catullusom* kezdetű költemény, amelynek hitelesítő gesztusairól már az imént szóltam, a könyvek méregszerű hatását taglaló negyedik versszakában a „*mint görcsös eb, ha laziban beszívott*” hasonlatánál hirtelen megakadhat az olvasás folyamata. Eddig ugyanis ilyen és ehhez hasonló kifejezésekkel találkozott az olvasó: „*te vásott*”, „*gyatra költők*”, „*cifra könyotekercseit*”, „*dőlt be csóstül*”, „*garmadával áll*”, világos tehát, hogy a filológus paradigma lexikájára ismerhettünk. A „*lagzi*” és „*beszívott*” kifejezések azonban korántsem olyan szavak, amelyekre egy XX. századi hagyományt követő műfordító tollából számítanánk. Természetesen már maga a képtársítás is szembeötlően merész: „*görcsös eb, ha laziban beszívott*”, de ez önmagában még nem feltétlenül keltene gyanút (különösen egy Csehy Zoltán-fordításban), azonban ebben a kontextusban (vagy szigorúbb terminológiát használva ko-textusban) mindenképp befolyásolja az olvasási folyamatot. A verssor mögött ugyanis ott húzódhat a „*fosik/hány, mint a lakodalmas kutya*” szólás, így (ha műfordításként fogadjuk el a verset, akkor) az interpretáció nyomán a megszólítani kívánt célközönség tudásbázisára alapozva, a „domesztikáló” paradigmát a szókimondó tendencia felől parodizálva bontja meg a sor a szövegegész egységét. Mindemellett az elbizonytalanítás célját szolgálhatja még az utolsó előtti versszakban

²¹ Holmi, 1999. szeptember, 1075–1076.

²² Lásd Polgár: i. m., 211.

²³ Lásd Polgár: i. m., 48–82.

²⁴ Polgár: i. m., 30.

²⁵ Holmi, 1999. március, 309.

²⁶ Erről lásd: Szilágyi János György: *Az antik klasszikus költészet fordításának aktualitása*, Holmi 2004. november, 1327–32., aki kifejezetten bírálja az elmúlt évtizedekben megjelent antik fordításkötekek erotikus költeményekre korlátozó egyhangúságát és az antikvítás irodalmára nézve félrevezető mivoltát.

a „vigéc” kifejezés is, amely eredeti értelmében utazó ügynököt jelöl (a német *Wie geht's?* fordulatból), de a ’nagyszájú ember’ értelemben is használatos.

Ez utóbbi két szöveg tehát apró kifejezések beékelése és a stílus következtelensége révén eljátszik a műfordítás illúziójának kibillentésével és így az olvasó elvárásai horizontja és a mű között létrejövő esztétikai distancia hatásával,²⁷ de az elbizonytalanítás itt még csupán a különböző műfordítás-hagyományokra vonatkozó elvárásokra korlátozódik.

A *Csevegni kéne*, Gallus című költemény ezzel szemben nemcsak az elbizonytalanításra, hanem az „építés és rombolás poétikájára”, a fikció lebontására is jó példát szolgáltat. A szöveg első olvasásra ugyanis nagyon is jól „verifikálja” saját maga ókori mivoltát, a fordítás tekintetében pedig a filológusi vagy még inkább a rekonstruktív fordítói paradigmához kapcsolódik: Saturnus ünnepét, Sapphót, Theocritust, latin és görög neveket, mimácskákat, mézes bort emleget. A szöveget szorosán olvasva azonban szembetűnik, hogy maga a kezdősor kirívóan elüt a költemény további részeitől: „*Csevegni kéne, Gallus! Ejnye, link lajhár*”. Ebben a sorban a „link” szó még esetleg érthető úgy, hogy Calvus költészetének köznyelvi kifejezését a „nemtörődöm” embertípusra (amely kifejezésre Catullus *carmen*jeiben is találhatunk példát²⁸) modern perspektívából dolgozva magyarította a fordító, de a lajhármetafora nem hagy kétséget maga után, hiszen a lajhár (minthogy élőhelye mind a mai napig Közép-és Dél-Amerika) aligha lehetett ismert egy ókori poeta számára. Két szempontból érdekes tehát ez a szöveg: egyrészt hitelesíti saját magát (a már említett mitológiai apparátuson kívül egyébként nemcsak Catullus 13. *carmen*jével, hanem egy ezt felidéző Plinius-levéllal is²⁹ intertextuális kapcsolatban áll, amelyek közé mintegy közvetítőként lép be, úgy láttatva magát, mintha a vers nyomán Plinius csak közvetetten, rajta keresztül imitálta volna Catullust), másrészt viszont a „link” kifejezéssel megakadályozza a homogén műfordítás érzetének kialakulását. Ezen felül pedig (még egyet csavarva az értelmezés folyamatán) a „lajhár” beemeléseivel teljes mértékben lerombolja a műfordítás illúzióját.

A KAF–Calvus-*oeuvre*-ben jó néhány példát lehet még találni ilyen és ehhez hasonló apró gesztusokra, amelyekkel a szövegek kilépnek az általuk megkomponált értelmezési keretből. A következőkben viszont arra hoznék néhány példát, amikor a szövegek nem az olvasó apró részletekre irányuló figyelmét, hanem az „irodalmi műveltségét” mozgadják meg.

Az *Emlékoszlopokat, hír hamis érceit* és a *Cyllene ura gyors szárnyakon érkezik* kezdetű versek Horatius Melpomené-ódájával lépnek dialógusba. Fontos itt megjegyezni, hogy amint Ovidius esetében láthattuk (és ahogy egyéb KAF–Calvus-költeményekben Horatiusra nézve is megfigyelhetjük), a szövegek nagy része arra törekszik, hogy – megbontva a kánon megkövesedett hagyományát – Calvust is az irodalomtörténet jelentős költőjévé, sőt sok esetben a már kanonizált költők fölé emelje. Ez a két szöveg azonban, mindamelllett, hogy első látásra talán olvasható lenne ezen emulatív gesztus felől is, két apró kifejezéssel az irodalomtörténetben elfoglalt valódi pozícióját jelöli meg értelmezési alapként.

Az *Emlékoszlopokat, hír hamis érceit* kezdetű szöveg hatásmechanizmusának ugyanis nagyon fontos eleme, hogy már stílusában is egyértelműen szembehelyezkedik Horatius III. 30. ódájával. Figyelmünkre a „szajha lett a kegyes Melpomené, komám” sor (amely az eredeti latin szöveg utolsó két szavát – „*Melpomene, comam*” – kifacsart értelemmel, akusztikusan idézi meg³⁰) méltó a leginkább, hiszen felmerül a kérdés, hogy a változás mozzanatát magában foglaló „lett” kifejezés milyen előzetes állapotra utal, azaz: ha ez Calvus költeményének fordítása, aki Catullus kortársa, így nem ismerhette a kronológiában őt

²⁷ Jauß, Hans Robert: Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: *Uő: Recepcióelmélet – irodalmi hermeneutika – esztétikai tapasztalat*, Osiris, Bp., 1999 (ford. Bernáth Csilla), 36–84.

²⁸ 10.12.

²⁹ Ifj. Plinius, *Levelek* I. 15.

³⁰ Ugyanezt az akusztikus imitációt Kőrösi Imre is elköveti *Horatius-négykezes* című költeményében.

követő Horatius műveit, akkor mégis mihez képest lett szajha Melpomené. Ugyanezen módon hívja fel a figyelmet saját fikcionalitására a *Cyllene ura gyors szárnyakon érkezik* kezdetű költemény a „*bár nekem sose mért Melpomené babért*” sor megengedő kötőszavával, kétségbevonhatatlanul egy másik alanyt feltételez ugyanis, akire érvényes az állítás: egyértelműen utal tehát nemcsak Horatius költészetére, de magára Horatiusra is.

Végül, de nem utolsósorban, arra hozok egy igen radikális példát, amikor KAF az elidegenítő gesztusok használatakor az olvasó magyar irodalmi műveltségére támaszkodik: a *Hogy túl sok itt a transzpadán poéta még?* kezdetű vers egyike a KAF–Calvus-oeuvre legvulgárisabb és legobszcnébb verseinek, mindemellett kreatív nyelvi szellemességről tanúskodik.

A költemény alapvetően intertextuális kapcsolatban áll Catullus 16. *carmen*jével, amely szintén Catullus legradikálisabb invektívái közül való (bár ez Devecseri Gábor fordításában nem feltétlenül mutatkozik meg), de egyben tartalmazza a Guarino nyomán „*verissima lex*”-ként elhíresült két sort is („Mert a kegyes poéta légyen / tiszta és ne a költeménye, arra / nincs szükség...”), mely a költő és költemény elkülönítésének szükségességét fogalmazza meg, és elutasítja azt az értelmezői hozzáállást, amelynek során az olvasó a szövegről megfogalmazott erkölcsi értékítéletet magára a költőre is kiterjeszti.

Ahogy tehát a 16. *carmen*ben Catullus versbeszélője Aureliust és Furiust és a szexuális erőszaktevés különböző válfajaival fenyegeti, úgy ezen KAF–Calvus-költemény is elsődlegesen az *orál(is)*, a *morál*, illetve az *(im)mortál* (vagyis halhatatlan) kifejezések hangzásbeli összecsengésével játszik. Bevonja emellett a domesztikáló hatású „talpnyalás” szófordulatot, és a „versláb” metrikai kifejezésre szinonimaként a „verstalp” hapaxot használva beszél elmarasztalóan a behízsgó magatartásról, ezzel a metaforabázissal a költőkre specifikálva azt.

Számunkra azonban most a huszadik sor a legérdekesebb, ahol a váltakozó vádló kérdések és felkiáltások közé hirtelen egy József Attila-idézet ékelődik be: „*sekély e kéj*”. Szembeötlő és erősen humoros hatású ez az egyenes idézet itt, hiszen az eredeti szövegben, bár kétségkívül szintén egy invektivikus hangvételű költeménybe ágyazva, mégis merőben más jelentésben szerepel: míg József Attilánál a „*kéj*” kifejezés a „*sekély*” szó második szótagjával tiszta rímet alkotó ’öröm’ jelentésben áll, addig a KAF–Calvus-vers erotikus kontextusában szexuális tartalommal telítődik a részlet.

Bár sok esetben azt mondhatjuk, hogy ezek az elidegenítő gesztusok apró nyaláncságek az ingyenc olvasónak, vagy ha szembeötlőbbek is, a műfordítás fikcióját mint keretet elfogadva értelmezhetőek a műfordító szabadságából fakadó nyelvi választásként, ennek a versnek az esetében a szöveg ezzel a magyar olvasók zöme számára nyilvánvaló intertextuális utalással a centrumba helyezi a fikció lebontásának kérdését, és akár úgy is érezhetjük, hogy az egész szöveg áradó, obszcné gyalázkodása erre a kulcsfordulatra fut ki, mintegy a költemény tétjévé téve a „*leleplezés*” hatásvadász pillanatát.

Tanulmányom két kérdésre koncentrált: egyrészt, hogy hogyan konstruálják meg a KAF–Calvus-költemények a saját maguk fiktív univerzumát, hogyan jelölik ki a helyüket az irodalomtörténeti kánonban, illetve milyen eszközökkel hitelesítik mindezt, másrészt, hogy ezzel egyidőben, esetenként ugyanazon szövegek terén belül, milyen kifejezésekkel, fordulatokkal, intertextusokkal igyekeznek le is rombolni az általuk megkonstruált tér irodalomtörténeti vonatkozásait. Remélem azonban, hogy mindemellett rá tudtam mutatni nemcsak e gesztusok kettősségére és az olvasási folyamatban betöltött sokrétű szerepére, hanem arra is, hogy épp az építés és rombolás, hitelesítés és leleplezés paradox retorikája az, amely megteremti a szövegek belső feszültségét, és azzal, hogy ellehetetleníti a biztos jelentéstulajdonítást, kifejezetten termékenyen hat az értelmezői kísérletekre.

A MEGSZÓLÍTÁS ÉS MEGSZÓLAL(TAT)ÁS ALAKZATAI KOVÁCS ANDRÁS FERENC „OROSZVERSEIBEN”

„Ahogy belőlem kiszakad
Baráti árny neved személyed”
Kovács András Ferenc:
Baráti rondó Bogdanovhoz

Talán nem tűnik elhamarkodottnak azt állítani, hogy az *Alekszej Pavlovics Asztrov hagyatéka* című kötet korántsem tartozik Kovács András Ferenc legnagyobb visszhangot kiváltó művei közé. A költő más, ciklusokba rendeződő szerepeihez képest relatíve keveset foglalkoztak vele, ami még a KAF-recepciót eddig legteljesebben áttekintő tanulmánykötet cím- és tárgymutatójának szerény említésszámában is feltűnő.¹ Igazán részletes kötet- és cikluselemzésről tehát aligha beszélhetünk: ugyan ha csak említésszerűen is, de felmerül a párhuzam Baka István *Pehotnijával*, a sokrétű (kvázi)orosz irodalmi allúziók feltárása hiányosnak mondható, miközben a kötetrel foglalkozó egyik kritika végkövetkeztetése szerint „Asztrov és Kovács András Ferenc is jobbára átírja magát szellemtársai hommage-os, szép szólongatásába”.²

A KAF-tól egyáltalán nem szokatlanul szerepjátékra épülő hagyatékban Alekszej Asztrov, egy 20. századi orvosköltő figurája elevenedik meg. A szerénynek mondható recepció fényében már-már ironikus, hogy a fiktív költő életéről beszámoló fejezet a *valószerű* orosz költő hagyatékát „eleve elrendelten feledésre ítelt” műként aposztrofálja, amelyet a cikluscímeknek a múltékonyság, elmúlás képzetek köré való csoportosulása is tükröz, tetőfokát a Horatiustól kölcsönzött *Pulvis et umbra* cikluscímében egyenesen porrá és árnyná válásban érve el.³

A versek folyóiratokban már a kilencvenes évek derekától, majd önálló ciklusba rendeződve először az *Adventi fagyban angyalok* című kötetben⁴ jelentek meg. Asztrov hosszabb hallgatása után KAF végül 2010 közepén döntött úgy, hogy az orvosköltő „ismét nekem, rajtam keresztül diktálhatja megint önmagát” (126.), hogy a „feledésbe hullt” fiktív életmű továbbbíródjon, kiegészüljön KAF által, miközben a saját kötet⁵ a fiktív életrajzi keretet is további töredékekkel és „leleplezéssel” bővíti.

A XXXIV. OTDK-n a *Jelenkor* különdíját elnyerő pályamunka szerkesztett változata.

¹ A tárgymutató szerint a kötetre négy ponton hivatkoznak, és ezen utalások többsége csupán az említésre szorítkozik. Vö. *KAF-olvasókönyv: Válogatott kritikák, tanulmányok Kovács András Ferenc költészetéről*, szerk. Korpa Tamás, Mészáros Márton, Porció Veronika, Budapest, FISZ, 2017, 436.

² Tarján Tamás: *Orosz téa: Kovács András Ferenc: Alekszej Pavlovics Asztrov hagyatéka, RevizorOnline*, 2011. máj. 15.

³ Uo.

⁴ Kovács András Ferenc: *Adventi fagyban angyalok: versek, 1994–1997*, Pécs, Jelenkor, 1998, 67–87.

⁵ Kovács András Ferenc: *Alekszej Pavlovics Asztrov hagyatéka*, Csíkszereda, Bookart, 2010.

Megszólalások és eredetek

A referenciális keletkezéstörténetre azonban mintegy ráarakódik az Asztrov életét és munkásságát fikcionalizáló – és az 1998-as megjelenéshez fűzött szerzői lábjegyzethez képest jóval hosszabbra, részletesebbre duzzasztott – alternatív történet. Az Asztrov életéről és deklaráltan többes számban létező hagyatékairól szóló prózai szöveg reflektál saját maga bizonytalan, pontatlan, hiányos és befejezetlen voltára. A látszólag feleslegesen hosszadalmas szinonimasoroktól, szembeszökő túlzásoktól hemzseggő szöveg azonban még inkább az életrajzírás – már műfajából adódóan – értelmezett létmódjára hívja fel a figyelmet. A fiktív életrajzírók, azok „adatközlői”, de még az őket összefogó narrátor is nemcsak saját elbeszélését bizonytalanítja el, hanem az összegegyeztetetlen életírások önmagukat és egymást is újra- és újraértelmezik, folytonos kritika alá vonják: Asztrov „összegyűjtött műveinek (sic!) a kritikai (sic!) kiadása (sic!) pedig változatlanul és mindörökké éppen folyamatban lesz, mindaddig, ameddig végre úgy megírja valamennyit, amiként eddig még soha” (104.).

Az életrajzok írói és az őket közvetítő narrátor is kivonatol, összegez, kiemel, majd elhallgat, hiszen „a sajtó alá rendezés, az életrajz mindig és minden esetben értelmezés”.⁶ Nem véletlenül beszélhetünk épp egyfajta narrátori szerepről – láthatóan ugyanis a fiktív keret nemcsak szorosan kapcsolódik a versekhez, de maga is főszöveggé válik. Implicit narratív struktúrába ágyazódik tehát a lírai hagyaték, amelyben nem pusztán a fiktív szerző élettörténetét ismerjük meg, hanem az élettörténet megkonstruálódását is – a felfedezés, a töredékes megértés és félreértés, tehát magát az értelmezést és mechanizmusait. Az Asztrov-és a Pehotnij-hagyaték megképződésének mikéntjét vizsgálva Borsodi L. László arra a következtetésre jut, miszerint KAF és az Asztrov név között nem áll fenn olyan viszony, mint Baka esetében, „nem simul egyik a másik arcává”. Baka „eredet nélküli fordítása” szerinte a maszknélküliség gondolatát veti fel, így „nem is szorul magyarázatra” – nem úgy Asztrov hagyatéka. Kritikáját igyekszik enyhíteni („itt a hiány nem hiba”), viszont végső soron a prózai szövegeket didaktikusnak és a fikció hangsúlyozását tekintve túl direktnek ítéli.⁷ Valójában Asztrovnál azonban inkább másfajta működésmód érhető tetten: nem egy verses regény története lép előtérbe, hanem a történet megíródásának rögzös útja, az értelmezések ki nem számítható viselkedése. Nem arra hívja fel tehát direkt módon a figyelmet, hogy fikcióról van szó, hanem arra, *ahogyan* ez a fikció értelmezési keretbe ágyazódik.

Kérdés viszont, ki is adja közre az életrajzi fikciót. A költőalteregő felfedezését taglaló első részben ugyanis ez a szócikkek személytelen hangnemét idéző, a műfaji sajátosság miatt szinte észrevehetetlen narrátor idézi Preobrazsenszkij professzor, majd az Asztrov feleségének, Darja Andrejevna-nak szóbeli közlésére építő, az előtte megidézett Preobrazsenszkijt ki-kijavító irodalomtudós, Jakovlev életírásait. Ugyan az eleinte semlegesnek ítélt narrátori hang a hagyatékrendező szavának (hangsúlyozottan részleges, töredékes, de) idézett voltára utal, a fikció idézőjelek nélkül árad, egyre kevésbé adva esélyt az olvasónak arra, hogy elválaszthassa egymástól a névtelenségbe burkolózó narrátor, a továbbra is „iszonyatosan problematikus” életrajzot közlő Jakovlev professzor, valamint az ő fő adatközlőjének számító Dása leírásait. A hangok egybeolvadásának csúcspontja a fikció utolsó oldalai szolgáltatják, ahol a kívülálló elbeszélő beszámolójában megelevenedik, ahogy Darja Andrejevna mesél Jakovlevnek, miközben mintegy szabad függő beszédbe átcsúszva a feleség hangsúlyosan szóbeli közlésével ér véget. A fiktív Darja Andrejevna tehát egyes szám első személyben, egy kitalált professzor megszólításán keresztül szól fiktív férje hagyatékáról – a már-már parodisztikusan zavarba ejtő kavalkádot csak az életrajz után következő, KAF által jegyzett szerzői „leleplezés” oldja valamelyest.

⁶ Dobás Kata: Hagyatékrendezés alkalmi jelleggel, *Bárka*, 2011/4, 118–119.

⁷ Borsodi L. László: Szytyepan Pehotnij identitásai és utóéletei, *Tiszatáj*, 2016/10, 77–78.

Az olvasó saját inter- és intratextuális elvárásaival könnyen tételezheti a kötet egészét egyfajta *fordításként*, fiktív fordításvariációként vagy -imitációként is. Ezt alátámaszthatná Asztrov néhány versének első publikációja, pontosabban a versekhez KAF által hozzáfűzött kommentár is: „Fordítottam Andrej Preobrazsenszkij moszkvai közlése alapján”.⁸ Baka *Sztyepan Pehotnij testamentuma* kötetének⁹ „talált szöveg” toposzát erősítő, a filológiai csíny lehetőségét kijátszó gesztusként értelmezhetnénk, amelyben éppenséggel egy lenin-grádi talált költő helyett egy orvosköltő szövegeinek „eredet nélküli fordítását” olvassuk.¹⁰

Schein tűpontos terminusa¹¹ fényében könnyen engedhetnénk a kísértésnek, hogy az Asztrov-verseket is a fiktív fordítás olvasási stratégiájának vessük alá, azonban a nem véletlen rokonítás mellett kiemelendő a markáns különbség: nemcsak a kötetben szereplő „primer” versek, hanem Asztrov hagyatéka és a szerzői vallomás sem jelöli ki a művek lefordított voltát vagy fordításként való olvasási módját a 2010-es kötetben. Legalábbis a szó szoros értelmében nem teszi ezt – az életrajz és a hagyatéka sok más eleméhez hasonlóan ez az információ is rejtve, homályban marad. Fordítás helyett ugyanis elsősorban *megszólalásról*, majd később diktálás révén való továbbírásról, kiegészítésről van szó, a fiktív hagyatéka pedig felfedezést és objektivizált, filológiai értelemben vett közlést említ – annak mikéntjéről, hogy az orosz szerző magyar nyelven hogyan vált olvashatóvá, hallgató az olvasó előtt. Van tehát valamiféle kettős orosz–magyar kulturális kód,¹² viszont a narrátor talán épp ezzel őrzi meg azonosíthatatlan voltát, az elbizonytalanító kifejetleg épp a magyarra fordításról való hallgatása érthető egyfajta lefordítottság melletti tanúságtételként is (hiszen ha fordításról nem beszél, akkor feltételezhető, hogy egy orosz nyelvű elbeszélést olvasunk – csak éppen a fordító nevének feltüntetése nélkül).

„Talán csak annyi, hogy nem én, hanem ő volt az, aki kitalált magának engem, hogy végre, legalább magyar nyelven, de megszólalhasson” – írja Kovács András Ferenc a leplező kötetzárásban. Explicite tehát Asztrov – bármennyire is *ráolvasódik* a fordítottként való értelmezés – elsősorban nem lefordítódik, leíródik vagy megalkotódik, hanem aktív cselekvőként szólal meg KAF-on keresztül, „hallgatásának, sorsának és hazajáró lelkének magyar hangjaként” (124–126.). Nem mást leplez le ezzel, mint a kötet (és a KAF-líra mondhatni egészének) legfontosabb alakzatát, a prosopopeiát, melynek révén „a szöveg némaikat, távollévőket (vagy halottakat) szerepeltet beszélő személyekként, vagyis: létrehozza őket, amennyiben hangot (...) kölcsönöz nekik”.¹³

A fordításként és megszólalásként történő olvasási stratégiák nem egymás ellen dolgoznak, hanem egymással párhuzamosan, egy időben léteznek, egymást ki-kitakarva, de nem teljesen kiiktatva – KAF tehát az Asztrov-versekben is „rendre palimpszesztus jelleget” „közvetítéseken» (...) jut vissza” az irodalmi hagyományokkal, a kulturális emlékezetrel való dia-, sőt polylogus kezdeményezéséig.¹⁴

⁸ Kovács András Ferenc: Alekszej Asztrov versei, *Tiszatáj*, 1995/4, 7.

⁹ Baka István: *Sztyepan Pehotnij testamentuma*, Pécs, Jelenkor, 1994.

¹⁰ Schein Gábor: Eredet nélküli fordítás: Baka István Sztyepan Pehotnij-ciklusáról, *Jelenkor*, 2006/4, 375–382.

¹¹ Megjegyzendő, hogy Mandelstam szimbolista kortársa, Balmont műveit nevezte az „eredeti nélkülöző fordítás” (перевод без оригинала) ritka példájának, vö. Oszip Mandelstam: A szó természetrajzáról, in: O. M.: *Árnyak tánca: Esztétikai írások*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1992, 20.

¹² Szőke Katalin: Baka István „oroszverse”: Sztyepan Pehotnij testamentuma, *Tiszatáj*, 2001/12, 77–78.

¹³ Bettine Menke: „Ki beszél?»: A beszélő arc alakzata a retorika történetében, in: *Figurák*, szerk. Füzi Izabella, Odorics Ferenc, Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2004, 91–92. (Kiemelés tőlem – R. A.)

¹⁴ Kulcsár Szabó Ernő: Poesis memoriae: A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újraírása” Kovács András Ferenc verseiben, in: *KAF-olvasókönyv*, i. m., 204.

A borítón zárójelbe tett szerzői név helyett figyelmünket Alekszej Pavlovics Asztrov neve irányítja magára. A Csehovtól magától és a *Ványa bácsi* megfáradt orvosától kölcsönzött név kézenfekvő pretextusán túl azonban az értelmezés során érdemes felfigyelnünk a név által kirajzolt APA monogramra is.¹⁵ Egyetérthetünk Tarján megfigyelésével, miszerint az apamotívum (annak ellenére, hogy KAF édesapjának ajánlja a 2010-ben megjelent kötetet) nem tekinthető hangsúlyosnak. Messzebből nézve ugyanis nem nehéz felfednünk, hogy az Asztrov vezetéknev oroszos hangzása mögött egyértelműen a görög *asztron* (és a latin *astrum*) szó áll. A 'csillag' jelentést erősíti nemcsak az az életrajzi „tény”, miszerint Asztrov édesapja, Pavel Lvovics éppenséggel csillagász volt, de a KAF-életmű egészéhez híven ezekben a versekben is központi motívumként térnek vissza csillagmetaforák, miközben a *Ványa bácsin* túl Oszip Mandelstam magyar nyelven eddig legteljesebbnek tekinthető, *Sófényű csillagok* címet viselő fordításkötetét is az asszociációs horizontba emeli.¹⁶

A nevek és az általuk kontextualizált előszövegek kapcsán fontos kiemelnünk a versek első fiktív közreadójának, Preobrazsenszkij professzornak a névszimbolikáját is. A *Kutyaszív* kísérletező orvosprofesszorának megidézésével¹⁷ a szó eredeti 'átváltozás, átváltoztatás' jelentése, sőt a vallási terminológiában egyenesen Jézus Krisztus színéváltozását jelölő mivolta is újraértelmeződik: míg Bulgakovnál az orvos már-már frankensteini kísérletét vetíti előre, KAF-nál a költő saját költői metódusaival dialógusba lépve épp a szerepek és az azokban megképződő lírai hangok változtatásának ad keretet. Habár hozzátéhetjük, hogy a frankensteini hasonlat sem iktatódik ki egészen az Asztrov-értelmezésből, hiszen amellet, hogy a versekben Bulgakovra közvetlenül utalva tér vissza a kutya-téma,¹⁸ Asztrov maga lesz hajdani orosz írók és költők életrajzának összeférléséből „[v]alamiféle orosz emberi sors kibogozhatatlan halmaza, valamiféle egyéni fátum megfejtethetetlenül nyomorult gubanca egy óriási, rémületes és rettentően véres farsang közepette, a lenini-sztálini, hruscsovi-brezsnyevi stb. szovjet érák karneváli forgatagában” (104.).

A kötet elején KAF édesapja emlékének, a záró vallomásban pedig „gyakran betegeskedő barátjának, a Sztyepan Pehotnij névre hallgató nagyszerű költőnek”, s Asztrovon keresztül Baka Istvánnak, barátjának és kollégájának ajánlja az Asztrov-ciklust. Harmadsorban ugyanebben a fejezetben nyilvánít köszönetet az egy bekezdésen át sorolt orosz szerzőknek és fordítóiknak, mivel „nélkülük sem Alekszej Pavlovics Asztrov, sem a hagyatéka nem létezhetne” (125–127.). „Friss szél lapozza át felhőkkel eltakart, / Hazátlan csillagok hagiográfiáit”, írja KAF–Asztrov a *Mal du pays* című versben (71.) – a csillagász fiának hangján megszólaló költő tehát nemcsak saját édesapját, hanem barátként, kollégaként és irodalmi-kulturális elődként is meghatározó költőtársait is a csillagok, s így tulajdonképpen saját profán szentjei közé emeli.¹⁹ Különösen fontos a fenti sorpár az ezüstkor költőinek tragikus élete szempontjából, hiszen Szilágyi Ákos szavaival élve „[a] 20-as, 30-as évek szinte minden nagy orosz lírikusának életrajza hagiográfia”.²⁰

KAF maga is felteszi a retorikai kérdést, hogy az „elfeledett, sosem olvasott, ám nagyon is valóságos, szótlan orosz költőárnyak miért éppen magyarul, és miért eléggé valószínűleg magyar költőkön keresztül szeretnek megszólalni? Amiként Nyezvanov Király Lászlót, Pehotnij Baka Istvánt, Asztrov engem, Vaszilij Ivanovics Bogdanov pedig legutóbb Bogdán Lászlót szemelte ki magának, (...) de miért is?” (125.). Feltűnő, hogy épp az 1990-es évek elején tűnik fel ennyi magyar–orosz költőalteregő, amely maszkok ideiglene-

¹⁵ Tarján, i. m.

¹⁶ Oszip Mandelstam: *Sófényű csillagok*, Budapest, Móra–Talizmán, 1991.

¹⁷ Horváth Kornélia: Versnyelvi virtuozitás: Adventi fagyban angyalok, *Kortárs*, 2016/4, 66.

¹⁸ Vö. *Kutyaszereződés*, 22–23.

¹⁹ Baka István szerint Mandelstam „nemcsak mártír, hanem szent is”. Vö. Baka István: Mandelstam stációi, *Délmagyar*, 1991. november 23.

²⁰ Szilágyi Ákos: A megtestesülés lírája, in: Mandelstam: *Sófényű csillagok*, i. m., 17.

sen némileg a kritikusok látókörének perifériájára is szorultak. Míg a szerepek, maszkok felvétele egyúttal a hagyományosból alkalmatlanná váló költői szerepről való lemondással is jár, a magyar vagy világirodalmi alteregókon keresztül „az én és a világ, a nyelvi kísérlet és a nyelvi elbizonytalanodás közti szakadék áthidalhatóságát” példázza, miközben a reflexió és a szövegköziség segítségével megjelenített dialogikus forma álcájában lép fel a vallomás-ideologikus lírai magatartásformával szemben.²¹ A kölcsönzés révén Baka, KAF is fordítója, tolmácsa, közvetítője, valamint hasonmása és reflexióit kötetbe gyűjtő „munkatársa” is lesz a címlapon jelzett költőmaszknak – „[a]zonos és nem azonos velem”.²²

Mandelstam megszólaltatása

„Dialogus nélkül nincs líra. És az egyedüli, ami a beszélgetőtárs ölelésébe taszít minket, annak vágya, hogy elcsodálkozzunk tulajdon szavainkon, hogy elbűvöljön újszerűségük és váratlanságuk.”²³ Nem kérdés, hogy éppúgy oroszversként²⁴ olvastatják magukat az Asztrov-szövegek, ahogyan a KAF–Asztrov beszédterének essenciális pontját képező Sztjepan Pehotnij-ciklus is. Baka István és orosz költőalteregója azonban talán inkább csak origója, mint alfája a kötetegész szerveződésének – a leltárszerűen felsorakoztatott orosz irodalmi allúziók közül mellette és helyette mintha a szöveg előrehaladtával a fiktív költő „kortársa”, Oszip Mandelstam és irodalmi hagyatéka lépne a kulcsszöveg (vagy inkább „kulcsszerep”) státuszába, és válna egy kiemelt dialógus partnerévé. A prosopopeia mindeközben rámutat a hang fikciójával elleplezett hiányra – az „elsüllyedt és elsüllyesztett”, hallgatásba kényszerült orosz (és ne feledjük, magyar) költőnemzedék hiányából jelenlét, halálából élet, némaságából hang(oztatás), megszólaltatás lesz.²⁵

Talán nem véletlen, hogy épp a költészetet párbeszédként értő Mandelstam lesz az, akit KAF–Asztrov nemcsak megszólít, hanem meg is szólaltat. Mandelstam életével párhuzamosan zajlik az „orosz emberi sorsok halmazaként” értett Asztrové (megismerkednek, egy házban laknak), de Asztrov krónikája maga is kölcsönzi a költő életrajzának egyes állomásait (mint a vlagyivosztoki láger). Az Asztrov-versek Mandelstam elhurcolására és halálára is nyíltan reflektálnak, ám az efféle néma szerepeltetésen túl a költő életművére rejtett vagy direkt módon utal, majd egészen sajátjává teszi azt.

A Látogatók a könyvtárban (84–87.) a rejtett Mandelstam-reminiscenciákhoz képest úgy lép dialógusba az orosz szerzővel (is), hogy közben a vers a „szövegből »kibújó« más szövegek”²⁶ kézzelfogható példája lesz: a mottóként idézett Mandelstam-sorok az Asztrov-szövegbe kódolt több versnek csak az egyikét „bújtatják elő”. Mandelstam *Örményország* című hosszúverséből „az agyag könyve és könyvvé lett föld felett, / a drága agyag és a gennyes föld felett” sorok kerülnek a cím alá. Az eredeti viszont már csak a címével is több irányba mutat: nemcsak újabb életrajzi „kölcsönzést” világít meg (hiszen a valós és a fiktív életrajz szerint Mandelstam és Asztrov is „járt” Örményországban), hanem az értelmezési horizontba emeli az *Örményországi emlékek* (48.) című, ezt a kötetben megelőző Asztrov-verseket is – a felfejtett paratextus tehát sajátos önmegszólításként is szolgál.

A vers maga többszörös olvasásmódot enged és kíván meg, amely olvasatok *egyszerre*

²¹ Fried István: *Líra, irodalomértelmezés, vers(közet): Magyar költők, magyar költészet az 1990-es évtizedben*, in: F. I.: *Árnyak közt mulandó árny: Tanulmányok Baka István lírájáról*, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 1999, 25.

²² Uo., 29.

²³ Mandelstam: *A beszélgetőtársról*, in: *Árnyak tánca*, i. m., 57–58.

²⁴ Lásd Szőke, i. vm.

²⁵ Menke, i. m., 101–102.

²⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán: „Hangok, jelek”: Kovács András Ferencről, in: *KAF-olvasókönyv*, i. m., 229.

sejlenek át és át egymáson. Egyrészt ugyanis első, „szó szerinti” olvasásra a szöveg nem szól másról, mint a könyvtárról és a különböző olvasók „típusairól”. A versekben és a fiktív életrajzokban is kirajzolódik a visszatérő momentum, ahogy a már nyugdíjas Asztrov kiegészítő könyvtárosi állást vállal a lakótelepi aggmenház melletti könyvtárban: ez a naiv olvasat a hagyatékos verses regényként való értését támasztaná alá. A szöveg viszont nem önmagában áll, hanem a Mandelstam-mottó és KAF többi oroszversének keretében. Az Anna Ahmatovának ajánlott *Október. Őszi könyvtár* (45.) mint a hagyatékos első „könyvtári” verse elkerülhetetlenül ráolvasódik a másodikra, ahogy Mandelstam és sokak életrajza is: az első versben egygéválnak a tiltott könyvek és tiltott írók, némaságukban csak az emlékezet tartja meg őket, míg „Él a könyvtár – lelke égre lüktet, / Megváltásra várón visszatér...”. A Mandelstam-mottóban az agyag, a föld, és így az emberi test anyaga is a könyvvel mosódik egybe – ennek fényében lép életbe a másik olvasásmód, amelyben nem olvasók keresnek, így vagy úgy, könyveket, hanem „csekások” gyanús szövegeket és szerzőiket. A könyvet szakadtan, késve visszahozó rossz olvasó prototípusa is újraértelmeződik, amint a könyveket az „agyag”, az ember metaforájaként értjük: „Nem olvashatni semmit már belőlük, / Nem nyilatkoznak meg, nem nyithatóak” – már ha egyáltalán visszahozzák, s nem veszítették, lopták vagy tüzelték el őket. Egmásnak feszül a nyugdíjas kiskönyvtáros banális megfigyeléseit és a GULAG-ra hurcolt embertömeg pusztulását kidomborító olvasat, majd az emlékezés és az írás imperatívuszában zárja a szöveget („Feledni nem, le kell csak írni mindent.”).

Mandelstam a legexplicitebben a ciklusok mottóhármasaiban szólíttat meg – szembevetendő, hogy a kötet mindhárom ciklusában, valamint a hagyatékok előtti paratextusokban is Mandelstam az egyetlen ismétlődő, visszatérő szerző. A ciklusok önálló, szerves értelmezése esetében számolnunk kell a hagyatékosrendezés elbizonytalanító „tényeivel”: egyfelől a fikció alapján a költő saját elrendezésének kézjegyét viseli magán, viszont az összeállítást hol „akkurátusnak”, hol a gyűjtögetés-rendeztetés határozatlanságot sugalló igéivel jegyzi az életrajz, mintegy ironizálva a hagyatékos hagyatékos voltán – datálásra vagy időrendiségre nem következtethetünk a gyűjtemény „titkos, imígyen időtlenült szerkezetéből” (223.). Így szinte egyedül a mottók adhatnak kulcsot az egyes ciklusok darabjainak egységként való értelmezéséhez.

A *Kolkhiszi fénykép* elé a *Kerek, tépett öböl* (*Разрывы круглых бухт, и хрящ, и синева*) című Mandelstam-vers részlete kerül,²⁷ amely az öbölből távozó, felhőbe olvadó vitorlás és elvesztésének tapasztalata köré szerveződik. A már korábban publikált ciklus előtt, akkor még önmagában, Baka nevének feltüntetésével szereplő Pehotnij-idézet utólagos kiegészítése ez a mottó, talán éppen ezért adja meg magát nehezebben a párbeszédnek – a ciklusegész mintha leginkább a költőtárs elvesztése, eltűnése jegyében *olvasná* az idézett sorokat. A két új ciklus szervezesebb részeinek tekintendők viszont a mottóhármások. A *Pulvis et umbra* ciklus verseiben és mottóiban a címnek megfelelően a por és az árny metaforái (elmúlás, halál, láthatatlanság, szürkeség) csoportosulnak. Az *Önkéntelen gyöngéden lép* (*К пустой земле невольно припадая...*) Mandelstam-vers második szakaszából kölcsönöz KAF–Asztrov, egyúttal az árnyá válás, elmúlás az égbolt teljességével vissza is csatol a „Torkig ér a menny” kezdő Pehotnij-sorához, és a rákövetkező ciklus jelentéktelen árnylétét, ürességét, mozdulatlanságát is előrevetíti: az utolsó szakasz darabjainak többsége a nyugdíjas Asztrov szürke hétköznapjait, a kispolgári örömeikbe és a szovjet korba való rezignált belenyugvását – a költőt mint saját árnyékát bírja szóra.

Az *Alkonyfény fémkeretben* ciklus elé beemelt részlet a *Nem voltam én soha* (*Нет, никогда ничей я не был современник*) Mandelstam-versből az előbbieknél sokkal egyértelműbben létesít párbeszédet a rákövetkező szövegekkel, amelyek reakcióként, folytatásként vagy

²⁷ KAF a tárgyalt mottókat Lator László fordításában közli.

épp egyfajta ellenpólusként is érthetők. A korszak szörnyűségeit előrevetítő Paszternak- és Ahmatova-idézetektől némileg elüt a kiemelt négy Mandelstam-sor: „Nem voltam én soha kortársa senkinek sem, / e tisztesség nem kenyerem. / Valahány névrokon – mind elviselhetetlen, / nem én vagyok az: idegen”. A szöveg nem idézett része is utal mindazonáltal arra, hogy „haldoklik a kor” – a második ciklus verseiben nem véletlenül jelenik meg annyiszor a vészterhes időkre, a korszakra való reflektálás, miközben az ekkor elvesztett és elhallgattatott költőnemzedék alakjainak hommage-szerű katalogizálása ebben a szakaszban éri el tetőfokát. Mandelstam lírai énje azonban az idegenségét, kortársaktól való elkülönülését hangsúlyozza – a mottók ciklusszervező erejét és a hangkölcsonzés működésmódját ismerve akár azt is várhatnánk, hogy ez az attitűd valamiféleképpen az Asztrov-versekben is megképződik.

Valójában azonban a mechanizmus első ránézésre épp ellentétesen működik. A ciklust nyitó, expliciten Mandelstam-idézettel mint jelölt intertextussal operáló *Ezernyolcszázkilencvennégy* (31.), majd az ahhoz és a mottóhoz is szorosan kapcsolódó következő szöveg, a *Gyorsított film egy nemzedékről* (32.) is éppen az egy nemzedékhez való tartozást tárgyalja. Utóbbi a születési évek sorolásával veszi leltárba az elveszett nemzedék tagjait, ám az évszámok sorolása az előtte álló versből fakad – ami pedig továbbírja Mandelstam *Vers egy ismeretlen katonáról* (*Стихи о неизвестном солдате*)²⁸ című versének záró szakaszát:

„Kiömlik a vér az aortából,
és soronként suttog szüntelen:
– Én kilencvenkettőben születtem,
– Én kilencvennégyben születtem...
Ökölbe szorított születési
évek – tömegesen és tömeggel,
számmal súgom én is, névtelennel:
születtem január negyedikére
virradt éjjel kilencvenegyben,
megbízhatatlan évben – s a századok
lángokkal fognak körül engem.”

Az 1937-ben, halála előtt egy évvel írt vers rögzíti Mandelstam 1891-es születését, a költő kortársaként *jelen levő* Asztrov pedig (ki)hallgatja az apokaliptikus suttogás felsorolását, és saját maga születési évszámát is „felfedezi”. „Azévből épp világra jöttem / Szentpéterváron...” – olvassuk (a lírai ént Asztrov hangjaként feltételezve), miközben az arcnélküli hang önmaga születését, nem-létből létezésbe lépését konstituálja. Ráírja, beleírja saját sorsát a Mandelstam-versbe és az általa választott kortársak sorába is: „Nem sejthettem – majd egyre többen / Leszünk mi eltűnt nemzedék!” A *Gyorsított film*... mint-ha épp az ebben az üres „mi”-ben keletkező hiányt igyekezne kitölteni – hiszen az *Ezernyolcszázkilencvennégy* névmása mögött nincsenek valódi arcok.

Azt, hogy az Asztrov-versekben valójában nem egyszerűen „arca forrott maszkok-ról”,²⁹ hanem az arc hiányát leplező prosopopeia alakzatáról beszélhetünk, éppen az idegenséget leginkább sajátta tevő második ciklus *Húsvéti ikonosztázion* (46.) című szövege bizonyítja. Az Oszip Mandelstam emlékének ajánlott verset ugyan elsősorban ténylegesen Mandelstam felől érdemes megközelítenünk, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mennyiben helyezkedik a vers a líra és saját költészetének – valós vagy kreált – hagyományába. A szapphói strofa formáján keresztül mintegy a forma *emlékezetét* hozza elő, a címmel viszont egyúttal a kötet első ciklusában szereplő *Románc, orosz románc* (20.) utolsó

²⁸ Ford. Zalán Tibor

²⁹ Kulcsár Szabó, i. m., 206.

szakaszát hívja újra életre: „Inasod Isten elmehet / Halott költők közé ha lesz hely / Míndegy lehet vagy nem lehet / Húsvét is lesz ne félj Alekszej”. Az eleve „önmegszólító” saját vers visszaszólítása a Mandelstammal aktívan dialogizáló szövegben már „önsokszorozó prosopopeiaként”³⁰ is érthető.

Ugyan a mandelstami líra több elemét is idézi, KAF oroszversének palimpszesztjén legerősebben a *Szólni akartam, és elfeledtem szavam* (*Ласочка*) című 1920-as Mandelstam-vers³¹ tetszik át. A versek lírai pozíciója, íve, valamint a vezérmotívumok és az oppozíciók struktúrája fedi egymást – és mégsem. Az orosz versre „rímelve” árny–ragyogás, szárnyalás–szárnyaszegettség, beszéd–hallgatás, jég–tűz párosai mentén megképződő *Húsvéti ikonosztázion* egyfelől érthető az előbbi *továbbírásaként*: míg Mandelstamnál a vak fecskével metaforizált én „(...) visszatér az árnyak csarnokába, / kristállyal játszani, bár szárnya nyesve van”, KAF–Asztrov lírai hangjának árnya így folytatja: „(...) imbolygó, örök álomárnyék – / Vállaimról már letörött a szárny rég...”. Az egykor még sebzett szárny véglegesen letörött, az árnyak csarnokába való visszatérés pedig az örökkévalóságba merevítődik. Másfelől a szerző *újra is írja* elődjét, amikor a Mandelstam-vers elemeit paradox helyzetekbe emeli át. Az imént idézett sor után ugyanis kijelenti: „Nem tudok többé soha földre szállni, / Kommunikálni” (miközben a szárny elvesztése éppen a földre zuhanást determinálja), majd az „álomárnyék” létet már-már képzavarként jeleníti meg a „Fényem ős bolygók feketébb fonákja” sorban, kizökkentve, zavarba hozva így az „eredeti” szimbolizmusra hajló versvilágát. Ezekon felül a KAF-vers éppúgy az elődjére való *ráírás* is, amely alól ki-kilátszanak a Mandelstam-szöveg egyes elemei, de a ráírással mások takarásba kerülnek, így a mozaikdarabokból palimpszeszt képződik. A Mandelstam-szöveg két meghatározó eleme, a vak fecske és a görög mitológia (Styx, Múzsák, Antigóné) is fedésbe kerül – rájuk íródik az apokaliptikus *Húsvéti ikonosztázion* címe alatt a vak eretnek és a kereszténység jelképei (menny és pokol, Isten, szentség, szeráfok, megváltás).

„De nem erről szólasz, kristálybeszéd, / nem erről, fecske, társnő, Antigóné... / S a szájon perzsel, mint fekete jég, / a Styx jegye, a fekete folyóé”, hangzik Mandelstam utolsó versszaka. És valóban nem erről, nem (csak) tovább-, újra- és ráírásról van szó. A szólás vágyában égő, de a feledés miatt szólni nem tudó mandelstami én valóban képtelen a beszédre (az őt körülvevő halandóknak „ujjukban hangok árja, / csak én, csak én feledtem el szavam”), KAF–Asztrov viszont annak ellenére, hogy az első versszakban szintén a kommunikáció zavaráról számol be, valójában éppen a beszéd jelenlétéről és használatáról ír. Mandelstam „szót parázsló száj” képét³² KAF–Asztrov szinte szó szerint emeli be a versbe, és meg is szólaltatja: menny helyett akar „*igén* botolva / Bukni pokolra”, hogy a zárásban a „megváltás fagyának” beköszöntével kijelentse: „*zengő szavakon* leszálok...” A *Húsvéti ikonosztázion* deiktikus utalásai a semmibe mutatnak (hiszen hova számúzi és küldi reménynek Isten, hol lokalizálható az „ide”?), énje így azonosíthatatlanná válik. Nem KAF–Asztrov Mandelstam-hommage-áról van ugyanis szó, hanem a némává vált költő prozopografikus megszólaltatásáról, egy *mandelstami hang* létrehozásáról: egy hozzá (is) hasonlatos, ám valójában arcot nem fedő maszkról. Fedésben igazából egyedül a szövegnek vannak egymással, mintha „az egyes textusok át volnának itatva a többi szöveg »emlékével«” – egyfajta filterként³³ a nyelv emlékezetéből származó egyes részekre rára-kódnak, azokat kitakarják, másokat pedig magukon átszűrve hangzóvá tesznek.

³⁰ Pataki Viktor: Szövegfilterek Kovács András Ferenc költészetében: Mi történik az Északi színházban?, in: *Nyugvó energia: Az Alföld Stúdió antológiája*, szerk. Fodor Péter, Lapis József, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2018, 143.

³¹ Ford. Lator László

³² Amely a *Szólni akartam...* szerkezetét négy sorban tükröző *Eltéve tőlem...* (195.) című versében is megjelenik: „Ragyog a végső számadás: / nem vehették el beszélő ajkamat.”

³³ Pataki, i. m., 149.

A KAF-i szerepköltészet egyfajta hagyományok közötti közvetítőként, sőt a szoros, egymáson keresztül és által láthatóvá válással egyben transzdialogikus palimpszesztusként is értelmezhető, amely nemcsak a „költészettörténeti folyamatban való benneállás hogyanjáról beszél”, de a kulturális emlékezet megszólaltatásával állandóan újraalkotja, újraszervezi a poétikai kötődések viszonyrendszerét.³⁴ „Asztalfiókban korszakok / Rakódnak egymásra – végleg / Felejtett névjegy, kártya, bélyeg, / Rejtett levél, vers, tévete / Írások... Kétes rétegek”³⁵ – az idősödő, papírcetliket könyvekbe rejtő Asztrov a hagyatéki fikciójában szinte észrevehetetlen hétköznapisággal gyűjti egybe és keveri újra a költészeti idő rendjét, miközben a fikció alól épp a palimpszesztuszerű egymásra rakódás és a kulturális emlékezet fenntartásának kísérlete is „kitűnik” a szöveg alól. A szövegek egymásra filterként rakódnak, egyszerre átengedve és kitakarva a palimpszesztus és az emlékezet bizonyos részleteit, akárcsak az asztalfiókban felhalmozott, s odakerülésük révén párbeszédet kialakító papírok.

Befogadóként, tehát a szövegek mindenkori „titokzatos címzettjeként” a többi megszólítotthoz és megszólaltatottához fordulunk, akik az asztalfiók – az emlékezés és az idő – különböző rétegeiben várakoznak. „A költészet eke, mely az időt úgy szántja fel, hogy az idő mélyrétegei, a feketeföld kerülnek felülre”³⁶ – KAF ugyan nem ezeket a sorokat emeli a hagyatékrendezési fejezet mottójává a *Szó és kultúra* című esszéből, Mandelstam metaforája az előbbi olvasatokat erősíti. Az orosz költő így nem egyszerűen az Asztrov-versek által (részben vagy egészben) a felszínre hozott réteg, hommage vagy intertextus, hanem a költészetről alkotott és verseiben megvalósított eszméi révén Asztrov, rajta keresztül Kovács András Ferenc beszélgetőpartnere is. Ez a költészet az a mandelstami ezerágú varázssíp, „amelyre egyszerre az összes század »lélekezete« lehell”:³⁷ az antik mitológiától és lírai formakultúrától kezdve az orosz ezüstkori költészetén át egészen Baka István oroszverséig.

Mandelstam egy másik esszében Dantéről beszél,³⁸ de a költészet általa vázolt „geológiai” olvasata Kovács András Ferenc arckölcsonzó lírájának működésmódjához is közelebb viheti az olvasót. A Színjáték – és így az irodalom, a szöveg – megértéséhez a kő metaforáját használja, amelyben mint „időjárási naplóban” egyszerre jelenik meg a múlt és a jelen, illetve azok periodikussága. „A kő nem más, mint maga az atmoszferikus térből kikapcsolt és a funkcionális térbe rejtett időjárás”, amely az időjárásnak (voltaképp az irodalom folyásának) minden elemét magába sűríti, ami „körülfogja, körülmossa, keretbe foglalja és értelmet ad neki”.³⁹ Mandelstam költészete mintegy az esszéiben megfogalmazott gondolatok mentén lesz olyan Aladdin-lámpa, amely „bevilágít a jövőndő korok geológiai homályába”,⁴⁰ tehát *Alekszej Pavlovics Asztrov hagyatékába* is. Mandelstam olvassa így KAF–Asztrovot, Kovács András Ferenc pedig a jövőndő kor geológiai homályából olvassa Oszip Mandelstamot – Alekszej Asztrov, Sztjepan Pehotnij és sokan mások rétegein, a szövegek egymásba itatódott emlékein keresztül. „Túlír ki túlél” – és vice versa.

³⁴ Kulcsár Szabó, i. m., 202.

³⁵ *Alkonyfény fémkeretben*, 37.

³⁶ Mandelstam: *Szó és kultúra*, in: *Árnyak tánca*, i. m., 8.

³⁷ Uo., 9.

³⁸ Oszip Mandelstam: *Beszélgetések Dantéről*, in: *Árnyak tánca*, i. m., 82–131.

³⁹ Uo., 126.

⁴⁰ Uo., 127.

(szino)lira

torzósótár

árcsökkenés

öregkorom nagyjából talán megengedi hogy áttekintsem fél évszázad irodalmi életét mármint magam szerint miként botladoztam benne én az első nagyképűen visszadobott kéziratoktól bár utólag merengve ezeket olvasván nem volt nehéz nagyképűnek lenni s okításként szemétkosár után az a vagy b típusú egyenszöveget a feladónak visszavetni hogy jobb mint a betörés vagy olvasson még sokat négy évtized szerkesztésben később ha finomabban is sajnos szigorúan én is el-eltöredeztem az alkotó álmokat majd a kudarcok után valahogy a kiesnek gondolt pályára keveredve hosszú kivárások korszaka jött el mivel az orosz mintára szerveződött hazai medve ugyancsak bizalmatlankodott mit akarnak ezek a fiatalok s különben is a diktatúrában nagyon feltorlódtak a kiadatlan klasszikusok így egy kis napsütötte domboldalra várni kellett melynek szelíd lankáin már néhány megbecsült kötet és gyakori delegációjá üzenget a komolyan végzett munkálkodások közben melynek értelme lassan eltűnt a szellemi ködben holott az írónak csak látása romlott mikor a trend újabb nemzedékekre bomlott egy fordított árcsökkenés terhe alatt

áremelkedés

egykor négytagú családunk egyetlen kezdő tanári fizetésből kétszer nyaralt az évben remélem sanda politikai szándékkal nem értenek félre megháborított jelképekkel ártatlan tudatom sose foglalkozott mindig a helyükön kezeltem a horogkeresztet s a vörös csillagot vagyis a konkrét helyzetekbe igyekeztem azokat állítani hogy némi bölcsességből is villantsak magamból néha valamit de hát az bevett szokás volt hogy két hét kell a vízből kettő a hegyekből hisz a puszta közepén katasztrofális hiány volt ezekből míg az egyik vidám turnust ketté nem szakította egy történelmi pillanat mikor első héten még étteremtől étteremig jártunk de a másodikban viszont csak zavaros joghurt akadt mivel a kifáradt rend a hírek szerint kezdett botorkálni az addig sose hallott piacgazdaság felé és rögtön duplázta ebédünk az áremelkedés miből még a felnőttek se értettek semmit nemhogy a gyerekek akik nyafogva követelték a trendit és most hogy átbillent életünk a szabadságba elindulhatnak gyanús celebeink egzotikus óceáni szigetekre bár közben ismétlem nem érdekel a demagógia s az újra vadult pártos eszme csak a tény és a sok szegény

aréna

egykor mindig áhítattal néztem a vízesést a legnagyobbakat csak borzongva elgondoltam mert engem európai földön az aréna apraja ért filmekből csodálkozva a túlvilági morajlással zúduló amerikai s afrikai zuhatagra de igazi melegséggel mégis lillafüred s a szalajka fényesre kopott fehér kövein habzó éteri hangja igézett természetimádó lelkemben valamiféle rousseau-i derű kékllett a romlott világtól jólesően távol ahogy a delejes égi harmóniára ráborult egy életvidám zöldellő lombsátor rései között a misztikus végtelennel és messze volt még az a reggel amikor a biológia törvénye szerint ha nem is váratlanul a mozgás a csontok börtönébe a fájdalom vad villanásaival beszorult túlzottan fogyasztva a lélegzetet miközben a vízesés víziója alattomos nyomulással a tekintet mélyébe beesett fölpárázva az ego és a táj közé valami rémes rettenetet rátelepülve a görög cataracta klinikai kéjjel ismételtgett metaforájára de mielőtt szokásosan nyafogóssá tenne a fáma megemlítem ebben az izgat az eredeti szízi élmény miként fordulhat egy képi világon belül a visszájára mikor naiv örömet törve fölmutatja a múlás végső hatalmát

Az újraírás akadályai

*Hogy törölhettem ki mindent részegen?
Egy évnyi jegyzetet,
egy jó évnyi jegyzetet,
hátha tévedek.
Ne úgy képzeld el az írást, mint emlékezést
valamire, ami elveszett.
Létrehozol valamit emlékek helyett.
Ezt is felírtam,
ezt sem találom.
Emlékszem, megmondtad, lesz egy nap,
amikor elfelejtelek.*

Felemás

*Azt mondják, ahány év a kapcsolat volt,
annyi lesz a gyász.
Az még negyven év,
ha nem hazudtam, és tényleg vártam rád.
Képzeld azt a csajt, aki ezt elviseli.
Te erre nem lennél képes.
Flop még él, már az ő kutyája,
a málna édes.
Ne nyírjak füvet, haljak meg, legyen kontyom?
Vagy hogy jelezzem, hogy örökké szeretlek?
Nyírjak füvet, ne haljak meg, legyen kontyom,
hogy finoman jelezzem, már nem az vagyok,
aki mást nem szerethet.*

Akiben újra

*emlék leszek egyszer de idővel szétporlad az is
múltamat majd bogarak tanulmányozzák talán
s mint olvadáskor a lapályt lassan mindent víz borít el
rejtély marad hát mihez volt valamikor is közöm*

*elszorul a torkom s mintha szökésben volnék
valami képzelt élet útját keresem lázasan
álmodva közben mindazt ami volt már
s ha vannak is legfőbb kérdéseim*

*beleszerethetek-e még másba mint egykor beléd aki már nem vagy
nincs ennél nagyobb talány s ha igen se kín se gyönyör
kísérhet szerencse a hűség ösvényein?
lesz akiben újra megtalálhatom magam?*

Beszéltünk

*utoljára a feleségem idejében barangoltunk
ilyen csillagfényes nyári éjszakákban
hogy képtelenek voltunk elfáradni
s jártuk a parti sétányon és a dokkokon túl
a sziklakövek alakzataitól szabdalt nyugtalan partszakaszt
a szakadatlan morajlásban*

*igyekeztünk elfogulatlanul értelmezni a hullámzás
utánozhatatlanul megtörő és elhaló mozdulatait
magunkba fogadni mindent
amit önzetlenül kínáltak a térbeli lehetőségek
s az egykor mítoszokat szülő tájban
beszéltünk a tengerhez türelemmel
ahogy igazán csak a szerelemben megélhető szabadság
szépségéről lehet s olyan dolgokról is
amiket általában magunknak szoktunk elmondani*

*szómagiát celebráltunk
mindenáron meg akartuk értetni magunkat*

Senkiföldje

– *Hogy szöktél meg? Csak úgy elsétáltál?*

– *Nem. A század sétált el.*

– *És te nem mentél velük.*

– *Nem mentem velük.*

– *Nem kerestek?*

– *Nem érdeklődtem utána. Nem szaladtam vissza, hogy nem keresnek-e. Gondoltad, hogy utánuk szaladok, hogy várjatok meg, mert én itt maradtam?*

– *Mindenesetre ügyesen csináltad.*

– *Nem csináltam ügyesen. A lehető leghülyebben csináltam!*

– *De ez lett a szerencséd.*

– *Ez lett a szerencsém. Hogy olyan hülye voltam, mint a segg. Mint a segg.*

– *Mi történt volna veled, hogyha nem szöksz meg? Mi történt a többiekkel?*

– *Az egyik fiúval a háború után találkoztam, és az azt mondta: te élsz? És veled mi van, kérdem. Azt mondja, borzalom, hogy mi volt. Mi voltunk a... Nem büntetőszázadot mondott, de valami... Csontszázad, vagy mit tudom én. Sokat nem beszélt róla.*

*

Éjfél után kiosonok a körletből.

Készültem. A hátizsákomban régóta gyűjtögetett kincsek: konzervek, két pakli dohány, szalonna, száraz kenyér és a préselt pótkávé, amit a hágón átkelve a konyhaszekérről loptam. Kulacs víz, kanál. A zsebemben bicska. A kertek alatt elhagyom a települést, és a mezőn át a hegyoldalra sötétlő erdőhöz futok. Elterveztem jó előre ezt is: hogy az erdőn keresztül nekivágok, és meg sem állok a Gyelatinnak mondott szomszéd település határáig. Másfél-két óra hosszat török utat magam előtt a bokrokon át. Egyszer csak ritkul az erdő, a sötétben szürkén kanyargó út és kisebb házcsoport tűnik föl. Elbizonytalanodom. Letanyázom, és dideregve várom a reggelt. Akkor bekapok egy kis pótkávét, iszom rá egy korty vizet a kulacsomból, föltápászkodok, és lemegyek az útig.

Az út szélén megállok. Óvatosan körülnézek. Balról egy szekér kanyarodik elő, vézna gebe húzza, a bakon még véznább öregember lógatja fáradtan az ostorát. Jobbról, a túloldalon két asszony közeledik egy gyerekkel. Megvárnám, amíg elhalad előttem a szekér, de ekkor mintha katonák bukkannának elő a takarásából.

Hihetetlen, de nem ijedek meg. Változatlanul biztos vagyok benne, hogy simán fog ez menni. Hogy sikerülni fog, hogy rendben lesz minden, hogy hamarosan pletcsnival a mellemen fogok harcolni, és hősi halált fogok halni. Ebben egészen biztos vagyok. Tartani legfeljebb attól tartok, hogy magyarok kapnak el.

Elkapnak, és nem lőnek rögtön agyon, hanem levisznek előbb Sátoraljaújhelyre vagy mit tudom én, hova, hadbírótság elé állítanak, és felakasztanak. Hallottam ilyet.

Visszaigrani nem lehet már, feltűnő lenne. Határozott, de nem túl sietős léptekkel elindulok a túloldalra. A két asszony a gyerekekkel épp akkor ér egy vonalba a szekeret követő katonákkal, amikor átérek. Lehajolok, mintha a bakancsom fűzőjével bajlódnék, úgy sandítok föl nagyon óvatosan. Német őrzőjét. Rám néz az egyik, észreveszi a sárga karszalagomat, unottan visszafordul a másik kettőhöz, mennek tovább.

Megúsztam? Egyelőre. Kinézem magamnak az egyik zsidóházat. A kerítésajtónál megállok. Próbálom a kilincsét, nyitva van. Oldalt kerülök, ott a tornácos bejárat. Bezörgetek, várok. Az egyik ablakon elhúzzák a függönyt, kinéz valaki. Aztán léptek csoszszannak. Nyílik az ajtó, középkorú, bajszos parasztember áll előttem. Oroszul köszönök neki, ő valamit visszamorog, és csak néz merően.

– Az oroszokat keresem – mondom neki. – Hol vannak? Át akarok menni hozzájuk.

Bentről ajtónyikorgás, fojtott beszéd hangjai. Az ukrán még mindig csak néz, nem szól. Majd megcsóválja a fejét, karon fogva behúzza a házba. Székkel kínál, leülünk. A hátizsákomba nyúlok, kiviszem belőle a pakli dohányt, átnyújtom neki.

– Köszönöm – mondja.

– Megszöktem. Át akarok menni az oroszokhoz – ismétlem. – Merre menjek? Tudnak segíteni? Segítsenek. Kérem.

Őrütség, amit csinállok, de egy csöpp félelem sincs bennem. Pedig minden további nélkül átadhatna a német vagy magyar katonai hatóságoknak. És azt vajon tudja-e, hogy a sárga karszalag mit jelent? Úgy hírlík, errefelé nem szeretik a zsidókat, a jöttmenteket különösen nem. Meg hogy a német bevonulás után őrült mézszárlás is volt errefelé, bár azt, ha jól tudom, az SS rendezte. De nem is gondolok most erre, eszembe se jut. Csak annyi, hogy szökésben vagyok, és eddig még nem történt baj.

– Szólok a fiának – mondja akkor az ukrán.

Már ott a fiú. Nem hallottam, amikor előjött. Nagy darab, kerek képű, szőke legény, tizenkilencnél több nemigen lehet.

Ukránul mond neki valamit az apja az oroszokról, nem igazán értem.

A fiú nem kérdez semmit, bólint.

– Mehetünk – mondja oroszul. – De vedd azt le előbb – mutat a karszalagomra. – Meg a sapkád is.

Zsebre gyűröm mindkettőt. Elindulunk. A domboldali erdő felé, majd az erdőn át tovább, északkeletnek megyünk.

– Zsidó vagy? – kérdezi a fiú.

– Igen – mondom.

– Nem úgy nézel ki.

– Orosz az anyám.

– Azért akarsz átmenni hozzájuk?

– Harcolni akarok. A németek ellen.

– Aha – mondja a fiú. – Te tudod.
 Félóra múlva kiérünk az erdőből, újabb völgy tárul fel előttünk, domboldal, földek, szabad terep, lent néhány ház. A fiú a szemközti hegyoldalt fürkészi összehúzott szemmel.
 – Nézd csak! – mutatja hirtelen.
 Én is látom, apró figurák mozognak, széthúzott csatárlánc araszol.
 – Tábori csendőrök – mondja.
 Nézünk. A hegy mögött egyszer csak felmorajlik a messzeség.
 – Azok meg már az oroszok – állapítja meg, és húzgál vissza az erdő felé.
 – Arról volt szó, hogy átviszel.
 – Arról nem – rázza meg a fejét. – Csak arról, hogy megmutatom, merre vannak.
 – Azt én is tudom – mondom neki ingerülten. – Nem vagyok hülye.
 – Nem megyek tovább – makacsolja meg magát.
 Elönt a düh. Mellen ragadom, megrázom.
 – Elvágom a nyakad, ha nem vezetsz tovább – sziszegem.
 Elkapja a karomat, szorítja, én is szorítom, farkasszemet nézünk.
 – Ha elkapnak, engem azonnal kivégeznek – böki ki végül, és elenged.
 Elengedem én is őt.
 – Kicsodák? – kérdezem.
 – A németek – mondja. – Az oroszok. – Félig kibújik a zubbonyából, felhúzza a bal ingujját hónaljig. – Látod? – mutatja a felkarján a tetoválást.
 Vércsoportbetűjel, SS-azonosító. Aha. Hallottam erről.
 – Magszöktem én is – mondja. – Agyonlőnek, ha elkapnak. Visszamegyek. Te várd ki itt, amíg elmennek a tábori csendőrök.
 Elővesz valamit a zsebéből, a kezembe nyomja. Német katonai iránytű.
 – Tessék – azt mondja –, neked adom. Nagyon jó iránytű. Esetleg várd ki az estét. Kerülhetsz amarra, az erdőn át is. Sok szerencsét – int, és már ott sincs.

*

– *Az az ukrán fiú, aki az SS-ből szökött, miért segített neked?*
 – *Mit tudom én.*
 – *És később vajon mi lett veled?*
 – *Hazament.*
 – *Nyilván kinyírták. Vagy még a németek, vagy már az oroszok.*
 – *Fogalmam sincs.*
 – *Lehet találgatni.*
 – *Találgatni lehet, de hát én nem találgattam.*

*

Behúzódok a sűrűbe, egy fa tövében lekuporodom. Madárcsicsergés, repülőzűgás, távoli ágyúmoraj. Kibontok egy konzervet. Mitévő legyek? Várjak, amíg úgy látom, hogy tiszta a levegő, és vágjak át a völgyön egyedül? Hiába tudom, hogy nagyjából melyik hegyvonulat mögött húzódhat most a frontvonal, a helyi körülményeket és a hamar változó helyzetet nem ismerhetem. Vagy a völgytorok

felé, nyugatnak nagyot kerülve, az erdőn keresztül folytassam? Dél körül erőt veszek magamon, nekivágok az erdőnek. Az iránytűt elhajítom: még csak az kéne, hogy ezzel kapjanak el. Nem nézem, hol, merre vezet valami ösvény, a tompán hullámzó morajlás után megyek. Alkonyodik, mire az erdőn át a szomszéd hegyvonulat tetejét is elérem, és a megritkuló fák alatt elém tárul az újabb völgy.

Lent néhány ház, ember sehol. Körülkémlelek, és vigyázva épp megindulnék a házak felé, amikor tőlem balra fönt, vagy öt-hatszáz méternyire, hegyiüteg-állást és mozgó katonákat veszek észre. Hasra vágom magam, kúszva közelítek tovább a házakhoz. Hogy németek vagy magyarok-e a tűzérek, azt nem látni tisztán, de tréfás kedvükben lehetnek, mert kétszer is felém durrantanak, persze hiába. Embert csak nem küldenek utánam.

Nagy nehezen elérem a legszélső faházat. Bezörgetek. Öregember nyit óvatosan ajtót, és gyorsan be is csukja a hátam mögött. Odabenn félhomály, nehéz szag. Tűzhely, fő rajta valami, sötét kendős asszony áll mellette, ijedten néz rám.

– Hol vannak az oroszok? – kérdezem az öregtől oroszul.

Az öreg méreget.

– Lojevánál – feleli aztán. – Ide két-három kilométer.

– Át akarok menni hozzájuk – mondom eltökélten, és előveszem a másik pakli dohányt. Ha felad, hát felad.

– Reggelig itt maradhatsz – bólint akkor a házigazda. – Addigra azok ott elmennek talán – bök az ablak, a domboldal felé. Elteszi a dohányt, megint méregetni kezd. – Vedd le a zubbonyodat, adok másikat.

Miközben kibújok a zubbonyomból, ő már az overalloomat nézi.

– Azt is vedd le – mondja.

Fájó szívvel kibújok abból is, az öreg meg térül-fordul, ócska nadrágot, inget hoz, hozzá egy tetűserkével teli szürke posztóköpenyt is. Hogy serkével van teli, azt persze nem sejtem még, később derül csak ki sajnos, hogy sejtenem kellett volna. Átöltözöm, asztalhoz ülünk. Köleskása a vacsora, szalonnadarabokkal, pár szem krumplival, esszük, nem sok szó esik. Annyi nagyjából kiderül, hogy a fiuk még a Vörös Hadseregbe vonult be, másfél éve már, hogy nincs hírük róla.

– Honnan jöttél? – teszi fel hirtelen mégiscsak a kérdést az öreg.

– Magyarországról. De orosz vagyok – teszem hozzá az egyszerűség kedvéért.

– Orosz vagy? – csodálkoznak.

– Az anyám.

– Szóval, az anyád.

– Át akarok állni.

Az öreg a fejét csóválja, hümmög. A felesége nagyot sóhajt, aztán megtörli a szemét, és legyint:

– Csak vége lenne már.

A kamrában térhetek nyugovóra, kapok egy szalmazsákot, pokrócot is hozzá. Azonnal elalszom.

*

- *Az a német őrzőket nem akart letartóztatni?*
– *Nem.*
– *Miért nem? Nem is kérdezték, hogy ki vagy?*
– *Látták, hogy ki vagyok.*
– *Honnan látták?*
– *Hogy civilben vagyok.*
– *Attól helybeli is lehettél volna. Vagy akármilyen szökevény. Hogy magyar munkaszolgálatos vagy, azt nem láthatták rajtad.*
– *Dehogynem.*
– *Miből?*
– *A sárga karszalagból.*
– *Szépen, becsületesen viselted a karszalagot?*
– *Volt, amikor viseltem.*
– *Kaptad az ukránoktól a tetves ruhát, és fölraktad rá a sárga karszalagot?*
– *A ruhát másodjára kaptam.*
– *És utána már nem raktad fel a karszalagot?*
– *Arra már nem emlékszem.*
– *Miért raktad föl először?*
– *Először miért raktam föl? Biztonságban éreztem magam.*
– *De hát szökevény voltál!*
– *Igen, de Ukrajnában voltam. Ukrajnában mit tudnak arról...*
– *Azt akartad... hogy lássák, hogy nem vagy SS, és harcoló katona sem vagy?*
– *Biztonságban éreztem magam sárga karszalaggal. De később leszedtem.*

*

Hajnalban fölraz az öreg. A konyhában teával kínál, megiszom, nyúlok a hátizsákomért, magamra kapom, indulok.

Az öreg bólogatva néz, aztán legyint egy nagyot.

– *Nu, haraso. Isten áldjon.*

Búcsúzóul kezet rázunk.

– *Köszönök mindent – mondom, és kilépek a párás derengésbe.*

Sietve átvágok a völgy közepén húzódó úton, és szemközt felkaptatva, megint beveszem magam az erdőbe, hogy ezt a hegyet is megkerüljem. Jó ideje csörtetek már a sűrűn át, és éppen ráébrednék, hogy eltévedtem, amikor egy tisztáshoz érek. A tisztáson gyalogösvény vezet át.

– *Halt! Hände hoch!* – hallom ekkor. És: – *Kezeket fel!*

Vegyes járőr lép elő a gyalogösvény felől, ötven vannak. Két német SS és három magyar. Fegyvercsövek szegeződnek rám. Furcsa, de nem ijedek meg, vártam én ezt már. A magasba emelem a kezemet.

– *Wo kommst du her?* – kérdezi az egyik SS, és gyanakodva méregeti az ukrán gönceimet. Az nyilván látszik rajtam, hogy nem partizán vagyok, de kiránduló helybeli is aligha lehetek, és nemcsak a ruházatomhoz képest prima hátizsákom miatt.

– *Ich bin Ungar* – mondom gyorsan. – *Arbeitsdienst* – teszem hozzá. – Ötödik közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj, harmadik század – jelentem a magyaroknak is.

Az egyikük, a mokány, Jávor Pali-bajuszos szakaszvezető már int is a másik kettőnek, és megindul felém.

– Na, barátocskám – mondja –, akkor te most szépen velünk jössz.

Lerakítja velem a hátizsákot, beletúr, majd engem is megmotoz.

Agyon fognak lőni, gondolom. Ennyi volt? Igen, valószínűleg ennyi.

– *Was hast du bisher gemacht?* – kérdi ekkor az előbbi német. Nagydarab, széles arcú, húsos szemhéjú férfi. A vállapja és a csíkjai, illetve a *Signal*ból szerzett ismereteim alapján úgyszintén szakaszvezetőnek, *Unterscharführer*nek nézem. A magyar kolléga megtorpan, bambán néz, nem érti. Hogy mit csináltam eddig.

– *Minen gelegt* – felelem.

– *Minen gelegt?* – mér végig érdeklődve a német, és bólint. Igen. Aknát telepítettem. Sokatmondó pillantást vet a társára, barátilag félretolja a magyar szakaszvezetőt, és megfogja a karomat.

– *Du kommst mit uns* – mondja határozottan.

Ezt, mármint hogy kellek nekik, tudatja így-úgy a három magyarral is, míg meg nem értik valahogy. Visszakapom a hátizsákomat, mehetünk.

Én annyit máris felfogok, hogy ezekkel a németekkel valahogy megint szerencsém van. Hogy agyonlőni – egyelőre legalábbis – most sem fognak.

– *Na, los* – int az *Unterscharführer*.

A két közlegény közrefog, indulunk vissza az erdei úton. Tavalyi nedves avarban gázolunk, sötét fenyőkön szüremlik át a délelőtti napfény. Az altiszt kíváncsi pillantásokat vet rám, de hozzám egy darabig nem szólnak, csak egymást tartják szóval, időnként felröhögnek. Nemigen figyelek rájuk, találgatni próbálok, hogy vajon mi lehet a tervük velem.

– *Bist du Jude?* – kérdezi meg egyszer csak, mintegy melleleg, a szakaszvezető. Mit feleljek neki? Tényleg, mi vagyok? Ha én azt tudnám.

– *Jawohl*.

Zsidó vagyok, legyen boldog velem.

– *Und wieso wolltest du abhauen?* – csodálkozik az *Unterscharführer*. Nem fér a fejébe, hogy képzelhettem, hogy megszökhetek. Ugyan hová? Kikhez?

Kínomban elvigyorodom, megvonom a vállam.

Húsz percebe sem telik, és kiérünk az erdőből, megérkeztünk. Az ideiglenes állást, mint előbb-utóbb megtudom, rendhagyó módon a Großdeutschland SS-hadosztály egyik páncélos osztálya építette ki magának a Prut mellett. A folyó meredek partfala itt egy enyhe kanyarban ellaposodik, és átjáró kínálkozna rajta, de – habár a vízállás is kivételesen alacsony most – a rohamlövegek mégsem kezdhetik meg az átkelést, mert az átjáró el van aknásítva. Azt pedig most már könnyű kitalálni, hogy miért is akadt meg rajtam a két SS szeme.

Őszes hajú, kövérkés tiszthelyettes vesz át. *Herr Scharführer*. Két emberével azonmód a parthoz kísér. Látom, hogy egy nagyjából százméternyi sávon jó ötven méter szélességben karókat vertek le, a karók közé drótot feszítettek ki, a drótra pedig itt-ott kézzel írott figyelmeztetést akasztottak akkurátusan: *Achtung, Minen!* Ahogy jobban odanézek, egy távolabbi bucka mögül mintha egy fél ba-

kancs sejlene föl. És mintha egy láb is tartozna ahhoz a bakancshoz. És mintha senkié sem volna már az a láb.

Szóval, ezért nem hagyták, hogy agyonlőjenek engem a magyarok. És ezért olyan barátságosak velem. Mert nyilván a mieink telepítettek ide tányéraknát, és akkor most, hogy változott a hadi helyzet, és helyet cserél német és magyar, nyilván felszedni is mi tudjuk a legjobban. Az aztán, hogy zsidó munkaszolgálatosként mennyire tartozom én is a mieinkhez, igazán elhanyagolható kérdés. Talán semennyire, de hát annyi baj legyen. Akkor legalább nem kár értem, ha felrobbanok.

– Kezdd el máris – utasít az őrmester. – Kapsz majd segítséget is, de most kezdd csak el.

*

– ...És akkor a németek azt mondták, hogy ők igényt tartanak rám. A magyarok pedig szépen a balfenéken el.

– Pedig főbe akartak lőni.

– Igen, először még arról volt szó, hogy szökevény, agyonlőjük.

– Már mint a magyarok.

– A magyarok.

– Az hogy derült ki, hogy értesz az aknákhöz?

– Kérdezték, honnét jövök. Elmondtam, hogy honnét.

– Németül, a németeknek? Mindjárt az elején?

– A közepén! Olyan kérdéseket teszel föl...

– És erre ők azt gondolták, hogy...

– Nem tudom, hogy mire gondoltak! Nem tudom a gondolataikat!

– Jól van, na.

– Nyilván feltételezték, hogy ha robbanóaknákat telepítettem, akkor értek is hozzájuk valamit.

– Na ugye.

– És akkor azt mondták: nosza, ez a munkám. Kezdem el szedni, és majd szereznek nekem segítséget. Majd ők segítenek. Hát én elkezdtem szedni az aknákat, és miután látták, hogy nem is kell nekem segítség, hogy simán megy a dolog, és szépen eléjük teszem a hatástalanított aknákat egymás után...

– Nem féltél?

– Mitől féltem volna?

– Hogy felrobban.

– Hát ha nem ütök rá, akkor miért robbanna föl? Akkor nem robban.

– Mennyire voltak érzékenyek ezek az aknák?

– Hogy mennyire voltak érzékenyek? Volt valami hüvely, és az le volt takarva egy olyan fluszpapírral... amilyet az iskolában is kaptunk, ragasztani lehetett vele... És avval le volt ragasztva, és annak a tetején volt a gyutacs, és alatta volt a gyúanyag, és az robbantotta a tányéraknát. Nagyon primitív szerkezetű volt. És én egyébként már gyártottam civilben egyes alkatrészeket, esztergáltam. Az Urbán... akinek valami nagy zenész volt az öccse... volt neki egy üzeme, és abban dolgoztam. És időnként kaptam ilyen munkát is, robbanóaknákat. Nem volt szabad privátnak csinálni, ez mégis privát volt, az Urbán. De hát nem kért engedélyt...

- Voltak magánmegbízói, akik aknákat rendeltek?
- Folyton hülyeségeket kérdezel. Állami, hadügyminisztériumi megbízói voltak.
- Szóval nem féltél.
- Nem.

*

Eléggé jól haladok. Estére nagyjából kiderül, hogy nem szorulok segítségre, egyedül is boldogulok. Azt leszámítva, hogy bármelyik percben felrobbanhatok – de félni valahogy továbbra sem félek, mintha kívülről, moziban nézném, ahogy hason csúszva szurkálom egy bottal magam előtt a talajt, ahogy óvatosan körülkotrok egy-egy újabb tányéraknát, és finoman kiemelem belőle a gyutacsot –, ezt leszámítva tehát eléggé jó dolgom van. Ha meghalok, akkor a gyilkos német Waffen-SS-ek, vagyis éppen azok helyett halok meg, akik ellen harcolni feltett szándékom (mert hát ugyan mi másért vállaltam volna ezt az egészet, mi egyébért szöktem volna meg), de furcsa módon egy csöppet sem izgat ez most.

Telnek a napok, tisztul a terep, és én még mindig élek. Az aknaszedéshez ők nem értenek, és a pórul járt társuk példája, azé, akinek a leszakított lábát érkezéskor észrevettem, arra inti őket, hogy ne is próbálkozzanak vele.

Nemigen tudnak mit kezdeni magukkal, az indulásig mintha vakációznának, egész nap csak heverésznek az illatos tavaszban, különösen a nálam alig idősebb, fiatal tisztok. Talán ez a szabadságos hangulat is teszi, hogy tulajdonképpen befogadnak. Én mindenesetre nem csodálkozom rajta – ezen sem –, vagyok, aki vagyok. Hogy mi lehet a hátuk mögött, azt nem tudom (a tömeggyilkosságok idején ők személy szerint még aligha lehettek itt), de most velük lakom a fedezékben. A koszt remek, még csokoládét is kapok, fekete-fehér rétegeset, Schmollpasztás dobozban, aknaszedőknek ilyen koszt jár, úgymond. A velem nagyjából egykorúak többsége berlini fiú. Szokom a dialektusukat, ők meg az én Matild néni-féle németemet, fegyverekről, filmekről és lányokról diskurálunk, vicceket mesélünk, hülyéskedünk. A németek elleni harci kedvem most mintha szünetelne (órájuk legalábbis momentán nem lőnék), cserébe ők szinte nem is tekintenek a foglyuknak. Zsidónak meg aztán mégúgy se; annál is kevésbé, mert megesik, hogy összefutunk a latrinánál, és látják, amit látnak. Szinte naponta rákérdez valamelyikük:

- Te tényleg zsidó vagy?
- Zsidó hát – mondom dacosan.

Ők meg röhögnek, nem hiszik el. Hát hogy a fenébe volnék az. És találgatják, miért akarom becsapni őket.

Orosz is vagyok, mondom erre. Ők meg röhögnek ezen is.

Nagyjából tíz nap múlva az utolsó hatástalanított tányéraknát is kiemelem. És velem mi lesz?

Napok óta ez jár csak a fejemben, a végén már szántsándékkal lassítom is a munkát, hogy időt nyerjek. Ezek a németek a magyar határ felé tartanak, oda, ahonnet én jövök, ahonnan elszöktem. Ha visszavisznek magukkal Magyarországra, akkor – barátság ide vagy oda – előbb-utóbb át fognak adni a magyar katonai hatóságoknak, énnekem pedig kampec. Hogy is van ez? Engem,

aki németellenes harci kedvemben többek között azért döntöttem úgy, hogy munkaszolgálatosként dezertálok, mert katonaszökevény, tehát hazaáruló, semmiképpen sem akartam lenni, rövid időn belül már harmadszor ér olyan tapasztalat, hogy a németektől – íme, még az SS-ektől is – kevésbé van félnivalóm, mint magyar honfitársaimtól.

Jelentem a *Scharführer*emnek, hogy elkészültem. Az őrmester erre int egy közlegénynek, és elszalajtja a parancsnokáért. Ismerem jól, *Untersturmführer* Klippel, ő éppenséggel lipcsei, Wernernek hívják. Már jön is. Lófejű, szőke, nagy fogú, szemüveges szász.

– Mutasd – azt mondja.

Lemegyünk a partra, int, hogy sétálgassak egy kicsit. Járkálok fel-alá egy jó darabig, topogok és ugrálok, mutatom, hogy szabad az út, mehetnek, tessék.

Bólint, visszahív magához.

– Holnap indulunk. Ha akarsz, velünk jössz.

– És ha nem? – kérdezem.

– Ha nem, nem. Akkor mész, ahova tetszik. Akkor kapsz tőlünk papírt.

Fegyvert adnátok inkább, gondolom. Egy pisztolyt. A kamerádjaitok ellen.

Megrázom a fejemet.

– Papír nem kell – mondom.

– Hát akkor mit akarsz? – csodálkozik.

Veszek egy mély levegőt.

– Az oroszokhoz akarok átmenni – bököm ki flegmán.

Nem érti. Aztán lassan elvigyorodik a sok fogával.

– Aha – mondja, és szemlátomást nagyon okosnak hiszi magát. Ujjhegygel följebb tolja a szemüveget az ornyergén. – Szóval, ezért találtad ki azt, hogy zsidó vagy.

– Maguk ellen akarok harcolni.

– Értem – bólint. – Annyi baj legyen. Kár, hogy az oroszok egyből ki fognak nyírni.

– Azzal a hadnagy úr ne törődjön – mondom pimaszul.

– Hát jó – vereget vállon *Untersturmführer* Klippel. – De azért adok melléd két embert. Ők majd átkísérnek. Kár érted.

*

– Velük együtt laktam. A fedezékben. Én szedtem nekik az aknákat. Ők nem értettek hozzá.

– Praktikus. Ha felrobban valamelyik akna, akkor te robbansz fel, és nem ők.

– Hát egyikük felrobbant. Ott volt a bakancsa és a fél lába. Én viszont szakértő voltam.

– Szóval nagy szerencséd volt velük, na. Az a tiszt, az meg valami csodabogár lehetett.

– Tessék?

– Nem szabályszerűen járt el veled, az biztos.

– Azt mondta, hogy menjek a fenébe.

– Vagyis szerencséd volt.

– Nekik is szerencséjük volt, hogy rám találtak. Ők is kihúzták a lutrit, nagyon örültek neki, hogy megtaláltak. Annyira jóba lettünk, hogy maradhattam volna akár velük is.

– Mint micsoda?

– Nem tudom. Mindenesetre papírt is adtak volna. De nekem nem kellett német papír. Át akartam menni.

– Volt egyáltalán valami papírod, amikor elfogtak?

– Nem volt.

– Ha lett volna, azt is eldobod, nem?

– Lehet. Nem volt nekem katonakönyvem se.

– De valami papírral csak elláttak, amikor bevonultál.

– Egy kétoldalas összehajtott cetlire emlékszem. De avval nem törődtem. Eltettem volna, ha tudom, milyen nagy szükségem lesz rá. Hogy igazoljam, hogy zsidó vagyok... Hát nem vagyok zsidó, vagyis...

– Volt papírod, de nem törődtél vele? Eldobtad?

– Nem tudom! Nem avval törődtem, hogy papírom van-e! Hanem hogy van-e nálam szalonna, kenyér... Ezzel törődtem. Aztán meg hogy van-e nálam lőfegyver vagy ilyesmi. De azt muszáj volt leadni, úgy nem kísérhetek át az oroszokhoz. Az nem nézett volna jól ki, ha lőfegyverrel kísérnek át.

– Hogy?! Miféle lőfegyverrel? Az honnan lett volna neked? Amikor elkaptak, akkor már...

– Amikor elkaptak a magyarok meg a németek, akkor nem volt nálam semmi.

– Semmi micsoda?

– Semmi írás.

– Jó, de fegyver...?

– Mit tudom én. Hát nem volt. Leadtam.

– Kinek? A németeknek? Kaptál tőlük? Vagy loptad?

– Nem emlékszem.

– De hát ellenük akartál harcolni. Nem?

– Ellenük, igen. Ők meg ezt nem is bánták. Mert nyilvánvaló volt, hogy nem pont órájuk fogok tüzelni. És még át is kísérték.

– Ezt a lőfegyverdolgot akkor sem értem.

– Annyi baj legyen.

– Sosem beszéltél még róla. Az SS-ekről is csak újabban. Hogy aknát szedsz nekik, és a végén még ők kísérik át. Erről egy szót sem, semmit. Miért?

– Mert erről nem lehet csak úgy... Nem lehet, na. Veszélyes dolgok ezek.

*

Elbúcsúzunk. A parancsnok nyak- és lábtörést kíván.

– Hals- und Beinbruch! Ha meggondolod magad, estig még itt vagyunk. Hozhatsz magaddal egy ruszkit is – nevetnek páran. – Ha maradt még taposóakna, ráültetjük.

Egy tizedes és egy őrzető indul el velem. Köpcös az egyik, hórihorgas, mint én, a másik.

Leereszkedünk egy szurdokba, majd nekivágunk a túloldali kaptatónak. A bukkanó mögött közeli lövések dörrennek. A köpcös megáll.

– Szerintem ezek már a ruszkip.

– Az nem olyan biztos – mondja a hórihorgas. – A mieink is lehetnek. Vagy magyarok.

Arról, hogy a marosvásárhelyi tüzérhadosztálynak még följebb is vannak állásai, én is hallottam, csakugyan.

– Lehetnek partizánok is – tódítja a társa. – Benderecek. Vagy vörösök.

– Senkiföldje az – magyarázza a hórihorgas. Bárki lehet. Lőttünk ott már egymásra is. Lássuk, mi a helyzet, gyerünk tovább.

Senkiföldje! Ott a helyem.

– Menjetek csak – mondja a köpcös. – Én visszafordulok – közli. – Sok szerencsét.

És azzal megindul vissza. Mi meg tovább, a dombtető, a senkiföldje felé. Megint ritkul az erdő. Ahogy fölérünk, a német egy vastag fatörzs mögé húz, és szó nélkül a völgy felé mutat. A völgyben földút kanyarog, az út mentén néhány zsúp- és zindelyfödeles ház, az egyik éppen mialattunk. Kósza emberalakok. Egy puskás figura kiválik közülük, mintha mifelénk tartana. A német megszorítja a karomat.

– *Na bitte* – mondja halkán –, parancsolj. Hátba ver, majd mintha fegyvert szegezne rám, tüzelést imitál: – Bumm!

Intek neki. Vár a senkiföldje.

Városok szép tornyai hullnak

Részlet a Szép Versek 1944 című készülő könyvből

[...] Öt éve döng a föld változó
Színű asztalán a kocka, szilajul a sors,
S türelmetlenül a döntésért, íme,
Vad dobásaitól a föld már összetörik.

Városok szép tornyai hullnak; göngyöleg
Szőnyegeként tekeri fel az utakat
Sziszegő láng, a vérfelhők közül
Szórja a romlást az örület és kacag. [...]
(Fodor József: Meztelen január)

Ezerkilencszáznegyvenhárom végén, negyvennégy elején a legtöbb magyar ember úgy látta, akár költő volt vagy sem, hogy a második világháború belátható időn belül véget ér. A németek és szövetségeseik ereje megroppant, kifogyóban a tartalékaik. Ez mindenkinek szembetűnt, aki nem a vak reményre bízta magát. Ami nem azt jelentette, hogy a háború végét látók egyúttal derűlátók lettek volna. Hiszen csoda kellett volna hozzá, különös szerencse vagy rendkívüli államférfiúi teljesítmény, hogy a pusztítás, ami addigra sok országon végigsöpört, és aránylag kis mértékben érintette Magyarországot, épp itt ne bontakozzon majd ki. Például hogy elmaradjanak a városok elleni komoly légitámadások.

Lehet, hogy egyesek elfelejtették a Guernica hat-hét évvel korábbi bombázásáról szóló híreket, vagy hajlamosak lettek volna egyszeri, véletlen kisiklásnak tartani, ami ott végbement, csak hogy nem sokkal később ismét előfordult, hogy katonai repülőgépek sűrűn lakott várost szórtak meg bombákkal. Itt, Európában fordult elő. Egy „kultúrnép” bánt így egy másik „kultúrnép” városával. Aztán jöttek az újabb hírek újabb városok bombázásáról. Persze, minden ilyen esetben lehetett ilyen vagy olyan mellékkörülményekre, véletlenekre hivatkozni. Ezekről függetlenül nyilvánvaló volt, hogy ha vannak bombázók és vannak városok, és háború zajlik, a városokat az ellenséges légierők bombázni fogják.

Nagyon jól lehetett tudni, hogyan intézték el a németek Rotterdamt 1940. május 10-én. Pedig az csupán alkalmi, könnyedén odakent csapás volt, ami után a hadviselő felek eszköztára és pusztító szándéka folyamatosan és nagymértékben gyarapodott. Ezeket is lehetett tudni.

Szövérfy József *Mintha...* című versében egy eltávozott személyhez beszél, olyasvalakihez, akivel korábban egy városban élt. Az illető elkerült onnan, aligha saját akaratából, de hogy pontosan miért, azt nem tudhatjuk meg a versből. Szövérfy műve megjelent a *Diárium*ban, vagyis nem magánhasználatra, hanem közlés céljával készült a szöveg, tehát a megszólított személy távozásának lehettek

olyan okai, amiket a szerző nem taglalthatott a nyilvánosság előtt. De már azzal is a nagy közös hadi erőfeszítések ellen szól, hogy egyetlen ember távozását a város kiüresedését okozó vagy pusztulását előrevetítő veszteséggént állítja be. Fel sem merül, hogy lelkesedni kellene, kitartani, szembeszegülni a nemzet ellenségeivel.

*Mintha minden, minden
oly elhagyatott lenne,
mintha nem is volna
senki, semmi benne:
oly üres a város.*

*Mintha Rotterdammak
dúlt utcáin járnék,
oly csendes, oly puszta
most a környék, tájék:
oly üres a város. [...]*

Ha akart volna, találhatott volna Szövérfy példát más „terrorbombázásokra” is, köztük olyanokra, amiket az angolok és amerikaiak hajtottak végre német városok ellen, de ő ennél a példánál maradt. Talán mert a rotterdami támadás lényegesebb és emlékezetesebb maradt számára, vagy mert nem állt szándékában áldozatként bemutatni a németeket. És azt hiszem, Rotterdam nemcsak hasonlatként idéződik meg a versben, hanem egy lehetséges és valószínű közeljövő előérzeteként is. A *Mintha...* világában nincs semmiféle közösség, se nép, se nemzet, se faj. Két ember van csak benne, a beszélő és a megszólított, közülük is az egyik eltávozott már. Nem szerepel a lehetőségek között bármilyen együttes cselekvés, pozitív kibontakozás.

A *Mintha...* arra döbönt rá, hogy egy város nemcsak az épületállományából áll, hanem a benne élő emberekből is, és előfordulhat, hogy elég bizonyos személyeket kivonni belőle ahhoz, hogy soha többé ne lehessen az, ami korábban volt.

Szövérfy József (1920–2001) – talán a későbbi körülmények miatt, talán más okokból – nem vált ismert magyar költővé. A háborút túlélte, de a kommunista hatalom jobboldaliként és klerikálisként megbélyegezve ellenségnek tekintette, majd adandó alkalommal Nyugatra emigrált. Írországba kerülve gael nyelven írt könyvet Magyarország helyzetéről. Latin himnuszokat fordított angolra.

Akár egy komoly vihar, úgy lógott a levegőben az eljövendő nagy bombázás. Az akkor íródott magyar versek közül az utóbb legismertebbé, legnépszerűbbé váltak, a *Nem tudhatom...*-nak alaphelyzete ez.

A fennmaradt emlékezések egyike szerint éppen egy légiriadó idején, a pincében olvasta fel Radnóti Miklós a frissen elkészült – de még nem a ma ismert változatnak megfelelő – verset Fanninak, Kovács Margitnak és a keramikus édesanyjának. A *Nem tudhatom...* azóta megszokott, de a maga idejében és a költő környezetében cseppet sem magától értetődő sajátossága, hogy a költői én itt egyáltalán nem izolált, ellenkezőleg, a teljes magyar néppel azonosul – „mi is, akár a többi nép” –, és az egész ország számára kér kegyelmet. Az utolsó sorban

is a magyarok nevében fordul a természetfeletti hatalomhoz: „borítsd ránk...”. Ez nemcsak a zsidókat minden joguktól megfosztó kortársak számára csengett idegenül, de Radnóti környezetéből is többen helytelenítették, nem mindenki szelíd visszafogottsággal – többen ingerülten reagáltak rá. A beteljesedő sors, ami szerves egységet látszik képezni a költői életművel, utóbb látszólag vitathatatlaná tette a verset. Hét és fél évtized alatt megszokottá és elfogadottá vált, de nem árt felidézni, hogy a maga idejében nagyon távol állt attól, hogy evidens legyen. Ugyanis a baloldaliaknak, az „angolbarátoknak”, a zsidó származásúaknak az volt az érdekük, hogy a háború minél előbb véget érjen, mégpedig Németország vereségével, és ha ehhez a szövetséges bombázások hozzájárulhatnak, hozzá is kell járulniuk. Sok példát lehetne hozni rá, hogy „a zsidók” nem rettegetek úgy a bombázásoktól, mint „a keresztények”.

Radnóti Miklós pedig még csak nem is saját városa, Budapest, vagy általában a városok számára fohászkodott irgalomért, hanem az egész országért, minden magyarlakta településért. Ez sem volt általános, sok ekkoriban született vers alapélménye a szülőfaluért, városért érzett aggodalom, vagy később a szeretett település siratása.

Várnai Zseni *Fohász a város fölött* című versében hasonló könyörgés fogalmazódik meg, mint amit a *Nem tudhatom...*-ből ismerünk: ebben a műben is felhőköt kér a költő, hogy rejtsek el a sebezhető tájat a bombázók elől. De Várnai Zseni kérése kizárólag Budapest oltalmára korlátozódik:

*Önző fohász ez, megbocsássál érte
s bocsássatok meg minden emberek,
bocsássatok meg rombadöntött házak,
é égő hajók, fölgyújtott tengerek
és minden földrész nekem megbocsásson,
hol égig ér a szenvedők jaja,
mert én e Várost féltem minden este
s érte könyörgök minden éjszaka!*

A költő tisztában van vele, hogy ha már Istenhez, minden ember teremtőjéhez eseng, illendő volna az egész világ számára kérni kedvezőbb elbánást, de ő őszintén vállalja, hogy az is boldoggá tenné, ha saját szeretett városa megmenekülne. Radnóti óhaja, mint tudjuk, szélesebb körű, de a lényegét tekintve szintén erősen korlátozott – nem kevesebbre és nem többre, Magyarországra vonatkozik.

Kivételes a *Nem tudhatom...* abból a szempontból is, hogy míg a korábbi években Radnóti Miklós több versében foglalkozott a városokat a levegőből fenyegető veszéllyel – meglehet, minden más költőnél többször –, ezután, tehát ezerkilencszáznegyvenhárom-negyvennégy fordulóján után már nem. Figyelme e legutolsó alkalom után más körülmények felé fordult.

Költői áldozatát a nemzet oltárára helyezte azáltal, hogy felajánlotta közlésre a *Magyar Csillagnak*. A nemzet – legalábbis az azt megszemélyesítő államhatalom – pedig elutasította azáltal, hogy a verset nem engedte megjelenni a lapban. Ez még a német bevonulás és a Sztójay-féle, német elkötelezettségű kormány megalakulása előtt, egy viszonylag emberséges időszakban történt, akkor, ami-

kor Radnóti és néhány sorstársa átmenetileg hazatérhetett a munkaszolgálatból. Illyés Gyula, a *Magyar Csillag* szerkesztője bizonyára abban a hiszemben tette be a lapba a verset, hogy átengedik. Hát nem. Jó volna tudni, melyik volt az a szó vagy mondat, amelyiknél megszólalt a nemzetet az irodalom felől érkező ártó hatásoktól óvó hivatalnok agyában a vézscsengő. „Belőle nőtem én, mint főtörzsből gyöngé ága?” Ezen a ponton a nemzet szerves részének meri nyilvánítani magát a zsidó származású költő, és azt azért már mégse engedhetjük meg neki? Vagy az nem mehetett át, hogy „... bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép”? Tudniillik a magyar nép tiszta, mint a ma született bárány, öröktől fogva bűntelen? Netán az elkövetkezendő súlyos bombázások taglalása minősült megengedhetetlennek, mert rémhírterjesztéssel ért fel? 1944. március 15-én jelenhetett meg utoljára Radnóti Miklós a *Magyar Csillagban*, két, még az előző év végén írott verssel. Ez volt a lap utolsó kinyomtatott száma.

Azokban a hónapokban az „őskeresztény” származású költőknek sem lehetett azonban derűs a hangulatuk, annak ellenére, hogy nem kellett kiközösítéstől, elpusztítástól tartaniuk. Mert hiszen ha valaki nem származása szerint, hanem Jézus szellemében volt keresztény, az nem érezhette jól magát, míg a szeme láttára szorították ki az élet minden területéről embertársait. Köztük a személyes ismerősöket, a kollégákat. Ha írtak verset negyvenégyben, a sorokból jól ki lehet olvasni, ki mennyire bizonyult ellenállónak azzal a fertőzéssel szemben, amit a nácik szemében a kereszténység jelentett. A derűt az a körülmény is csökkentette, hogy a háború végső szakasza a nemzsidó költők számára, és minden hozzátartozójukra vonatkozóan is komoly veszedelmeket tartogatott még, nem szólva arról, hogy a háború utáni új világban hogy lehet majd élni. Csorba Győző *Árnyék* című, három szonettből álló verse ennek az aggályokkal terhes várakozásnak a dokumentuma.

*Ki hiszi el, ha mondjuk, hogy a hosszú,
fakó napok szörnyűbbek, mint a kínpad? [...]*

*Mint nyomtató ló, járunk körbe-körbe;
eszünk, iszunk és pihenünk is rendben. [...]*

Ennek a költőnek azt is van bátorsága megvallani, hogy olykor magánál szerencsésebbnek érzi azokat, akiket már megjelölt a végzet. Radnótihoz hasonlóan Csorba Győző is többes szám első személyben szólal meg, ám nem is csak egyes sorokban, hanem mindvégig: az *Árnyék* a védett helyzetű városlakók kórusa:

*S a véresekhez sóhajtunk: szerencsés
élők ti, kikben lankad s új tüzet fog
a lét, mert csapdák, vermek közt haladtok. [...]*

*Únjuk a várost, únjuk önmagunkat
és otthonunkat, ezt a gyáva fészket,
(kerülgeti a sajjóléptű végzet,
csak távol árnyék súlyával szorongat). [...]*

Elsőre meglepő, hogy történelmi időkben unatkozik valaki. Csorba Győző verse önmagában is meggyőző róla, hogy hát persze, nem is volt annyira szórakoztató, ami történt, de ugyanekkor Márai Sándor szintén beszámol róla a naplójában, hogy unatkozik. Igaz, ő nem gondolt rá, hogy a feljegyzései belátható időn belül megjelennek. Csorba viszont közreadta az *Árnyékot*. Két másik versével együtt, a *Diárium* májusi számában jelent meg.

Addigra már egy sor lapot elhallgattattak, így a *Magyar Csillagot* és a *Vigiliát* is. Sok író és költő közölnetlenné vált, mások, mint Márai Sándor, önként hallgattak el. Illyés Gyula, letartóztatástól tartva, bujdosóként tengette napjait. A *Diárium*, és a benne publikáló szerzők akkor is lojálisak voltak a rendszerhez, ha írásuk tartalma bizonyos különállást fejezett is ki. Akkoriban odafigyeltek erre, Márai és a többiek kivonulását ellenséges gesztusként értékelték a rendszer hívei, és azt latolgatták, vajon a bojkott szélesebb körre is kiterjed-e majd. Hogy veszélyezteti-e az írók távolmaradása a Könyvnapokat. Ez volt a nagy kérdés negyvennégy májusában. Az *ország* című hungarista lap szignó nélküli cikkben fejezte ki aggodalmát, mely aztán eltűzöttnek bizonyult, a Könyvnapokat, mint ha mi se történt volna, negyvennégyben is megtartották, nem kis forgalommal. A *Diárium* és más lapok szerkesztői szorgosan dolgoztak tovább. A Könyvnapok eseményeiről készült fotókat az olvasók egyebek mellett a *Diáriumban* is megtekinthették. A könyvek ünnepe azáltal vált még emlékezetesebbé, hogy hozzá időzítve kezdtek kivonni a könyvtárakból és kereskedésekből, majd megsemmisíteni a „zsidó írók” könyveit.

Csorba Győző (Pécs, 1916 – Pécs, 1995) 1939-ben doktorált, de nem kapott állást, „diplomás munkanélküli” volt. Először 1941-ben tudott elhelyezkedni, közigazgatási tisztviselőként. 1943-ban viszont a városi könyvtár vezetőjeként alkalmazták. 1944-ben megnősült. Ez az időszak az ő számára semmiképp sem volt kedvezőtlen – csak hát rávetült egy bizonyos árnyék.

Az *ország* című hetilap színvonalas versrovatot üzemeltetett. A főszerkesztő, Vajta Ferenc nem várta el a költőktől, hogy tartalmilag igazodjanak az orgánium profiljához, a jelek szerint beírta a nem zsidó származással, és hogy semmi olyan nincs a versekben, ami szembemenne az irányvonallal. Közölték például Haller Alfréd gróft (Nyíregyháza, 1908 – Budapest, 1944), az akkoriban ismert író és költőt, akit néhány hónap múlva, Budapest ostroma alatt a nyilasok megöltek. Az *ország* költőkommandójának egyik legszorgalmasabb tagja Borsi Darázs József (Vörs, 1898 – Budapest, 1968) volt, akit akár a Balaton költőjének is nevezhetnénk, mert más téma csak kivételképpen keltette fel ihletét, és mert az ekkoriban a hungarista lapban megjelenő költeményei túlzás nélkül megtöltenének egy egész Balaton-kötetet. Március 11-én például ezzel a verssel jelentkezett:

Balaton utazás

*Balaton hús tükrébe,
fehér felhő nézeget.
Langyos szellő sóhajt felém,
mosolyog rám Szigliget.*

*Kilukadt a napnak bugyra,
hull belőle a meleg.
A dombhátról hófolt bámul,
elmúlásán kesereg. [...]*

*Lelkem néha égbe vágyik,
de a szívem sohasem;
mert a tavat csillagoknál
– mindennél, jobb' szeretem!*

A kétes levegőjű városok aggodalmakkal terhelt közegéből kívánatosnak látszhatott a tiszta vidék felé fordulni, még inkább, ha olyan közismerten tetszetős és ihletet adó tájról van szó, mint a Balaton vidéke. De – ha egy pillanatra felnézünk Az ország hasábjából – rácsodálkozhatunk, milyen sok magyar költő időzött ezerkilencszáznegyvennégyben a tó körül, és énekelte meg szépségeit, mintha minden rendben volna, vagy majdnem egészen rendben.

Borsi Darázs József és társai aligha öntudatlanul révedtek a Balaton szépségeibe: részükről az odafordulás egyúttal elfordulás is, jelzése annak, hogy akármi történjék is, vagyunk, akik vagyunk, otthon vagyunk, és otthon is maradunk, ez itt a mi egünk, a mi földünk, a mi vizünk, ebben áll a lényeg, minden más múltó kellemtelenség, semmiség. A vész közeledtén a Természet, Isten és a Haza örök értékeire függesztették ájtatos tekintetüket.

A német megszállás után beinduló angol-amerikai bombázások idején a költő szeme láttára ér találat egy repülőgépet. A sérült gép személyzete ejtőernyővel próbál menekülni. Borsi Darázs közbelép, és riasztja a csendőröket. Sikerül is elfogni az általa viccesen cowboyoknak nevezett fiatalembereket. Minderről hűségesen beszámol Az ország olvasóinak, ezúttal nem versben, hanem egy hangulatos tárca keretében.

Borsi Darázs fia, Darázs Endre (Budapest, 1926 – Budapest, 1971) szintén Az ország című hetilapban gyakran megszólaló költők egyike. Apjától eltérően az ekkor tizennyolc éves poéta nem hagyatkozik egyetlen sajtóorgánusra, és az eltérő irányzatú lapok szerkesztői örömmel közlik, amit beküld. A pécsi Sorsunkban közölt Őszutó című versébe, aki akarja, beleláthatja a közeledő katasztrófa keltette szorongást, de olvasható a vers tiszta természetábrázolásként is. Akkoriban számos lírikus keresett megnyugvást abban, hogy az évszakok a háború alatt is a szokásos rendben követik egymást.

*Ősz ült rá a kéményünkre,
Köde eresziünkön hál;
Mélyen alvó fák rügyébe
Költözködött el a nyár.*

*Két felől nőnek a felhők,
Óriás szürke falak,
Ívük egyre lejjebb hajlik.
Félni lehet: ránk szakad.*

*Melegsziünk a rózse mellett,
Számláljuk a napokat;
Homlokunkon nehéz gondok
Vasekéje szántogat.*

Az apa, Borsi Darázs versei hasonlóképpen kínálják a lehetőséget, hogy a természeti képeket hasonlatként értelmezve a költő és a nemzet sorsára vonatkozó elemzéseként tekinthessük rájuk:

*Borongós most a Balaton
s nincs virág a réten.
Bakony felől hideg szél fúj
s felhő száll az égen.*

*Szomorú a jegenyesor,
reszket minden ága.
Mindegyikre rászállott egy
csúf fekete kánya.*

*Azt károgja a sok madár:
talán nem is lesz Nyár.
S keserűség, nyomorúság
csak az, ami rám vár.*

*Nem hiszem egy szavukat se,
mindennek van vége.
S él az Isten odafönn a
kéklő messzeségbe.*

*S kisüt a nap, virág is lesz
mindeniütt a réten.
Aratást is, szüretet is
érezem – hogy megérem. [...]*

Balatonberény, 1944. március végén.
(*Borongós most a Balaton... – Az ország, ápr. 22.*)

Hetvenöt év távlatából visszanezve meglepő, hogy ezekkel a jámbor költeményekkel jól lehetett lakatni az akkori kultúrpolitikát. Pedig így volt, sokáig beérték vele még az echte náci szerkesztők is, mint Vajta Ferenc. Ugyanakkor a korabeli olvasóközönség nemzeti elkötelezettségű részének elégedetlenségéről árulkodik Marék Antal cikke, mely már negyvenhárom őszén megjelent *Az országban, Hol a háborús költő?* címmel:

„A nemzet életének legnagyobb próbatétele a háború. [...] Hullunk a mélybe, mert ennek a háborúnak nincs háborús költője. A nemzet magára

maradt s ebben a tétovázásban, ebben a céltalan küzdelemben mindenét elveszíti. Elsősorban hitét a magyar tollban. A magyar tollban, amely oly élesre fente mindenkor a véres századok alatt a magyar kardot.”

Ez a költői kép, a tollal történő kardfenés mindenesetre példamutató Marék Antaltól. Marék (Mezőtúr, 1903 – Budapest, 1983) amellet, hogy orvos volt, termékeny prózaíróként és kritikusként működött a háború előtt és azután is.

Akadtak poéták, akik nem vették a lelkükre, hogy – Marék szavával szólva – a nemzet magára maradjon. A negyvennégy június harmadikai számban jelenik meg Gulyás Nagy Dezső *Acél-kor ez!* című verse:

*Acél-kor ez! Léptünk szikrázva
dobbantja meg a köveket,
gumi helyett korunk parancsa
sarkunkra acélt veretett. [...]*

*Dicső kor ez! Erősek álma,
bajólvó istenek kora!
Mellre szívom zord levegődet,
köszöntlek, hősök százada!*

*Mellem zihál, sűrű bozótod
fújtatva töri, zúzza szét,
egy nép szorít előre mennem
s követ egy hősi nemzedék! [...]*

Itt végre szavakba lett öntve az a bizonyos *hősi életszemlélet*. Egy héttel később figyelemre méltó költeménnyel jelentkezett Láng Kornél is. (Nem árt tudni, hogy hat nappal korábban vonulnak be a szövetséges csapatok Rómába, négy nappal korábban szállnak partra Normandiában, és éppen ezen a napon, június tizedikén, egy francia kisváros, Oradour-sur-Glane majdnem teljes lakosságát, 190 férfit, 245 nőt és 207 gyereket mészárolt le aprólékosan és könyörtelenül egy SS-század, és pontosan ugyanakkor a görögországi Disztomo faluban 218 civillel végeztek.)

Fiatál stukás

*Sivító
Csavarok,
Rotyogó
Motorok,
Zuhanok,
Zuhanok.
Jól lőnek,
Szorulok.
Itt a cél!*

*Most dobok...
Húzó fel,
Ragadok.
Fent vagyok.
Híd volt lenn...
Ujjongok!
Darabok!
A rajban
Új vagyok...
Utánam
A nagyok!
Dübörgő
Motorok,
Sivító
Csavarok.
Rohanok,
Itt vagyok.
Leszálllok,
Gurulok.
Jönnék
A többiek,
Dicsérnek,
Ragyogok!*

A stuka szó a 'zuhanóbombázó' jelentésű **Sturzkampfflugzeug** összevont változata. A repülőgép, hivatalos nevén Ju (Junkers) 87, 1935-ben lett készen, és egy évvel később lépett a világtörténelem színpadára. A spanyol polgárháborúba való német beavatkozás során szerzett világhírt. Mikor a gép meredek szögben, erősen felgyorsulva a célra repült, szinte lehetetlen volt eltalálni. Zuhanás közben a kiengedett fékszárnyak és a repülőgép körül megváltozott légáramlás kellette jellegzetes sivító hang – amit a futóműre erősített szirénával tovább fokoztak – bénítóan hatott az ellenséges földi erőkre. Kivette részét a második világháború kezdeti szakaszának német hadisikereiből, a német tudás és erő jelképévé vált. De már az angliai légitámadás idején kiderült, hogy a modernebb vadászgépek számára könnyű zsákmány, onnantól csak azért gyártották és használták tovább, mert nem állt rendelkezésre helyette jobb változat, még a háború vége előtt leálltak a gyártásával. Negyvennégyben ezt a gépet megénekelni a „régisíveség” felemlegetésével ért fel.

Láng Kornél nem elégedett meg azzal, hogy tollával köszörülje a kardot, maga sem volt rest kardot, illetve más, modernebb fegyvereket ragadni. Görgey Vince századossal állt szoros kapcsolatban, aki maga is katonáskodott és írt. A keleti hadszíntérről ismerték egymást, Láng ott Görgey Vince alatt szolgált. Legnagyobb közös fegyvertényük az volt, hogy negyvennégy elején sikerült sok értékes budai ingatlant megszerezniük és kirabolniuk. Zsidó tulajdonosokat és bérlőket kényszerítettek rá, hogy elhagyják otthonukat, még a nagy összeköltöztetés előtt. A II. és a XII. kerület előnyös fekvésű részein csinálták ezt, például a

Páger-villa alatt, ami nem volt véletlen, mert jóban voltak a színésszel. Költőnk a Fodor utca 42.-ben szerzett magának lakást, egy igazán szemrevaló, Bauhaus-stílusú házban, Páger Antal közvetlen közelében. De lecsaptak Napraforgó utcai villákra is, ami arra enged következtetni, hogy az építészet tekintetében jó ízléssel bírtak. Egy kevésbé sikeres akciójuk során Láng megsebesült. Ugyanis június 28-án meg akarták gyilkolni a kormányzó egyik régi bizalmasát, bárczyházi Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárt. Vitéz Görgey Vince találta ki az akciót, Láng Kornélra bízva a végrehajtást. A merénylet kudarcba fulladt, oly módon, hogy a kísérő fegyveresek egyike meglőtte Lángot, míg a célszemély sértetlen maradt. Láng előbb kórházba, majd bíróságra került. Hogy írt-e verset közben, azt sajnos nem lehet tudni. *Az ország* viszont lehozta kicsivel nyilván korábban elfogadott verseit. Június huszonnegyedikén, tehát még a merénylet előtt jelent meg *Hortobágy nyáron* című verse:

*Bodros felhők járnak erre,
berzenkedő enyhe szellők.
Forró port hoz egy szélroham,
erre rohan, arra rohan...
mocsár szaga láp-víz érzik,
Kadarcs nádja zöldelik, légzik.*

És még 63 ilyen sor. Július elsején, mikor költőnk már súlyos sebével és fegyveres őrizet alatt ápolva volt, a *Van Isten!* című:

*Városi élet:
Ezer emelet.
Nem látod
A füsttől
A fellegeket.*

*Fenyvesek fekete
Fái felett
Nézd az eget,
Csillagjait!
S értelmed
Az Istenbe
Beleszeret.*

Láng Kornél azok közé tartozott, akik megvetették a várost, és lélekben vidéki- nek tartották magukat. Nála is, mint annyi másnál, egy XII. kerületi lakásba való beköltözés jelentette az arany középutat.

Az ország június 24-i számában újabb szerkesztőségi cikk kárhoztatja az írók passzivitását: „mindennél fontosabb, hogy a politikai újjászületés az irodalomban is éreztesse hatását.” Ugyanebben a számban jelenik meg Csordás Dezső főhadnagy *Úgy menjetek!* című költeménye.

*Bajtársaim, ha menetek kell,
egy jajt ne ejtsen ajkatok,
könnytelenül, úgy mint a fűszál,
hangtalanul, úgy sírjatok!*

*Mint a virág, halálba törve,
mint szálfa, némán esetek,
s ki verte fel, ne kérdezzétek,
a rettenetes végzetet!*

*Némuljon el a panaszló szátok:
ki halni nem tud, az vesz el,
nincs menekvés, nincs irgalom már:
úgy menjetek, ha menni kell! [...]*

Nemzeti elkötelezettségű költészetet művelni nagyjából egyet jelentett a petőfi versezettek írásával. Az ország ebből a szempontból élenjáró volt, hasábjain elvéve fordult csak elő időmértékes vers, szabad vers pedig talán egyetlenegyszer sem. Petőfi Sándor ismerte és mesterien művelte a „deákos” verselést, de egy évszázaddal későbbi követői arra a terepre nem követték, ahogy természetesen a világszabadság óhajlásának irányába sem.

Negyvennégy március 15-ét a Budai Vigadóban ünnepelték a nyilasok. (Az épület meghittén ismerős lehetett számukra, minthogy évekkel korábban ott egyesültek az addig versengő kisebb-nagyobb magyar nemzetiszocialista pártok.) Petőfi köszöntésének ürügyén saját, korábban csak a mozgalom köreiből ismert művészetüket népszerűsítették:

Nyilas március 15-ike a Budai Vigadóban

A Nyilaskeresztes Párt Szociális Szolgálatának Kulturális Csoportja fényesen sikerült Petőfi estét rendezett március 15-én a budai Vigadóban. A Vigadó nagytermében [sic] zsúfolásig megtöltötték a nyilas testvéreink, akiket pártszolgálatos rendezők, élükön Hegedűs János testvérrel, aki az estét rendezte, fogadtak és kalauzoltak testvéri szeretettel és figyelmességgel. [...] Szentiványi Kálmán, Hajdu Sándor, Kocsis József és Géza Ottó testvérek, mozgalmunk jólismert költői saját verseiket szavalták. [...] Bilicsi Tivadar színművész pedig a közönség állandó derűltége között tréfás Petőfi-verseket szavalt, majd pedig Petőfi színészkoráról beszélt. Rátonyi Róbert filmszínművész színésznagyságokat utánozott. [...]

Ugyanakkor a nemzeti elkötelezettségű közönség országszerte arra törekedett, hogy Petőfi javaiból csak ők részesüljenek, az illetéktelenek, vagyis „a zsidók” ne. Láng Zsolt idézi fel egy kolozsvári kislány történetét:

Szilágyi Júlia már elmúlt hétéves, amikor megkezdődött az erdélyi zsidók deportálása. Hogy ki számított megsemmisítendő zsidónak, egyszerűen fogalmazva, a magyar állam döntötte el. Hiába érezte magát magyarnak – mert a magyar kultúrában nevelkedett, magyar volt az anyanyelve, magyar iskolába jártak a szülei is, katolikus vallásúak voltak, nagyapja negyvennyolcban Bem hadseregében harcolt a magyar szabadságért... –, elég volt, ha valamelyik szomszédja feljelentette: papírjait eltéphették, sőt, akár rögtön le is lőhették. A gyerekeket sem kímélték. És egy hétéves gyereknek már kiválóan működik az emlékezete, nem felejt el, hogy megverték az osztálytársai, mert a tanító néni, vele, az éltanulóval szavaltatta el Petőfi *Nemzeti dalát* március 15-én.

Azoknak a serdületlen kolozsvári gyerekeknek senki, még Endre László vagy Sztójay Döme sem írta elő, hogy Petőfi Sándor szent szavainak a tisztátalan ajkak által eszközölt beszennyezéséért meg kell büntetniük az osztálytársukat. De valami mégis arra ösztönözte őket.

Az a valami erős és nem mulandó.

Alig ért véget a háború, Petőfi ismét előkerült. Akkor a kommunisták vették birtokukba és kezdték használni. „... megcsömöröltem Petőfitől. Bölcs, öreg Arany, a zseniális és őrült Vörösmarty a háttérben kucorognak, a kutya sem beszél róluk. Petőfi mindenütt ágál, a pártgyűléseken illegeti magát, hordóról rikoltoz. Nagy stréber” – jegyzi fel naplójába Márai 1948-ban. A forradalom százéves évfordulója kellő alapot szolgáltatott a tizenkilencedik századi költő megidézéséhez. Ámde a következő év, Petőfi hősi halálának centenáriuma szintén jó ürügyet kínált. 1949 egyúttal „a fordulat éve” volt, a kommunista párt addig is nyilvánvaló vezető szerepe akkor deklaráltatott, és ezt a változást nemcsak a fényes jövő ígéretével, hanem a múltbeli példák demonstrálásával is igazolni akarták a propagandisták. Lunacsarszkijra hivatkozva harsogták: Petőfi „saját korának bolsevikje volt”. Ekkor fogalmazódott meg a jelszó, miszerint „Lobogónk: Petőfi”. Mindez nem pusztán Petőfi Sándor egyes műveinek és nevének propagandisztikus felhasználását jelentette, hanem általános iránymutatást is a kortárs művészek számára. Amit évekkal korábban a hungarista alkotók önszántukból műveltek, a háború utániaknak, függetlenül attól, hogy saját hajlamuk mit diktált, a kultúrpolitika elő is írta.

A formai jegyeken és a baloldali mondanivalón túl volt még egy fontos szempont: a közérthetőség. Annak megkövetelése a művészek jelentős részét kényszerítette fájdalmas megalkuvásra vagy rekesztette ki a nyilvánosságból.

Le kell-e szögezni ezek után, a félreértések elkerülése végett, hogy Petőfi Sándor nem kárhoztatható sem a negyvenöt előtti, sem az azutáni kisajátításokért?

A biztonság kedvéért leszögezem: nem felelős.

Habár az nyilván nem véletlen, hogy Aranyt és Vörösmartyt – Márai példái-nál maradva – kevésbé tudták használni a náci és a kommunisták.

Mostanában történt, hogy egy íróval beszélgettem, egy íróval, aki azt hirdeti magáról, hogy nemzeti elkötelezettségű és keresztény. Szerinte, ha nem vigyázunk,

a muszlimok nálunk is betiltják a disznóvágást, ami jóvátehetetlen kár lenne, mert kulturális önazonosságunkat veszítenénk el.

Azt találtam mondani, hogy nekünk, kettőnknek nem nagyon van miről beszélnünk, mert egyszerűen nincsenek közös hivatkozási alapjaink. Olyasmik, amiknek alapján vitatkozhatnánk, és megpróbálhatnánk meggyőzni a másikat. Már az is szép, ha nem esünk egymásnak ököllel.

Nagyon meglepődött, és azt válaszolta, hogy dehogynem, rengeteg közös alapunk van. Például az ő édesapja egy egyszerű ember, vidéken él, munkás, de nagyon szereti Petőfit.

Akkor nem mondtam – túl durva lett volna –, hogy Petőfi nem közös alap. Azt sem kezdtem taglalni, hogy az emberiség nagy kártevői között feltűnően sok művészetrajongó volt. Szerették például Wolfgang Amadeus Mozart vagy Ludwig van Beethoven zenéjét. *Kilencedik szimfónia* és népirtás. Hogy ezek hogy férnek össze, ezen az ember néha fennakad. Egy tanárom a Főiskolán azt mondta, az illetők rosszul szerették Mozartot és Beethovent, nem értették őket.

Lehet, hogy ebben áll a titok.

Petőfit mindenesetre könnyű rosszul szeretni.

Arra gondolok, hogy hálózatok nélkül egy-egy mű, egy-egy alkotó semmit sem jelent, vagy, ami még rosszabb, mást jelent, mint eredendő kontextusában. Aki Petőfit Arany és Vörösmarty nélkül használja, nem jól használja. És talán éppen ezért van értelme Radnóti Miklóst párhuzamosan olvasni Vas Istvánnal és mind a többiekkel, Alföldi Gézától Zelk Zoltánig.

Az anyyi, mint

Nem tudták, amit ő

Az emberek nem tudták, amit ő, hogy igazából nem nő, hanem férfi, gyakran egy kövér férfi, de még gyakrabban valószínűleg egy öreg férfi. Öreg férfiként nehezebbre esett, hogy fiatal nő legyen. Nehezebbre esett például egy fiatal férfival beszélgetni, bár a fiatal férfi egyértelműen érdeklődött iránta. Kénytelen volt megkérdezni magától, Miért akar ez a fiatal férfi ezzel az öreg férfival flörtölni?

A hal

Egy hal fölött áll, és bizonyos jóvátehetetlen hibákon gondolkodik, amiket ma követett el. A hal most már megfőtt, és ő egyedül van vele. A hal az övé – senki más nincs itthon. De nyugtalanító napja volt. Hogy eheti meg ezt a halat, ahogy ott hűl a márványlapon? Másfelől a hal a maga mozdulatlanságában, a szálkáiról leválasztva és ezüst bőrétől megfosztva szintén soha nem volt ilyen tökéletesen egyedül, mint most: ahogy ilyen végzetesen megsértette, és kimerült szemével nézi ez a nő, aki a napja legfrissebb hibáját is elkövette, mikor ezt művelte vele.

Az egér

Először egy költő novellát ír arról, hogy egy egér a holdfényben, a hóban próbál az ő árnyékában elbújni, felmászik az ingujján, és ő anélkül rázza le a hóba, hogy tudná, mi volt, ami az ingujjába kapaszkodott. A macskája ott van a közelben, az árnyéka a havon, az egér után veti magát. Aztán egy nő elolvassa ezt a novellát a fürdőkádban. A haja fele száraz, a másik fele a víz színén lebeg. A nőnek tetszik a történet.

Aznap éjjel nem tud elaludni, kimegy a konyhába, hogy egy másik könyvet is elolvasson ugyanattól a költőtől. Leül egy székre a pulthoz. Késő van, az éjszaka csendes, bár a távolban időnként egy vonat halad el, és túlköl a kereszteződés előtt. A nő meglepetésére, bár tudja, hogy ott él, egy egér jön elő a gázrózsából, egy edény alól, és a levegőbe szimatol. A lába olyan, mint egy kis tövis, a füle váratlanul nagy, az egyik szeme csukva, a másik nyitva. Valamit majszol a gázrózsa alatti tálcáról. A nő megmozdul, az egér visszasurran, de mikor nem moccan, az egér azonnal előjön, aztán mikor újra megmozdul, visszasurran a tűzhelybe, mint a kilótt gumi. Hajnali négykor a nő, bár teljesen éber, ahogy olvas, és néha az egeret lesi, becsukja a könyvét, és elmegy lefeküdni.

Reggel egy férfi ül a konyhában egy széken, ugyanazon a széken a pultnál, és a fiatal macskájukat dédelgeti a karjában, két széles, rózsaszín tenyerébe fogja a nyakát, és a hüvelykujjával dörzsöli a fejét, a nő a háta mögött áll, a hátának támaszkodik, a melle a férfi lapockáira simul, a keze átkulcsolja a férfi mellkasát, az egérnek kiszórtak egy kis kenyérmorzsát, hogy megérezze a szagát, és várják, hogy vakon előjöjjen, és a fiatal macska elkapja.

Igy maradnak majdnem teljes csendbe burkolózva, és majdnem mozdulatlanul, csak a férfi szelíd hüvelykujjai mozognak a macska koponyáján, és a nő hajtja rá néha az arcát a férfi illatos, puha hajára, aztán újra felemeli a fejét, a macska szeme meg gyorsan cikázik egyik pontról a másikra. A konyhában felzúg egy motor, aztán a gázbojler hirtelen fellobbanó lángja, lent az úton a gyorsan elhúzó kocsik, végül egyetlen hang az útról. De az egér ismeri a társaságot, amelyik ott van, és nem jön elő. A macska éhesebb, mint hogy nyugton maradhatna, az egyik mancsával, aztán a másikkal is előrenyúl, kiszabadítja magát a férfi szelíd öleléséből, és felmászik a pultra, hogy ő egye meg a kenyeret.

Mikor a macska be tud jutni a házba, vagy beengedik a házba, gyakran gubbaszt álmosan a pulton a tűzhely mellett, a szemét a gázrózsára szegezi, ahol az egér megjelenése várható, de ennél nem éberebb, félálomban van, mintha szeretné magát úgy pozicionálni, hogy az egérré vadászik, noha tökéletesen mozdulatlan. Valójában ő az egér társasága, az egér a tűzhelyben van, és éber vagy alszik, a macska a közelében, odakint. Az egérnek kölykei voltak, a tűzhelyben, és a macska hasában is kismacskák vannak, a bimbói kezdenek kiállni a hasa pelyhes bundájából.

A nő gyakran néz a macskára, és néha eszébe jut egy másik történet.

A nő és a férje vidéken élt, egy nagy, üres házban. Ebben a házban olyan tágasak voltak a szobák, hogy a bútorok elmerültek az üres térben. Szőnyeg nem volt, a függönyök vékonyak, az ablaktáblák télen hidegek, a napfény és az éjjeli villanyfény hideg volt és fehér, megvilágította a csupasz padlót és a csupasz falakat, de nem változtatott a szobák sötétségén.

A ház két oldalán, az udvaron túl facsoportok álltak. Az egyik erdő mély volt és sűrű, és távolabb felkapaszkodott egy dombra. A domb alján egy mocsaras tó volt a fák közt, ahogy a vasúti töltés felfogta a vizet. A töltésről már eltűntek a sínek és a talpfák, és az emelkedőt benőtték a csemeték. A másik facsoport ritka volt és egy rétet szegélyezett, és szarvasok keltek át köztük, mikor a mezőre jöttek aludni. Télen a nő látta a nyomukat a hóban, és követte őket odáig, ahol beugrottak az útról. Mikor hideg lett, az egerek az erdőből és a mezőről bejöttek a házba, és átfutottak a falakon, és a lambéria mögött verekedtek és vinnyogtak. A nőt és a férjét nem zavarták az egerek, legfeljebb a kis fekete ürülék mindenfelé, de hallották, hogy néha átrágják a vezetékeket a falban, és tüzet okoznak, úgyhogy elhatározták, hogy megpróbálnak megszabadulni tőlük.

A nő a barkácsboltban vett pár csapdát, ami fényes, rézszínű fémhuzalból és friss nyersfából állt, piros betűs felirattal. Az árus a boltban megmutatta, hogy kell felhúzni. Az ember könnyen megsebzí magát, mert a rugók nagyon erősek és feszesek. A nőre várt, hogy felhúzza a csapdákat, mert mindig is ő végezte az ilyesmit. Este, mielőtt lefeküdtek, óvatosan, nehogy az ujjára csapja, felhúzott egyet, és letette valahová, ahol se ő, se a férje nem járkal, ha reggel lemennek a konyhába, és már nem emlékeznek, hogy ott van.

Lefeküdtek, de a nő ébren maradt és olvasott. Addig olvasott, amíg a férfi eléggé fel nem ébredt, hogy panaszkodjon a fényre. Gyakran dühítette ez vagy az, amikor a nő éjjel olvasott, akkor a fény. A nő még később is ébren volt, és hallotta, ahogy a csapda csattant, mint a lövés, de nem ment le a földszintre, mert a ház hideg volt.

Reggel lement a konyhába, és látta, hogy a csapda felborult, és egy egér van benne, és a rózsaszín linóleumra vér kenődött. Azt hitte, az egér meghalt, de mikor megmozdította a csapdát a lábfejevel, látta, hogy mégsem. Az egér a linóleumon kezdett bukdácsolni a csapdába szorult fejével. A nő férje is odajött, de egyikük sem tudta, hogy mit csináljanak a félig halott egérrel. Arra gondoltak, legjobb lenne egy kalapáccsal vagy valami súlyos tárggyal megölni, de ha valamelyikükre, akkor a nőre várt volna a feladat, neki meg nem volt gyomra hozzá. Mikor lehajolt az egér fölé, zavartan a félelemtől, hogy valami halott vagy majdnem halott vagy megcsonkított lény van ott, émelyegni kezdett. Mindketten izgatottak voltak, és csak bámulták az egeret, aztán elfordultak, és járkáltak a szobában. Felhős nap volt, további havazás jött, a konyhában fehér volt a fény, és nem vetett árnyékot.

Végül a nő eldöntötte, csak kihajítja, hogy megszabaduljanak tőle, és majd a hidegtől meghal. Elővett egy lapátot, betolta a csapda meg az egér alá, és gyorsan kiment a faajtón a tornácra, és a tornácon át ki a viharajtón, le a lépcsőn, közben végig félt, hogy az egér újra felugrik, és lecsúszik a lapátról. Végigment a rücskös betonjárdán, át a kocsifelhajtón az erdő pereméig, és a csapdát meg az egeret rádobta a fagyos hópáncélra. Próbálta elhinni, hogy az egér nem szenved nagyon, és amúgy is sokkos állapotban van: egy egér bizonyosan nem érez pontosan úgy, ahogy egy ember érezne, ha a feje csapdába szorulna, vérezne, és halálra fagyna odakint a fehér hópáncélon. Ebben nem lehetett biztos. Aztán azon gondolkozott, van-e olyan állat, amelyik idejön és hajlandó megenni egy egeret, ha már meghalt, de a fagy tartósította.

Később nem keresték a csapdát. A tél közepén a férfi elment, és a nő egyedül élt a házban. Aztán beköltözött a városba, a házat kiadták egy tanítónak és a feleségének, és egy év múlva eladták egy városi ügyvédnek. Mikor a nő legutoljára járt benne, a szobák még mindig üresek és sötétek voltak, és a bútorok a csupasz fal előtt álltak, bár más bútorok, de az üresség súlya alatt ugyanaz a vereség látszott rajtuk.

A sógor

Olyan csendes volt, olyan kicsi és sovány, hogy alig volt ott. A sógor. Hogy kinek a sógora, azt nem tudták. Sem azt, hogy honnan jött, és el fog-e menni.

Nem is sejtették, hol alszik éjjel, bár keresték a horpadást a díványon, a rendtelenséget a törülközők közt. Nem hagyott szagot sem.

Nem vérzett, nem sírt, nem izzadt. Száraz volt. A vizelete is szinte előbb vált el a péniszétől, és ért le a csészébe, mint ahogy elindult belőle, akár a fegyverből a golyó.

Alig látták: ha beléptek egy szobába, eltűnt, mint egy árnyék, az ajtókeret

körül siklott, lecsúszott a párkányról. Más soha nem hallottak tőle, mint a lélegzetvétélet, és még ilyenkor sem lehettek benne biztosak, hogy nem egy kis fuvalat szállt a kavicsút fölött odakint.

Nem tudott nekik fizetni. Minden héten hagyott pénzt, de mire a maguk lassú, zajos módján beléptek a szobába, a pénz már csak zöld-ezüst pára volt a nagyanyjuk tányérján, és mire érte nyúltak, már ott se volt.

Viszont alig került nekik valamibe. Nem is tudták megmondani, eszik-e, mert olyan keveset vett bármiből, hogy az nekik, akik nagyétkűek voltak, semmi nem volt. Éjszaka előjött valahonnan, és a konyhában surrogott egy éles borotvával a fehér, finomcsontú kezében, és darabkákat szelt a húsból, a magvakból, a kenyérből, amíg a papírvékony tányérját súlyosnak nem érezte. A csészéjét megtöltötte tejjel, de a csésze olyan apró volt, hogy alig fért bele több fél deciliternél.

Hang nélkül evett, és tisztán, egy morzsa nem hullott ki a szájából. Mikor megtörölte a száját a szalvétába, nem maradt nyoma. A tányérja nem lett zsíros, az alátétén nem maradt morzsa, a csészéjén nem látszott a tej.

Talán évekig is maradt volna, ha nem jön egy kegyetlen tél. De a hideget nem tudta elviselni, és elkezdett szertefoszlani. Hosszú ideig nem voltak benne biztosak, hogy ott van-e még a házban. Igazából nem lehetett tudni. De a tavasz első napjaiban kitakarították a vendégszobát, ahol egészen jogosan aludt, és ahol most már csak valami pára formájában volt jelen. Kirázták a matracból, felsöpörték a padlóról, letörölték az ablakpárkányról, és sosem tudták meg, mit tettek.

Csótányok ősszel

Egy soha ki nem nyitott ajtó fehérre festett reteszén apró fekete szemcsék vastag sora – a csótányok ürüléke.

A kávéfilterek közt fészkelnek, a rattanpolcokon meg az ajtó tetején a repedésben, ahol a zseblámpa fényénél a mozgó lábak erdejét láthatod.

A csónakok voltak úgy szétszóródva a doveri kikötő közelében a vízen, mint a csótányok, mikor a konyhában meglepik őket éjszaka, mielőtt mozogni kezdenének.

A legfiatalabbak olyan fényesek, olyan lelkesek, olyan elszántak.

Meglátja a lefelé nyúló kezét, és a másik irányba rohan. Túl messzire kell mennie, vagy nem elég gyors. Ugyanakkor csodáljuk ezt az életigenlést.

Én éberen figyelek a kicsi, mozgó dolgokra, és megpördülök, ha egy lebegő porszemet látok. Éberen figyelek, ha sötétebb foltokat látok világosabb háttér előtt, de ezek csak a párnahuzatom rózsái.

Új őszi nyugalom, esténként. A környék ablakai csukva. Csípős levegő kúszik a szobába az ablaküvegről. A konyhaszekrény ajtaja mögött ott kuporognak egy hosszú dobozban, és spagettit esznek.

A halál nyugalma. Mikor az apró lény nem mozdul el az ereszkedő kéz elől.

Tiszteletet érzünk az ilyen fürge dögök iránt, milyen gyorsan mozognak, milyen okos tolvajok.

Egy fehér papírzacskó belsejéből egy lény kaparászása hallatszik – egyetlen lény, gondolom én. De amikor kiürítem a zacskót, egy egész csapat spriccel szét a rozskenyér serclijéről, mint a rozsszemek a pulton, mint a mazsolák.

Kövér, növésben levő, a háta fényes fekete, a fejvesztett rohanása közben megtorpan, és próbál pár más mozdulatot is tenni szinte egyszerre, egy dodzsem, ahogy egy helyben ugrál a fehér szárítóállványon.

Itt, az ajtó tetejénél a repedésben, ahogy viszi őket a lábuk, milyen nagy tömegben tudnak rólunk, hogy ott vagyunk a zseblámpánk fénye mögött.

Ahogy egy pillanatra elbizonytalanodik, attól érzékeled intelligens lénynek. Aközött, hogy megáll, és hogy irányt változtat, biztosra veszed, hogy van egy gyors gondolat.

Esznek, de nem hagynak nyomot evés után, gondoljuk. De itt, a levél peremén kis félkörök – a fokozatos harapásaik.

Olyan, mint egy megvastagodott árnyék. Látod, ahogy megvastagszik egy árnyék az ablak repedésében, kijön a falból, és távozik!

A kartoncsapdában öten vagy hatan is fennakadtak – fura szögekben dermedtek meg, valószerűtlen nyugalommal vannak életben itt a dobozban, ami olyan, mint egy gyerek miniatűr színháza.

Milyen jóindulattal viseltetek egy másik rovarfaj iránt a házban! A fátyolos szárnya! A zavara! Az esetlen járása, ahogy végigmegy a lámpaernyőn! Eszébe se jut, hogy elrohanjon!

A vacsora végén hozták a sajtokat. Mind fehér, kivéve a rokfortot, szétszórva fekdüdtek a deszkán, fura szögekben, mint a legelő tehenek vagy a hajók a tengeren.

Egy hét után kiveszek egy otffelejttett kenyérdarabot a sütőből, ahol látogatóban jártak – most már száraz, egy kis barna csipke.

A délután fehér őszi fénye. Egy gyerek rajzai mögött alszanak a konyhafalon. Minden egyes papírlapot megütögetek, és kirobbannak a képek pereméről, amik már amúgy is tele vannak hullócsillaggal, rakétával, gépfegyverrel, taposóaknával...

Egyszer egy nagyon hülye férfi

A nő fáradt, és egy kicsit beteg, és nem gondolkodik túl tisztán, és ahogy próbál felöltözni, folyton a férfit kérdezi, hol vannak a dolgai, és a férfi nagyon türelmesen elmondja neki, melyik dolog hol van – előbb a nadrágja, aztán az inge, aztán a zoknija, aztán a szemüvege. A férfi azt javasolja, hogy előbb vegye fel a szemüvegét, és ő fel is veszi, de nem sokat segít rajta. A szobába nem jön be elég fény. A keresés és a felöltözésre tett kísérlet közepén, nagyjából felöltözve lefekszik az ágyra, miközben a férfi a takaró alatt fekszik, miután korábban már felkelt, hogy megetesse a macskát, és a konzervet olyan zajjal nyitotta ki, ami megzavarta a nőt, mert úgy hangzott, ahogy a tej spriccel a tehén tőgyéből a fémvödörbe. Ahogy a nő ott fekszik majdnem teljesen felöltözve a férfi mellett, a férfi folyamatosan beszél hozzá mindenféléről, és egy idő múlva, miután a nő hol így, hol úgy reagálva hallgatta annak alapján, hogy mit mondott neki, előbb megbántódva, aztán nagy érdeklődéssel, aztán élvezettel, aztán elkalandozva, aztán megint megbántódva, aztán megint élvezettel, megkérdi, abba hagyja-e vagy folytassa. A nő azt feleli, ideje készülődnie és indulnia, és felkel az ágyról.

Újra keresgélni kezdi a ruháit, és a férfi újra segít neki. A nő megkérdi, hol a gyűrűje és hol a cipője, és hol a kiskabátja és hol a táskája. A férfi megmondja neki, mi hol van, aztán felkel, és odanyújt neki pár dolgot, még mielőtt kérné. Mire a nő teljesen felöltözik, hogy elinduljon, tisztábban látja, mi történik, hogy a helyzete nagyon hasonlít arra a haszid történetre, amit a metrón olvasott előző nap egy könyvből, ami most is ott van a táskájában. Megkérdi a férfit, olvashat-e neki egy történetet, a férfi habozik, és a nő úgy gondolja, valószínűleg nem szeretné, ha felolvasna, bár ő maga szeret felolvasni. A nő azt mondja, csak egy bekezdés, a férfi beleegyezik, aztán leülnek a konyhaasztalhoz. Mostanra a férfi is felöltözött, fehér pólóba és nadrágba, ami jól áll neki. A nő a vékony barna könyvből felolvassa a következő mesét:

„Volt egyszer egy férfi, aki nagyon hülye volt. Mikor reggel felkelt, annyira nehezen találta meg a ruháit, hogy éjszaka kicsit tétovázott, lefeküdjön-e, mert arra gondolt, milyen bajban lesz, amikor felébred. Egy este papírt és ceruzát vett elő, és miközben vetkőzött, nagy munkával feljegyezte, hogy pontosan hová tette, amit viselt. Másnap reggel nagyon elégedett volt magával, a kezébe vette a cédulát, és elolvasta: »sapka« – és ott volt, feltette a fejére; »nadrág« – és ott volt, belebújt; és így tovább, amíg teljesen fel nem öltözött. De közben elfogta a rémület, és azt mondta magának: »Ez mind rendben van, megtaláltam a ruháimat és felöltöztem, de hol vagyok én magam? Hol a csodában vagyok én?« És csak nézett és nézett, de hiába keresgélt; nem találta magát. És ez így van velünk is, mondta a rabbi.”

Abba hagyja az olvasást. A férfinak tetszik a történet, de mintha a vége – „Hol vagyok én?” – nem tetszene annyira, amennyire az eleje tetszett, a férfi baja és a megoldás.

A nő úgy érzi, ő is olyan, mint a nagyon hülye férfi, nemcsak azért, mert ő sem találta a ruháit, nemcsak azért, mert néha az öltözködésen kívül más egyszerű dolgok is meghaladják az erejét, hanem leginkább azért, mert gyakran ő sem tudja, hogy hol van, és különösen ezzel a férfival kapcsolatban nem tudja, hogy

hol van ő. Úgy gondolja, ő sehol nincs ennek a férfinak az életében, aki nem csak hogy nincs a saját házában, ahogy ő sincs a saját házában, mikor meglátogatja, és tulajdonképpen nem is tudja, hol ez a ház, csak úgy érkezik ide, mintha egy álomban lenne, bukdácsol és elesik az utcán, de aki nincs is teljesen a maga életében már, és akkor meg is kérdezheti ez a férfi: „Hol vagyok én?”

Tulajdonképpen a nő önmagát szeretné egy nagyon hülye férfinak nevezni. Nem mondhatja-e: Ez a nő egy nagyon hülye férfi, mint ahogy pár hete meg úgy gondolta, szakállas férfinak nevezi magát? Mert ha a nagyon hülye férfi a történetben pont ugyanúgy viselkedik, ahogy ő viselkedne, vagy éppen most viselkedik is, akkor nem tekintheti-e önmagát egy nagyon hülye férfinak, ahogy pár hete úgy gondolta, bárki, aki a szomszéd asztalnál ír egy kávézóban, tekinthető egy szakállas férfinak? Akkor egy kávéházban ült, és két asztallal arrébb egy szakállas férfi írt valamit, és két hangos nő jött be ebédelni, és megzavarták a szakállas férfit, és a nő leírta a jegyzetfüzetébe, hogy ezek megzavarták a szakállas férfit, aki a szomszédos asztalnál írt, és aztán látta, hogy mivel ezt a szomszédos asztalnál írta, valószínűleg önmagát nevezi szakállas férfinak. Nem mintha bármilyen értelemben megváltozott volna, de a *szakállas férfi* szavak most már őrá is illenek. Vagy talán meg is változott.

A történetet azért olvasta fel az előbb hangosan, mert annyira olyan, mint ami épp most történt vele, de most meg azon tűnődik, nem fordítva van-e, nem a történet akadt-e meg valahol a tudatában a múltkor, és tette lehetővé, hogy elfelejtse, hol van minden ruhája, és ilyen gondja legyen az öltözködéssel. Aztán még délelőtt, vagy talán egy másik délelőtt, miközben érzi, hogy ugyanez a hülyeség távozik ebből a férfiből, aki nincs már egészen a saját életében, miközben ő keresi magát ennek a férfinak az életében, és nem találja sehol, vannak más zavarok is. Elsírja magát, és talán csak azért sír, mert odakint esik, és ő már rég az esőt bámulja, ahogy lecsorog az ablaküvegen, és aztán tűnődik, hogy inkább azért sír-e, mert esik, vagy eleve az eső tette lehetővé, hogy sírjon, mert nem sír túl gyakran, és végül úgy gondolja, a kettő, az eső és a könnyei azonosak. Aztán kint, az utcán hirtelen nagy zaj lesz, több helyről jön egyszerre – néhány autó dudál, egy teherautó hangos motorja zúg, egy másik teherautó laza alkatrészei zörögnek az egyenetlen útfelszínen, egy útkarbantartó gép dübörög –, és a zaj mintha odabent történe őbenne, mintha a haragja és a zavara kiüresítette volna, és helyet csinált volna a mellkasában ennek a nagy fémcsőrpömpölésnek, vagy mintha ő maga hagyta volna el ezt a testet, és otthagytta volna kitérve ennek a zajnak, és aztán azon tűnődik, Vajon tényleg a zaj hatolt belém, vagy belőlem került valami az utcára, hogy ilyen nagy zajt csapjon?

MESTERHÁZI MÓNIKA fordítása

Sipos Katica

levél valakinek

A zombori idősotthonban hunyt el május 31-én, 83 évesen Sipos Katica. Noha korábban erős testalkatú volt, az évek során fokozatosan lefogyott, és kismadárként távozott el. Semmi szervi baja nem volt, szíve, tüdeje rendben – kiment belőle az egyébként nagy vitalitása, és úgy döntött – mondom én –, hogy elköltözik.

A halála előtt egy héttel voltam nála hosszabb ideig. Akkor történt, hogy teljesen elfogyott az ereje, már alig tudott lábra állni (nem is akart, csak ha fölállítottam), és a bögrét alig tudta a szájához emelni. Kiesett a kezéből a piros kávéscsésze, széttörtött a teraszon, ahova kivettem őt, és kiömlött belőle az édes kávé, amit megízlelt. Azt hiszem, hogy ez a történet – vagyis törés – belevésődött az egyre különösebben működő agyába. A szeme is tört fényű volt azon a napfényes májusi délutánon.

A saját apartmanjából, amit az ő ízlése szerint rendeztünk be számára (csipkék, nipppek, díszpárnák és gobelinek) átvitték egy kopár, beton-tégla betegszobába. Etettem, itattam. Egy este, amikor a folyosó felől az ajtónak nekiütközve bevert az égve hagyott lámpa fénye a betegszobába, életében először és utoljára hallucinálni kezdett. Azt mondta, hogy menjünk innen, mert ránk dől a ház. Nem ijedten mondta, hanem csak csodálkozva, a határozott, mély hangján. Ránk fog dőlni, látom-e a repedéseket, mert lószarral tapasztották, és a lószar kiszáradt, már válnak el a falak a mennyezettől, és már bogarak mászkálnak a plafonon. Itt is, ott is rések jelennek meg, nézzem csak. Vagy sok eső esett, és azért fog összedőlni a ház, amit lószarral tapasztottak, hullámzik a fal, mutatta a madárkezeivel, amit csak egy kicsit tudott megemelni. És látom-e, hogy a plafonba van szúrva egy nagy, fehér kés? És látom-e a fehér gyereket, akit ketten meg akarnak ölni, már folyik a vére. A zsidókat is föltették, szegényeket, nem tehettek róla, a lovas kocsi, és vitték őket, nekik is ott kellett hagyni mindenüket, semmit se vihettek magukkal, csak egy batyut. Látom-e a kukacokat a mennyezeten, ahogy vonulnak? Ez egy elátkozott kastély. Két óra múlva – addig ezt hajtogatta különféle variációkban, újabb és újabb repedéseket észelve – almák kezdtek pattogni, és megjelent egy kutya meg egy kacsafej is. Az almák pattogását földelülve csodálta, és elmondta az Ádám–Éva történetet, azzal a hozzátoldással, hogy az Isten vérzéssel büntette meg Évát, amit hosszas könyörgésre menstruálássá enyhített. Csillogni kezdett a szoba, és azt mondta, hogy ez egy mesekastély! Látom-e? Egy csodaország, hogyhogy ő ezt eddig nem tudta? A rések fényekké változtak. Ez az „élő közvetítés” is eltartott vagy két óra hosszát, a rémképek töredékei néha, egyre halkabban tértek vissza. Az utolsó mondata, mielőtt elszenderedett volna a sok beszéd okozta fáradtságtól, az volt, hogy megettetem-e a pici gyereket. Adtam-e neki tejcsekét? Mondtam, hogy igen.

Ez a halála előtt egy héttel történt. Utána még egyszer meglátogattuk őt a lányommal. Vittem neki egy kis piros rózsafüzért, a rövidített változatot, amit a Tihanyi Apátságban vásároltam egyszer rég, és azt mondta, hogy ezt majd adjuk a kezébe a koporsóban. Ekkor történt meg az is, hogy egyszer-kétszer én cseréltem rajta pelenkát. Nem tudott már kimenni nagyvécére sem. Ez nagyon bántotta a szemérmét, és valahol az egész lénye azt mondta, hogy így nem! Amikor elérvedt, meglepve mondogatta, hogy eljött a vég. Látszott az arcán, hogy menni készül, vagy hogy már látja az út végét, amiről, ki tudja, talán már régóta gondolkodott, most mégis váratlanul érte. A révület néhányszor bizonyossággá változott az arcán, és abban volt energia is.

Ez szerdán volt, és pénteken reggel jött a halálhír, én épp Pesten voltam már.

Az idősotthonban van egy ápoló, egy óriás szerb férfi, akit anyukám a legjobban kedvelt. Az ő keze között halt meg, miután a férfi tisztába tette és megmosta. Az utolsó (?) kérdése az volt, hogy ma nem kell menni dolgozni. És lassan leállt a szívverése, levegő után kapkodott, és elhagyta a lélek. Az ápoló elmondta, hogy keresztet rajzolt a homlokára, és elmondott egy miatyánkot. Ez pont azokban a percekben történhetett, amikor én mondtam el egy miatyánkot magyarul, hunyt szemmel, Pesten.

Miután egyedül hagytam a betegszobában, ez a hallucinálás után volt, hajnalonta még lemászott az ágyról, és térden-hason csúszva tologatni próbálta a bútorokat, amelyek eltakarták előle a kilátást a zöldbe; rakodott. Megmutatta a hegeket a lábán.

A szülőházunkat két hónapja el kellett adni. Mielőtt meghalt volna, ezt még elmondta az ápolónak szerbül, hogy eladtuk a házat. *Prodali smo kuću.*

Az utolsó kép róla a szememben, ahogy Fanny lányom a hónaljánál fölemeli, hogy járjon, s ő úgy hajtja a mellére a fejét, ahogy a gyerek hajtotta rá az ő vállára, amikor kicsi volt. Egy lépést sem bírt tenni.

Hol a Lajos? Egész nap nem láttam, ezt mondta még. Lajos az apám volt, és pont tíz éve halott.

A négyórás vizionálás életének legcsodálatosabb verse volt (mert rímfaragó volt az édesanyám), és úgy éreztem, hogy miközben mondta-mondta, fölszabadult. Szabad volt négy órán át, és a „második felvonásban” már nem is szorongott egy csöppet sem. Ezért én, habár megszeppentem, örültem ennek a kivételes eseménynek – mert másnapra visszatért a józan esze. Aztán már többet nem beszélt ilyen sokat egyfolytában.

A szíváci szerb ápoló, kivételes gesztus, a temetés után meghívott bennünket egy kávéra. Ő hívó, mondta, és megmutatta a két tetovált alkarját, az egyiket pravoszláv kereszt volt, a másikon meg a bencés kereszt a betűjelekkel. Ez a kettő nála tökéletesen összefér, mondta. Elbeszélte anyánk utolsó perceit, és most már bánom, hogy nem kérdeztem rá további részletekre. Például a halálhörgésre. (Ez a szó nem jutott eszembe szerbül.) És hogy öt vagy tíz percig tartott-e az utolsó forduló. Nem tudom, miért lenne oly fontos ezt tudnom; azért, mert így azt gondolom, hogy harmonikus halála volt, és lekerekedett az élete, majdnem hogy önként, bátran távozott, eltökélten ment el, bár ezen a képzetemen az utolsó gyötrelemről való tudás sem változtatna talán. Még sohasem használtam a „harmonikus halál” szintagmát, talán idétlen.

A keze olyan gyöngé és könnyű lett, mint egy madárszárny, melyről lehullottak a tollak, a hosszú, csontos ujjak már semmi nyomot nem hagytak a paplanon, és ha simogattam a kezét, az nem bírta fogni. Ezért is ragadtam meg a kezénél, mert ez egy olyan kéz volt, amely nem bírta többé fogni. Ahogy a talpa sem tapadt már a talajhoz.

A temetésen valahogy mindig a Dunához való kötődése járt a fejemben, s a holtág partja, ahol apámmal laktak a torkolatnál, ahol szeretett lenni, és azóta is az ott, Bezdánánál (a szülőfalujánál) igen széles Dunához kapcsolom az anyámat, a szépséges, nőies kanyarhoz, ami után ott van Mohács, szemben pedig a batinai lankák. És hát a temetésen a folyót láttam.

Post Scriptum

Anyám hosszú hallucinációjában van egy historikus momentum, egyetlen mondat. Azt mondta, hogy „a zsidókat is fölítették, szegényeket, nem tehetek róla, a lovas kocsira, és vitték őket, nekik is ott kellett hagyni mindenüket, semmit se vihettek magukkal, csak egy batyut”. Hegyeztem a fülem, jól hallom-e, de legalább kétszer mondta. Rám nézve. A *zs* hangot úgy ejtette, hogy az *s* felé tolódott. Micsoda? Nem kérdeztem semmit, mert vétek lett volna félbeszakítani a monológját.

A temetés utáni ötödik hét végén elolvastam a spirálfüzetet, amelybe az én kérésemre öt évvel ezelőtt lejegyezte az életét, úgy, ahogy emlékezett. Kézzel, golyóstollal; *örökíróval*, ahogy mi mondtuk. Kértem, hogy szabadon tegye, és mondjon el mindent a gyerekkoráról, ahogy jön. Húszéves koráig jutott el. Nem erőltettem a folytatást, az emlékezés abbamaradt – 85 számozott oldal lett meg (A/5), a férjhezmenéssel bezárólag. Kerek szöveg, az első szerelmi kaland leírásával lekerekíti, mintha a férjhezmenetel után már semmi érdemleges nem történt volna; vagy úgy gondolta, hogy az más lapra tartozik.

Ami pedig idetartozik: leírja, hogy '42-től dühöngött a háború a falujában, Bezdánban; az éjszakákat a pincében töltötték; húsvétra bevonultak a magyar katonák, és ők ezt „fölszabadulásnak” élték meg. „Akkor még nem értettem a háború okát, csak azt tudtam, láttam, hogy mindenki nagyon örül, hogy fölszabadultunk, újra Magyarország lettünk.” Ezen a nyáron anyám meg a bátyja Mohácson maradtak a rokonoknál, a szüleik elmentek a hajóra (a *sleppre*), a nagyapám *kormányos* volt ugyanis, dunai hajós. Azelőtt az egész család vele utazott a vontán, a hajón éltek, a háború alatt azonban nem lehetett. Anyámat Mohácson beírátták az első elemibe. „Szép, emeletes iskolánk volt, mindannyian egyforma fényes, sötétkék iskolaköpenyben voltunk, piros vitézkötéses-zsinóros gombolással, és sötétkék kiskalappal a fejünkön, amelyen elől piros zsinóros *I. o.* (tanuló) volt rávarrva. A tanító néni meg fehér szalmakalapban, fátýoldísszal, fehér csipkekesztyűben ékeskedett, de barátságos volt. A falon feszület volt Krisztussal, minden reggel imádsággal kezdtük a tanórát. Én egy Lénia [nehezen olvasható: Lévian is lehet] Éva nevű kislánnyal ültem egy padban, akivel szépen összebarátkoztunk. Sajnos, később hallottam róla, hogy mikor elkezdődött a zsidóüldözés, mivel gazdag zsidók voltak, elhurcolták őket is

a haláltáborba, nagyon sajnáltam (pedig akkor még nem is tudtuk, hogy mi az), mert olyan jó pajtások lettünk.”

Mohácson, utána néztem, két évvel később, hosszas előkészületeket követően, *gettósítás* történt. 1944 májusának elején állították fel a gettót, június 29–30-án számolták fel, azaz a pécsi Lakits-laktanyába transzportálták az embereket, ahol egy trágyás lóistállóban zsúfolták össze őket: egy lóállásba, az almos szalmára 5-6 embert. Július 4. és 6. között (napra pontosan 75 évre rá írom ezeket a sorokat) hurcolták el az 564 személyt a pécsi vasútállomásra, majd onnét Auschwitzba. 13-an tértek vissza. Anyám ekkor már nem Mohácson lakott, közben visszamentek – határt nem kellett hozzá átlépni – Bezdánba. Leír azonban egy érdekes gyerekjátékot '42-ből. A félelem játéka, vagy játék a félelemmel. Iskola után a sarkon lévő kis téren (a Sarok utca sarkán!) játszottak az utcabeli gyerekek, írja. Különböző korú fiúk és lányok körbeállnak, egy nagyfiú középre áll és megmarkol egy féltéglát, felemeli a karját, úgy tesz, mintha valakinek a lábára akarná dobni nagy lendülettel, de nem dobja mégsem, s ha a körben álló gyerekek közül az, akit megcéloz, elrántja a lábát vagy visszahőköl, megjijed, felsikít, akkor ki kell állnia a körből. Aki „hősiesen” (így írja anyám) talpon maradt, az bejutott tégladobónak.

A második és a harmadik osztályt tehát már otthon, Bezdánban járta. „Jött egy új osztálytárs is Magyarországról, Guth [*Gott*nak is olvasható] Erika, aki hozzám pártolt, mert mi egyformán, városiasan beszélünk, öltözködünk. Igen ám, de akkor kezdődött a zsidóüldözés, a németek hakkenkrajcot festettek a falra, Kulturbund épült. A zsidóknak menekülniük kellett, egy asszony kérte, hogy odahozhatja-e egy szép bútort az első szobánkba, majd ha visszajöhet, visszaadjuk neki.”

Bezdánból 33 zsidót hurcoltak el a 60-ból, olvasom. 1944 áprilisában a csendőrség lovas kocsival szállította őket a zombori gettóba, olvasom, és találok a neten egy ilyen bezdáni fotót: lovas kocsik sorakoznak az utcában a vastag, lósz-

ros sárban, a fakerekek alsó része a sárba süppedve, a kocsikon fiúk, lányok, gyerekek, fiatal nők, asszonyok, idős férfiak. Egy pápaszemes fiú a fényképész felé kapja vagy elkapja tőle a fejét. Tollas kalapban csendőrök feszítenek a kocsi mellett, az egyik a lencsébe nevet, a másik kettő elégedetten mosolyog. Az utca túloldalán báméskodók, köztük egy 8-9 éves kislány kendővel a fején, mintha a körmét rágná riadtan. Neki is megakadt a szeme a fényképezésen. Anyám is lehetne. Mellette egy rövidnadrágos fiú nézi a jelenetet, aki olyan idős, mint anyám bátyja volt akkor, tizenéves. Ennek a fiúnak is, meg a lencsébe bámuló, vigyorgó, meglett férfiembernek is valami különös sapka van a fején. A kocsin a zsidók kalapban, sildes sapkában, a nők, asszonyok kendőben. Ha Bezdánból 33 zsidót vittek el, akkor a fele már fönt van a lovas kocsikon, az utca végében láthatólag újabb üres szekér várakozik, mellette felkapaszkodni készülnek az emberek, vagy ők is a báméskodók közé tartoznak.

Azt a bizonyos szép bútort én nem láttam a tisztaszobában, viszont volt a padláson egy nagy, pántos faláda, tele magyar nyelvű könyvekkel, ifjúsági irodalom, lányregények („Sári bátor ifjúsága”) meg lektúr (Vicki Baum). Azt mondták, hogy a háború alatt hagyta nálunk valaki megőrzésre. Akkor már, a hatvanas években, szabad volt bántani, mert nem jött érte senki.

Anyám továbbá azt is leírja, hogy '44-ben, ősszel megszállták a falut a bolgárok, az oroszok meg a partizánok. Kidobolták, hogy a férfiak menjenek ki a futballpályára, az asszonyok és a gyerekek pedig hagyják el a házat, távozzanak a tanyákra (ezeket *szállásnak* neveztük). A nagyapámat a partizánok behajtották Zomborba, az Eötvös József körüli gyűjtőfogházba, vagyis a Kronits-palotába, ahol korábban a zsidókat meg a szerbeket vallatták a magyarok. Három napig étlen-szomjan tartották, de végül nem ölték meg, mert hajós volt és tudott szerbül, hanem kiharancsolták a Dunára pontonhidat építeni. „Így megmentették az életét, a másik halálba küldve”, fogalmaz anyám. Ekkor zajlott a döntő csata a németek meg a Vörös Hadsereg között. „Föntről a batinai hegyről ágyútűzzel lőttek a németek, Bezdánból a partról meg a »felszabadító hadsereg« gépfegyverekkel lövöldözött a hegy felé, csak úgy hullottak a halottak körötte is a Dunába, a víz meg vitte a hullákat tán a tenger felé, ha ki nem fogták őket. Még a szája is remegett apikának, szegénynek, de megúsza, hála Isten, még egy golyó sem érte!”

A nagyapám fogsága idején a nagyanyám a két gyerekével a *szálláson* volt. Ahol életmentő volt a *tejecske*. „Nekünk az istálló jutott, szalmát hordtunk a szalmakazalokból, s ott feküdtünk egymás mellett apraja-nagyja, csak apáink nem. Hallottuk az ágyúdörgést messziről, meg a repülők éjjel is ott zúgtak fölöttünk, a stukák világítottak, de nem bombáztak bennünket. Voltak ott tehének, este-eggel megfejték, s minden gyerek kapott egy csésze tejet, ha jutott. Mosdásra vizet kaptunk a gémeskútból, a hosszúkás állatitatóból, megmoshattuk az arcunkat-kezünket jó hűvösben. Mi gyerekek még játszottunk is, lyukakat csináltunk a nagy szalmakazalba, és bebújtunk.”

Eközben egy másik közeli tanyasi településen, amit Isterbácnak neveznek, a partizánok legyilkoltak, írja anyám, 102 férfit, fiatal, öreg, köztük Csépes Jenő „magyarországi jó tanító bácsinkat, meg rokonainkat, ismerőseinket”. „A partizánok kegyetlenebbek voltak, mint a bolgárok meg az orosz katonák”, írja. Egy

partizán „a puskájával tuszkolta anyikát az ágy felé. Anyika meg kétségbeesetten tiltakozott, hogy netyu, netyu, meg sírt. Én ezt látva kiugrottam az utcaablakon (elég magasról), és szaladtam jajgatva a szomszédba, ahol szintén tele voltak katonákkal, és valamilyen tiszt vagy parancsnok megkérdezte: šta je mala?! Mondtam, hogy partizan puškom tera mamu u krevet, hangosan sírva. Erre ez a parancsnok átjött hozzánk, elkapta a katonát, leszidta és belökte a pincébe, ami jó dohos volt, tele krumplival meg takarmányrépával, és megparancsolta neki, hogy addig ki nem jöhet, míg úgy össze nem rakja azokat, mint a dobozban a gyufát. Aztán mikor ez a csoport elment, pár nap múlva csak csodálkoztunk, hogy milyen szépen, élével pontosan egy felé, a pincefal mellett föl volt sorakoztatva a répa, meg szép, szabályos rakásban a krumpli”.

Bezdan határmenti falu. Sokféle osztag keresztülment rajta. Kicsavarták a tyúk nyakát, és félredobták a fejüket, írja anyám. Az oroszok mutogatták a családi fényképeiket. Neki is ilyen kislánya van otthon. Adtak konzervdobozban marmaládét és konzerv barna kenyeret. „Kérdezte szpasziba?”

Anyám emlékezése „a háború elmúltával” tovább folytatódik. „Visszahordtuk a padokat az osztályterembe.” „Többen szalmával bélelt faklumpában jártak iskolába.” Szegénység, éhezés, bálók, fölvonulások, május elsejék. Az emlékirat egy szlovéniai, bizonyára politikai szeminárium leírásával ér véget. Húszéves ekkor, könyvelő a kendergyárban. A 77. oldalon hosszan ecseteli a bledi tavat az izzó alkonyatban, a 79. oldalon a vintgari vízesés ködfelhőit és vízcseppekből álló fátylait („hát ilyen gyönyörű lehet talán a mennyország!”), a 83. oldalon a tóparti tűzijátékot. „A tó körüli part mellett kigyúltak a görögtüzek. Körbe-körbe piros, zöld, lilás, kékes, sárgás, rózsaszínű ködfüstökben égő pásztortüzek csillogtak-ragyogtak az egész hegyoldalon, fentről meg sokszínű, szikrázó tarkabarka tűzijátékok hulltak le a sok színben visszatükröződő tóra a sötétben”. Kicsit szerelmes volt valami Ilijába akkor. Egy reggelen beveztek a tó közepére, kikötöttek a kis szigeten, bementek a templomba, és az oltár mögött csókolóztak. Ezt anyám hangsúlyozza, hogy egy ilyen szent helyen. Aztán néhány képeslapot váltottak még, és vége.

Európa szimfónia

Júniusban Enikő és Gheorghe is jelen vannak Andrásék vizsgakoncertjén a Zeneakadémián. Egy Bach-partitát játszik, Schubert G-dúr vonósnégyesét és Beethoven hegedűversenyét, mindet nagy virtuozitással, ahogy az évfolyamtársak tapsa és kollegiális bravózása is jelzi a koncert végén.

A siker láttán és a rektor ünnepélyes szavai hallatán, aki a szülőknek külön gratulál, és nagy karriert jósol fiuknak, Gheorghe is büszke Andrásra. Férfiasan lapogatja a vállát, majd Enikő kezét szorongatja.

Ahogy apja öregszik, napról napra aggodalmaskodóbbá válik. András nem akarja már meggyőzni semmiről, nem akar küzdeni, de Gheorghe sem Enikővel, sem vele nem mer őszinte lenni, és ha politikáról esik szó, inkább elmenekül a beszélgetés elől. A vizsgakoncertet követő családi vacsora után is leveti ünneplőruháját, kantáros munkanadrágot vesz, és mintha halaszthatatlan dolga lenne, hátramegy a fészkerhez.

András a Transilvania Állami Filharmóniától kap ajánlatot az épp megüresedett koncertmesteri posztra. A főiskola rektorának ajánlása sokat nyom a latban, és András néhány irigyre is szert tesz, amiért pályakezdőként elsőhegedűsnek szerződtetik.

Első fizetéséből lakást bérel, felmondja albérletét. A város észak-nyugati részén nemrég épült Grigorescu lakótelepre költözik, amit anyja csak Dónát negyedként emleget, ahol lerombolták a családi házakat. Gheorghe és Enikő nem értik, miért folytatja az újságkihordást, miért van szüksége másodállásra, ha egyszer telne a jövedelméből a lakásra, megélhetésre, de András azt mondja, félre akar tenni.

A kolozsvári filharmonikusok elsőhegedűse mint újságkihordó, korholja egy ebédnél alig leplezett büszkeséggel Enikő. Ha szüksége van valamire, tudja, hogy számíthat a segítségükre. Nem kéne ilyen munkát végeznie.

Kínos lenne, próbál viccelni vele Gheorghe, ha az esti koncertlátogatók kora reggel a postaládájuknál futnának össze vele.

Nemcsak a pénz kell, hanem a sport is, vonja meg a vállát a fiú. Szüksége van rá, hogy mozogjon, és valami mást is csináljon, mint a zene. Kicsi az alvásigénye, tudják.

András pályája jól indul. Felfigyelnek magabiztos hangszerkezelésére, virtuóz technikájára. Remek kritikákat kap, és a cinikus öreg szakmabeliek is elismerik, ami végül meggyőzi, hogy nem az apja miatt írnak róla szépeket. Született tehetségnek nevezik, koncertjeik zsinórban sikeresek, húzza magával a zenekart, mégis mindig többre vágyik, és ennek otthon is hangot ad. Elégedetlen a lehető-

ségeivel, a körülményeivel, a szabadság korlátaival, az utazási tilalommal, a propagandasajttal, a bornírt ideológiai szövegekkel.

Az ő képességeivel bármelyik nyugati zenekarban, bármelyik koncertközönség előtt megállná a helyét, de még csak esélye sincs, hogy kipróbálhassa magát. Olyan ez, dühöng, mintha egy sportoló sose juthatna el világversenyekekre.

Gheorghe és Enikő csitítják. Tudják, hogy Maia után is vágyik, hogy nem volt a lány óta komoly kapcsolata, de már nem hozzák szóba. Azt remélik, előbb-utóbb mégiscsak megvigasztalódik mással.

Gheorghén érezni, hogy belefáradt a vitáikba, nyugalmat akar. Büszke András gyors sikereire, de ha a fiú meglátogatja őket, és nekiáll politizálni, egy idő után kimegy a konyhába vagy a kertbe, ahol zöldséget termeszt, és nemrég beszerzett nyulait tartja. Enikő örül a hobbijának, mert úgy látja, a kerttel és a selymes szőrű jószágokkal való foglalatosság enyhít férje komorságán és érdességén, még ha azzal jár is, hogy szabadidejében kizárólag csak az újonnan ültetett répával, a paprika- és paradicsomtövekkel, a kerítésre futtatott tarkababbal meg a nyulaival foglalatostkodik. Azokat babusgatja, simogatja, csak róluk beszél.

Aggódik, mondja egyszer fiának, nem szűkül-e be apja gondolkodása. András zavarba jön, mintha intim titkot tudott volna meg, és a vállát vonogatja, mert ugyan mit tehetne öregedő és hóbortos apjával.

Enikőt a fia magánélete is aggasztja. Kolozsvár nem világváros, visszajutnak hozzá a hírek, különösen amióta András ismert személyiség, akit a helyi lapok is felfedeztek. Enikő gyanakszik, hogy Maia távozása mélyebb sebet ejtett rajta, mint azt hajlandó bevallani, és hogy lelke mélyén nem is akarja, hogy bárki betöltse a lány helyét. Fiát azonban szemérmesnek ismeri, sose kötötte az orrukra nőügyeit. Maia jelentőségéről is csak utóbb szereztek tudomást, amikor már elment. András épphogy bemutatta nekik, bár sejtették, hogy komoly a kapcsolat. Azokban a hónapokban sokkal feldobottabbnak, kiegyensúlyozottabbnak tűnt, mint máskor.

Miközben magánéletéről nem beszél, arról beszámol, hogy független, két-nyelvű helyi lapot szeretne indítani fiatal kolozsvári értelmiségiekkel, magyarokkal és románokkal. Úgy tervezik, hogy szabályos kérelmükkel próbára teszik a hatóságokat.

Gheorghe csak a fejét csóválja.

Ismeri a pártbizottság és a tanács gondolkodásmódját. Egy ilyen ügy sokkal magasabb szinten dől el. Nem fogják engedélyezni a lapot. Kontrollálni akarják, és sajnos olykor manipulálni a magyarokhoz való viszonyt.

Enikő aggódva néz a két férfira, mikor robban köztük megint a feszültség. Ha a politika szóba kerül, András nem tudja magába fojtani sarkos véleményét. Gheorghe azonban ezúttal nem kioktatni akarja. Az utóbbi időben a magyarok szempontjait is méltányolja, és ezt András is érzi. Velük örül a közigazgatási reformnak, hogy Kovászna megye létrehozásával a régi Háromszék megye területén Sepsiszentgyörgy központtal új egység jön létre, és a székelység egy megyében maradhat.

András túlzónak tartja apja balsejtelmeit, aki szerint a magyarok felé tett gesztusok mögött erősödik a román nacionalista politika is.

Honnan veszi, kérdi gyanakodva. Apja ritkán szokta bírálni a pártvezetést.

Felejtse el, bizonytalanodik el Gheorghe, és legyint. Lehet, hogy már rémeket lát.

András egy májusi napon, próba után az utcáról telefonál haza. Kora délután van, betűz a nap, párás, tapadós a meleg a fülkében.

Vasárnap nem tud hazamenni ebédelni, majd a következő hétvégén találkoznak.

Enikő sajnálkozik, majd humorizálni próbál.

Csak nem koncertet ad vasárnap délben is. Vagy talán újságot kell kihordania.

Nem, darálja András sietve. Új darabot tanulnak be, készülnie kell, és közben szombaton és vasárnap este koncertjük is van.

Gheorghe is beleszól a telefonba.

Hogy fogja hosszú távon bírni ezt a tempót. Este játszik, hajnalban kel az újságok miatt, napközben meg próbál. Nem sok-e ez egy kicsit.

Aggódnak érte, kontrázik Enikő. Még valami baja lesz.

Nyugodjanak meg, feleli András. Régebben azon aggódtak, hogy nem lesz munkája, most meg azon, hogy túl sok a munkája. Mondjanak valamit, amin nem aggódnak.

Hallotta, hogy a bukaresti zenekar Nyugat-Berlinben adott koncertet, veszi át apja a telefont. Mit szól hozzá.

Hallatszik a hangján, hogy komoly eredménynek tartja a bukarestiek vendégszereplését, aztán mintha elbizonytalanodna, jól tette-e, hogy megemlítette. András provokációnak érzi, amit mond, és egy pillanat alatt fejébe szökik a vér.

Olvasta. De jobban érdekelné, hogy ő mikor juthat el Németországba.

Gheorghe elhallgat. Elege van a fia tüskességéből. Túlérzékeny. Indulatos. Nem lehet vele beszélni. Sosem tudja az ember, mikor mond rosszat, mire ugrik.

Amikor a következő héten híre megy, hogy a belvárosban ismét röpcédulákat helyeztek el a postaládákban, Gheorghe anélkül, hogy Enikőnek megmondaná, hová megy, egyik este megvárja Andrást a koncert után a Filharmóniával szemben, a Lucian Blaga téren, amit Enikő Szent György térnek nevez.

A fiú a sötétben meglepetten veszi észre apját az utca túloldalán. Elköszön a többiektől, és átmegy hozzá.

Valami baj van-e, kérdi, mire Gheorghe karon fogja, jöjjön vele.

A Clinicilor utcában parkoló új, piros Daciájához kíséri, útközben nem szól hozzá. András tudja, hogy büszke a kocsiira, néhány hetes, az első szériából való. Pár hete már elvitte egy próbaútra, hogy kedvet csináljon neki a vezetéshez, de most nyilván nem emiatt jött elé.

Megállnak az autónál, de Gheorghe itt sem mond semmit, csak kéri, hogy üljön be.

Mi ilyen sürgős, mondja már, kérdi türelmetlenül, amikor magukra csukják az ajtót.

Valamit kérdeznie kell, fordul hozzá az apja komoran. Az ő érdekében. Ígérje meg, hogy őszintén válaszol rá.

Persze, kérdezzen.

Mondja meg, benne volt-e a röpcédulázásban. Ezért kellett-e a postási munkát megtartania.

András cinikusan visszakérdez.

Hogyha köze volt hozzá, akkor feljelenti?

Gheorghe pofon üti Andrást, aki a döbbenettől nem jut szóhoz. A sokktól né-

hány másodpercig némán néz rá, majd kilöki a kocsiját, és apja hiába kiált utána, elrohan.

Gheorghe is kiszáll, András után indulna, de a fiú eltűnik. Gheorghe reméli, hogy hazamegy. A városszéli modern lakótelepre hajt, ahol András lakást bérel. Leparkol a háza előtt, és amikor András leszáll a buszról, és elindul hazafelé, a kopár blokkházak közötti kis parkban elébe toppan a sötétben.

Hagyja békén, ne lesekedjen utána, szól rá durván András. Menjen és jelentse fel, ha akarja.

Gheorghe mély lélegzetet vesz. Nem akarja elveszíteni a türelmét.

Bocsánatot kér, hogy indulatba jött.

Hogy képzeli, hogy megüti.

Még egyszer elnézést, emeli fel apja a két kezét. Fojtott hangon, halkán beszél. Értse meg, a saját érdekében próbálja megfékezni, mert veszélyezteti a szabadságát és a biztonságát, ahogy az övékét is. Fogalma sincs, milyen következményekkel járhat, ha lebukik.

Házkutatást is akar-e talán tartani nála. András gúnyosan, keserűen mosolyog.

Gheorghe érzi, hogy nem boldogul másként a fiúval, csak ha nyíltan fogalmaz. Körülnéz, nincs senki a parkban.

Mit gondol, őt nem zavarja a Ceaușescu körül kialakuló személyi kultusz.

Akkor miért nem tesz ő is valamit.

Apja nem felel azonnal. Látni, hogy küzd az indulataival.

Semmi mást nem akar, mondja magyarázkodva, mint megelőzni, hogy András bajba kerüljön, derékba törjék a karrierjét, és nekik is kellemetlenkedjenek. Mert képesek rá.

Körülnéz, felindultan suttog.

Akár megállítanak egy inzulinzállítmányt is, ahogy a napokban tették. Berendelik a pártbizottságra a patikusokat, listát adnak a kezükbe, hogy név szerint kinek kell visszautasítaniuk a receptjét. Itt tartanak.

András meglepetten hallgat. Apja sosem mondott még ilyesmit.

Nem tud általában tenni a rendszer ellen, de legalább Andrást meg akarja védeni. Egyetlen gyerekük, magyarázza Gheorghe, fontos nekik, hogy vigyázzon magára. Legalább az anyjára tekintettel lehetne. Belehalna, ha történne vele valami.

András gyűlöli az érzelmi zsarolást, mégis megsajnálja az apját, látja rajta az aggodalmat.

Mi történhet, kérdi. Lecsukják pár száz röpcéduláért? Kirúgják a zenekarból? Vagy arra gondol netán, hogy elütheti egy autó?

Hetyke a hangja, de apja baljós előérzete rá is átragad.

Ha előre tudnák, hogy mi történhet, nem lenne olyan félelmetes, mondja Gheorghe megtörtén.

Segítsen neki útlevelhez jutni, bukik ki Andrásból.

Hová akar menni.

Németországba. Maiát meglátogatni. Mert ő egyelőre nem jöhet.

Még mindig nem tett-e le róla.

Tud-e neki útlevelet szerezni, vagy sem.

Ha kap útlevelet, abbahagyja-e ezt az örültséget végre, kérdi Gheorghe. Lemond-e a kurva röpcédulázásról, ami úgyse változtat semmin.

András az apjára néz, azután néhány másodpercnyi tűnődés után megtörten, némán bólint.

Jól van, teszi vállára a kezét Gheorghe. Nem ígér semmit, mert nem ígérhet, de megpróbálja. Mindenesetre legyen türelemmel, az ilyesmi nem megy egyik napról a másikra.

András a kolozsvári főpostáról hívja Németországot. El akarja újságolni Maiának, hogy talán nyugati útlevelhez jut, miközben érzi, hogy nem kellene elkiabálni, inkább ki kellene várni, amíg biztossá válik a dolog.

Levélben tisztázták már pesti vitájukat, kölcsönösen elnézést kértek, mindketten felindultak, türelmetlenek voltak, bár a lány újra szóvá tette, hogy lassan ki kell találniuk valamit, mert a távkapcsolatba mindketten belebolondulnak. András ezért úgy dönt, inkább elmondja, hogy felcsillant valami remény, apja segítséget ígért, de a lány nem veszi fel a telefont a második kísérletre sem.

Kopogtatnak a fülke ajtaján. Át kell adnia a soron következőnek, mert többen is várakoznak. Megint hosszú percekig kell szobroznia, amíg sorra kerül.

Amikor újra próbálkozhat, megint nem válaszol senki a hívásra, pedig kora este otthon szoktak lenni. Máskor levélben is egyeztetik a telefonok időpontjait, de két hete nem kapott hírt Maiáról, egy levele visszajött, és Andrásnak most nincs türelme várni, míg üzenet érkezik.

Dühösen csapja le a kagylót. A fülkéből az egyik ablakhoz megy, ott is sorban áll. Amikor ő következik, szemrehányóan szólal meg.

Levelet vár Németországból, de nem jött meg. Hol kell érdeklődnie vagy panaszt tennie.

Azt csak a feladó reklamálhatja meg, felel a postatisztviselő. Ott, ahonnan küldte.

Miért, kérdi gúnyosan András, itt Romániában talán nem kallódhatott el a levél. Biztos-e benne, hogy itt nem kerülhetett illetéktelen kezekbe.

Nem érti a kérdését, felel a postatisztviselő rezzenéstelen arccal, de mesterkéltséggel hangjejtéséből érezni, hogy nagyon is érti a célzást.

És ezzel mihez tud kezdeni.

András elővesz egy levelet zakója belső zsebéből, amin a cím át van húzva, és a *Címzett ismeretlen, vissza a feladónak* pecsét szerepel rajta.

Ez az ő saját levele, amit nem tudtak kézbesíteni.

A postatisztviselő látja a címzett nevét.

Talán másnak próbáljon írni, humorizál, hogy oldja a feszültséget, nyegle válasza azonban feldühíti Andrást.

Benyúl az ablakon, megragadja a postás lazára kötött nyakkendőjét, és megtrántja.

A postás döbbsen hasal az íróasztalán, riadt tekintettel néz körbe segítségért.

A sorban állók közül senki sem szól Andrásra. Mindenki meglepett csendben, kíváncsian figyeli az eseményeket. Nem félelemmel, inkább feszült várakozással, hogy mi lesz, mi lehet ebből, amit más eddig nem mert megtenni.

András a postás vörösödő fejét és kigúvadó szemét látva észbe kap, elengedi, elnézést kér, és kiset a hivatalból.

Kímélő látogatás

*Egyike volt a túlzásainknak.
Mi nem ebédeltünk náluk,
mert öregek, kímélni kell őket.
Ajándékainkkal délután érkeztünk.*

*Már asztalon az örök linzkarikák,
a nem is annyira savanyú meggybefőtt,
kávéztunk is, míg hallgattuk
anyád tettvagyától duzzadó
szónoklatait. Sziszegve törtek föl.
Apád rutinosan elbóbiskolt,
vagy megadón asszisztált,
s még ez volt a legjobb.
Ha ő is tűzbe jött, egymást
túlkiabálva zúdították ránk
sérelemeiket: a téeszésítést,
az ózdi munkaszolgálatot,
a verést, a börtönt...
Gyűlölnünk kellett volna,
akiket ők gyűlölnék – utódaikban is!
Drukkoltam, nehogy megszólalj,
bírnak ki taktikusan e pár órát.
Alig is sikerült, menekülni kellett,
napokig nyögtük az ünnepeket.*

*Nem lett volna jobb,
nem járt volna mindenki jobban,
ha a gyenge gázt, rossz sütit
gyalázva sisteregnek el
anyád energiái
a vaksi konyhában?*

Gyógyszerek

Egyfajta női szolidaritást várt el,
mikor felszólított, hogy ne hozzam
állandóan a gyógyszereket,
ne gondoskodjak folyton apámról,
hát meddig akarom, hogy éljen?
Ezzel az ő életét rövidítem meg,
s ezt nem tehetem vele.

Gyógyszert azóta szed, hogy apám
meghalt. Ha magamtól nem vinném,
figyelmeztet, épp mi fogyott ki.

Az ügyvéd háza

Apósom megmutatta a házat,
ahol az ügyvéd lakott.
A papát ő hozta ki a börtönből.
Hét hónapot kapott feketevágásért.
Ahány hónap, annyi ezrest kért az ügyvéd.

Emeletes ház a régi piactér szélén.
Sötétedés után kellett megérkezni a
beszolgáltatási könyvvel és a pénzzel.
A megbeszélés tanúk nélkül folyt.

A sikerhez egy bíró is kellett,
aki túlkapásnak minősítette
az elsőfokú ítéletet.
Mint ahogy az is volt.

Az értékes saroktelek miatt
lebontották a házat,
irodaépület nőtt a helyén,
minden igényt kielégítő cellasor,
acélbetétes ajtókkal.

Kutyák sötétben

*Elszürkült park. Hájas úr, hájas fia
tollasoznak,
talpuk alól szellőző ontja a szénmonoxidot, ütik, ütik, ütik.
A labda*

*lepuffan, hízott nő jön, pompon kutyája foga közé,
vele elszalad, és
távolabb leteszi. A nő szenttelen lépked utána. A pompon bevárja. Távolabb viszi. Távolabb.
Hájasék nézik lebecsátott*

*ütővel. Egy kutya ekkor, másik, hirtelen, mellettem, fekete, galoppozik,
pórása rángva vonaglik nyomában, gazdája-
fosztva, kiválik a homályból gazdája,
gördeszékán fiú gurul, hajtja a kígyót*

*ívlámpafénysötétben. Közelít
a szökő vonalhoz, a gazda lenéz, a kutya vissza rá, lassít,
a kerekék ráfutnak a pórászra, a deszka
rázkódni kezd, és a fiúnak le kell lépnie róla, megáll.*

*Ki néz kit? Mert a fiú váratlan otthagyja a deszkáját, félredőlve,
és megindul a sötét tömegű emlékmű
és körötte a sötétebb sötét sövény
felé, ahol lehajol,*

*és a mélyén megtalálja,
hogy a labda sehol. A nézések össze-
kuszálódnak, a sövény nézi Hájasékat, ők a nőt, a nő a fiút, a fiút és a sövényt, egymást mind,
és a lábamnál egyszer csak ott a pompon, foga közt a labda.*

*És ekkor odaront mellém a fiú,
futása hars toppanásokba zárul, pakk-pakk-pakk!,
a pompon lesunyja a fejét, elengedi a labdát, a fiú fölkapja,
és a park, elsötétítve, visszapereg a kezdőpontra.*

A varjúapa

Szinte ismeretlen apám varjú (*corvus cornix*),
nagy, sziürke-fekete madár, így képzelem,
hangja rekedt egy antik legendától, vár, kár.
A téren csipeget, csigákat ejt le húsz méterről:
héjzörej a betonon, a szaftos benső kibukik,
mészpéppé zúzott koponyák.

Varjúapám Rejtőt olvas, hangosan nevet,
a karfára csapkod közben, ebben a képben
rég, öblös, fakarfás fotelja van, a humora
híres, gyors az esze, téged heccel.

Varjúapám elvenne tőled, kellett hát másik
apa. Ő biztosíték, én ürügy vagyok
boldogtalanságodra.

Varjúapám feltűnik, az utcán utánunk kiabál.
Indigókék, suhogós kabátját ma is
felismerem. Maszatos arcú fiút von maga után,
nézd, az öcséd, hajtogatja, de nem vagyok jelen.

Varjúapám agyonverték, mondd,
mikor az iskola mellett haladunk,
tűz a nap, meleg szeptember eleje van,
cipóm alatt kavicsok, szétroppant csigahéj.
Furcsállhattam, miért jössz elém, sohasem
kísérgettel. Vascsóvel agyonverték,
ezt mondd, az újságban olvastad.

Valakinek tartozott. Bennem nem történik
semmi, beég a hely, az idő, a mondat.

Később mint hangszalag ismételtetem:

Varjúapám meghalt. Félárva vagyok.

Vascsóvel agyonverték.

Szenotelenséged lejátsszom.

Varjúapám örökmozgót tervezett. Fából
farigcsálta. Energiamegmaradás, súrlódás,
Newton törvényei, mondanám neki, s értené,
új dolgokat találnánk fel örökmozgó elménkkel.
Varjúapám bárhol fekszik, engem kár várnia,
húsz méterről ejtem ezt ki, mésztroppanás,
puha hús, legenda.

Lassúégés

*nem tud elkezdődni s ezért
sohasem lobban ki ez a nyár
valószínűtlenül hosszan köhög
az önindító nem kap szikrát a
gyúlékony anyag a túl nagy
távolságok az égéstérben vagy
az oxigénszegény lefojtódás-e
nem tudom az összetevők
arányaiban nincs hiba
laboratóriumi körülmények között
minden adott egy egyáltalán nem
hétköznapi berobbanáshoz de
csak ez az elnyújtott előkészület
marad a leghosszabb útra
megtöltött tank míg a hüvelykujj
végekképp elzsibbad a gyújtáson s
aztán előbb az alvázat majd
idővel az üzemanyagtartályt is
kikezdi a korrodáció narancsa
egy lassúbb és romantikátlanabb
oxidáció*

Kormeghatározás

Hát

*– valószínűleg ostobaságból – nem tudtam
lezárni történeteket – korokat.*

Ezért

*gyerek, kamasz, pluszkorú vagyok,
egyszerre koros kortalan.*

Mint

*aki rágógumiba ül és ragad élete buszülésén
a rohanó tájakat ámulva.*

De

*mindig itt örvénylenek velem helyzetek,
fél-tekintettel, félkörvonallal.*

Akár

*az egyenes útvonalat
felülírva – alulkeringve – halálhinta.*

Így

*mi lesz a vége – kíváncsian rettegek:
végzetes baleset, mégis-megérkezés? –*

Haiku

A zöld levélen

a villogó fehér él

hosszúkás templom.

Csillárok

*De mire emlékeznek a csillárok?
Nem árulják el. Alattomosak.
Érkezik egy arc. Alátűnik.
Megjegyzik, nem felejtenek.
Elraktározzák fémtartójukban,
gömbjükben, az égőt tartóban.
Villanykörte? Ugyan! Tekintet mindegyik.
A csillárok. A kopottak. A csiricsárék.
Az áruházi szabványosak.
Összebeszélnek a hátunk mögött.
A fejünk felett. Csak mondják,
egyre mondják a végtelen névsort.
Nem vesszük észre, a mennyezetről
aláereszkedő arany pókhálójukban,
figyelik, hogy marjuk egymást.
Nemsokára felfalnak minket.
Csillámló szőrös csápjaiak végén
az ítélet gyertyái világolnak.*

TVERDOTA GYÖRGY

AZ ANYAG GYERMEKEI

A város peremén elemzése

Régóta készülök ennek a versnek az elemzésére. Mindmáig nem éreztem magamat eléggé felkészültnek ahhoz, hogy sikeresen megbirkózzam a feladattal. Az 1930 és 1937 között írt prózai művei kritikai kiadása elkészítése eredményeként a költő gondolkodástörténetéről kialakult képem alapján úgy érzem, elhárult ez az akadály. Legfőbb ideje, hogy József Attila egyik legfontosabb, arculatot meghatározó, elemzési szinten meglehetősen mostoha sorsú műve általánosabb figyelemben részesüljön. Némi aktualitást ad a munkának az a Marx születése kétszázadik évfordulója kapcsán hazánk vezető politikai körei által folytatott méltatlan és hisztérikus támadássorozat a gondolkodó ellen, amely azt mutatja, hogy a vagyon gyűjtögetésébe belefeledkezett, ellenérdekelt felek még mindig

(vagy újra?) tartanak a kapitalista rendszer eme félelmetes kritikásától. Fejtő Ferenc *A város peremént* „történelmi materialista ódá”-nak nevezte, majd látni fogjuk, némileg szűkítő értelemben, de annyiban indokoltan, hogy ha van verse József Attilának, amelyben a marxi tanok (természetesen távolról sem csak azok!) teljes értékű költészetként megfogalmazódtak, hát ez az a mű.

Az első feladat, amelyet nem könnyű teljesíteni, a *Korunk* 1933. július-augusztusi számában megjelent költemény keltezése. Stoll Béla feltételezését, hogy az 1933 márciusában Gaál Gábor által írt, nyomatékos kézirat-kérésre küldhette el a költő az ódát a lap számára, teljesen megalapozottnak vélem. Annál inkább, mivel korábban magam vettem fel lehetőségként, hogy a mű kézirata, annak legalábbis első változatai, jóval korábbra, 1932 nyarára, ősz elejére tehetőek. Berda József nem minden tekintetben helyben hagyható emlékezése szerint a verset József Attila az 1932 szeptemberében tartott balatoni íróhéten felolvasta neki és Erdélyi Józsefnek: „Mikor volt a balatoni írókongresszus, akkor is egy szobába, hármásban voltunk egy szobába: József Attila, Erdélyi József és én, hármásban... Siófokon, a Fogas szállóban. Az is érdekes, József Attila akkor felolvasta ezt *A város peremént*.” Füsi József, aki Berdával az interjút készítette, rákérdezett: „*A város peremént* ezt ott írta?” Berda válasza: „Tudomásom szerint ott írta. Ez 1932-ben volt, szeptemberben. Ott olvasta fel. Azt mondja, ez az igazi népi proletár hang, mondja Erdélyi József elismeréssel. Nagy hódolattal, tisztelettel.” Az időpont megjelölésének hitelét gyengíti ugyan, hogy az 1932 októberében megjelent *Külvárosi éj* kötetbe nem került bele a vers, de Stoll Béla érve, hogy a szeptemberben felolvasott változat esetleg még nem a kész, végleges szöveg volt, ezért maradt ki a kötetből, meggyőző számomra.

Ha számításba vesszük, hogy a *Külvárosi éj* kötetéről a *Társadalmi Szemle* 1933 februári száma közölte Pákozdy Ferenc kritikáját, amelyet József Attila is úgy tekintett, mint az illegális kommunista mozgalomból való eltávolításának jelét, s ha számításba vesszük, hogy Hitler hatalomhoz vezető útján ekkor már megtörténtek a döntő fordulatok, akkor *A város peremént* 1933 tavaszi keletkezése túlzottan késői időpontnak tekinthető. Egy vers születésének megvannak a lelki-szellemi feltételei. A történelmi materialista óda voltaképpen hitvallás a forradalmi munkásmozgalom mellett. A jövőről is hangsúlyosan szól, amely a proletariátus osztályharcának eredményeként be fog következni. A perspektíva elbizonytalanodása nem kedvez az ilyen hitvallás megfogalmazásának. A költő szerepe, tehát a költő és proletár közönségének harmonikus kapcsolata is elbizonytalanodott a *Társadalmi Szemle* kritikája nyomán, kihúzva a talajt a vers utolsó strófáinak megfogalmazásai alól.

És hát ennél is súlyosabb lett a helyzet 1933 tavaszára: a nemzetközi munkásmozgalom végzetesnek látszó vereséget szenvedett a nácizmustól. A baloldalon mély zavar támadt. A vers megírásának alapul szolgáló konstelláció: a gazdasági világválság és a belőle szükségképpen következő, a kapitalizmus bukását maga után vonó forradalmi fordulat reménye legkésőbb 1932 végén állt fenn. A megjelentetést ez annyiban nem befolyásolta, hogy a nácizmus győzelmét kísérő bizonytalanság, a baloldali visszavágás elvi lehetősége és reménye 1933 őszéig kitartott, a versben megfogalmazott gondolatok megvalósíthatóságának esélyei nem tűntek még el teljesen. Mindenesetre különös szituációban született a költemény: a forradalmi remények csúcspontján, amely után kiábrándító, sőt elborzasztó szakadék tárult a szocializmus elkötelezett hívei elé.

A vers nem jelent meg a *Medvetánc* című, a költő válogatott verseit tartalmazó kötetben sem, de erre pragmatikus magyarázatot is adhatunk. A mecénási támogatás, amely egy súlyos pénziányban szenvedő költő esetében nélkülözhetetlen volt a kötet megjelentetéséhez, a politikai üzeneteket tartalmazó versek kiszűréséhez volt kötve. 1933 vége és 1934 nagy része egyébként is a válság időszaka volt József Attilánál, s ebben a lélektani helyzetben a forradalmi hitvallás nemigen tűnhetett időszerűnek. A vers az 1936 végén megjelent *Nagyon fáj* kötetben látott napvilágot. Ekkorra magára eszmélt a költő, az ütés

ereje eltompult. S a vers közvetlen recepciója mutatja, hogy a szerző jól számított, amikor kötetben adta közre egyik legjelentősebb költeményét.

1936-ra ugyanis – nem függetlenül a költő szándékától – jelentősen módosult a közönségéhez fűződő kapcsolata. Ráébredt arra, hogy nincs külön proletár és polgári közönség, s ha a proletár műélvezetre adja a fejét, arra az időre belőle is polgár lesz. Ez azonban a magyaráztatnak csak az egyik fele. Emellett a költő arra a tapasztalatra tett szert, hogy a polgárság egyik része a náciizmus fenyegetésének árnyékában radikalizálódott, amit szerkesztőtársa, Ignotus Pál úgy fogalmazott meg, hogy ez volt a liberalizmus „házi reformja”, visszatérés a századelő polgári radikális eszméihez. A polgári értelmiség legjobbjai nyitottakká váltak, legalábbis nem zárkóztak el a szocializmus eszméi iránti türelemtől, megértő mérlegeléstől. A vers közvetlen recepciójának az ugyanis a paradoxona, hogy az egyik darab, amelyet a polgári kritika kiemelt a *Nagyon fáj* kötetből, mely pedig bővelkedett egyedi figyelmet érdemlő költeményekben, *A város peremén* volt.

Azon, hogy Veres Péter, aki ekkor még „marxista irodalmi és kritikai szemle” létrehozása érdekében írt a költőnek, levele végén úgy értékelt, hogy „az »Óda« és »Elégia« páratlanok a mi frontunkon” [*A város peremén* a *Korunkban Óda* címen jelent meg], nincs mit csodálkoznunk. Azon sem, hogy a kriptokommunista Bálint Györgynek úgyszólván kedvenc, újra meg újra idézett verse lett a költemény. A liberális Ignotus Pál, a szerkesztőtárs méltatása azonban már figyelmet érdemel: „Ha van szocialista költészet, mely mindentől és igazán költészet, akkor *A város peremén* ennek iskolakönyvbe kívánczoló példája. A társadalomtudományi érdeklődést ennyire líraian, ennyire látomásosan talán még senki sem fejezte ki”. Egyik részletére utalva („sír, szédül és dülöng / a léckerítés lehetünk-től, / mint ha vihar dühöng. Fújjunk rá!”) egyébként Remenyik Zsigmond már 1934-ben, a költő alakját pamfletszerűen ábrázoló regényében a legnagyobb elismeréssel idézi fel a verset: „A szél, amit mi fújunk, felkavarja a port, kidönti gyökereitől a fákat és a bokrokat, felkapja a ládákat és leszakítja a gazda bérbeadott házairól a tetőt. Betöri ajtajait és ablakait, megállítja gépeit, elsodorja veteményeit és ültetvényeit és elszaggatja a mi köteleinket is. A gazdára meg rászórja a port, hogy a füle se látszik ki belőle”.

Komlós Aladár, *A Toll* kritikusa teljes mellszélességgel kiállt a történelmi materialista óda mellett: „s főképp »A város peremén« marad emlékezetes. József Attila legszebb verse, ahol a világgal zordonan szembenálló, de társait és hivatását megtalált ember komorán-boldog lelkülete olvad bujtogató s ugyanakkor fenséges hömpölygésű muzsikává”. A költő barátja, Németh Andor, akiről nemrég még azt írta, hogy „meghalni semmiért se tudna”, és aki 1930 őszén még megpróbálta őt lebeszélni a politikai költészet műveléséről, így méltatta az óvó intésre nem hallgató költő teljesítményét: „követhető, hogy alakult át... kamaszos nihilizmusa azzá a férfiasan felelős társadalomszemléletté, melynek a *Nagyon fáj* kötetbe iktatott *A város peremén* a legvéglegesebben hangzó, szinte tanköltményszerű dokumentuma. Ez a vers, a költőnek... abból az életrajzszakaszából való, amikor – megtalálta – meg vélte találni – emberi s erkölcsi törekvéseinek önmagát elkötelező, ne varietur értelmét”. Sós Endre, a liberális kritikus csatlakozott társaihoz a vers méltatásában: „»Az adott világ varázsainak mérnöke« – így nevezi József Attila a költőt. Ha ezt a megállapítást önmagára vonatkoztatja, feltétlenül igaza van. Nem menekül elefántcsont-toronyba, nem szalad el a világ problémái elől – az adott világban él. De minden sora igazi költészet, tehát: *varázslat*”.

Ugyanezt a sort idézte kritikájának kezdetén Szegi Pál, és mintha töretlenül folytatná Sós Endre méltatását: „Így látja s így tételezi a költő hivatását új könyvének egyik hitvallás-szerű versében... S ez a felismerés számára nemcsak esztetikai elv, hanem világnézet, egyetemes érvényű hitvallás”. Hevenyészett válogatásunk utolsó darabját a katolikus költőtől, Horváth Bélától idézzük: „Fölkiált e költő: »*Emeljétek föl szívveinket! Azé, aki fölemeli.*« Ez a modern *sursum corda*, az állattá aljasított ember: a szén, vas és olaj gyermekeinek

nyögése... e nép »új nép, másfajta raj«, s oly nyomorult, oly meggyalázott, hogy szentek és vértanúk kellenének, hogy ember legyen belőle, hogy szívét fölemelni tudja”.

Aligha elégséges magyarázat erre a fenntartás nélküli elismerésre, amivel indokolni szokták az ilyen versek hatását, hogy tehát a formai tökély a közömbös vagy akár el-lenszenves tartalom ellenére elvárásolta a polgári kritika ínyenceit. Ellenkezőleg, a ko-rabeli polgári értelmiség nyitott szívvel és értelemmel fogadta a művet. Szociális ér-zékenység, társadalmi igazságérzet, jobbító szándék, nemcsak az esztétikai, de az erkölcsi kiválóság tisztelete is kifejlődött a polgári értelmiségben. Csupa olyan minőség, amelyről a ma hangadói minden erővel igyekeznek lenevelni közönségüket és saját magukat is. Ez összegződött olyan fajta méltányossággá, amely képes volt a történelmi materialista hitvallás értékét felismerni. A trend, amely ekkor kialakult, sok évtizeden át érvényben maradt, s a lehangelő történelmi tapasztalatok ellenére fölé emelte József Attilát és *A város peremén* az alacsonyabb szinteket előtű szennynek vagy zavarnak. Mintha ennek a trendnek az érvénye napjainkban járna le. De mintha alakulóban lenne egy új trend, amelynek nélkülözhetetlen szüksége van erre a hagyományra. Itt van tehát az ideje, hogy szembenézzünk a történelmi materialista óda üzenetével.

A vers eredeti címe, amely alatt első, *Korunkban* történelmi közlésében olvasható, s amely visszatekint a *Népszavában* és a *Gondolatban* közölt változatban is, *Óda* volt. Egyet lehet érteni Stoll Bélával, aki Szántó Judit keltezését, miszerint a költő a verset a Lillafüreden született szerelmi *Óda* után írta volna, azzal hárítja el, hogy „[h]a a szerelmi *Óda* után írta volna, nem adta volna ugyanazt a címet”. *A város peremén* viszonylag késői, az 1936-os *Nagyon fáj* kötetben szereplő címváltozat. Az eredeti cím az olyan címadások körébe tartozik, amelyek a műfajt jelölik meg, melybe az adott költemény besorolható. Végső soron tehát akár cím nélküli versnek is tekinthetnénk, amennyiben József Attila még számos más ódát is írt volna. Ilyenkor, mint Horatius ódái esetében vagy Radnóti eclogáinál látjuk, az egyes darabokat sorszámokkal különböztetjük meg: például *Hetedik ecloga*.

A műfaji elnevezés címbe foglalása arra utal, hogy a vers, ha nem is egy töről fakadt a *Korunk* ugyanazon számában megjelent másik József Attila-művel, az ugyancsak műfaji megjelölést címbe emelő *Elégia*val, de szoros szemléleti rokonság áll fenn közöttük. Az *Elégia* azonban verhaereni ihletésű félszabad vers, *A város peremén* strófikus, szigorúan rit-mizált és szabályozott rímképlettel rendelkező kompozíció. A 16 versszakból álló, jambikus túlsúlyú hosszú vers strófái hat sorból épülnek föl. A hat sor hosszú és rövid sorpárok-ból tevődik össze. A hosszú sorok 8–10 szótagszámúak, gyakoribb a 10 szótag. „Jambikus túlsúlyú” versről lévén szó, az ötös jambus dominál, de elég gyakori a 9 szótagú sor, az ötödféles jambus is. A rövid sorok túlnyomórészt hat szótagosak, de előfordulnak ennél hosszabb, hét szótagos sorok is. Egyetlen versszak ritmusképlete tér el kissé a leírt gya-korlattól, a 14. szakaszé: a sorok hossza valamivel meghaladja a többi szakasz sorhosszú-ságát, és talán nem véletlenül. A vers méltatói ezt a szakaszt tekintik az óda magvának, a költemény legfőbb üzenetét magába sűrítő hat sornak, s erre a forma mutációja is felhívja a figyelmet. Az x, a, x, a, x, a rímelhelyezés azt jelenti, hogy a hosszú sorok rímtelenek, és az egész strófa rövid sorain ugyanaz a rím vonul végig. Ezt a megoldást nevezi Szabolcsi Bence angol ballada-formának. A hosszú sorok szabadabb, változékonyabb sorhosszúsá-ga révén a forma rugalmasan befogadja a súlyos gondolati tartalmakat, a szabályozottabb rövid sorok és az azonos rímelés összefogják ezeket az eszmei terheket, és biztosítják a megfogalmazás frappáns voltát. Érdeemes megjegyezni, hogy a költő – ugyancsak a gon-dolatok kifejtése szükségességének engedve – bátran él az enjambement megoldásával: „puha / szárnyakon”, „hanem / a szén”, „emberi mű / értelm”.

De a félszabad vers formájú *Elégia* és a leírt ritmusú *A város peremén* különbsége nem merül ki ebben. A műfajt megjelölő cím azt ígéri, hogy eligazító információkat nyújt az utá-na következő vers poétikai sajátosságairól, és ezekkel az ígéretekkel érdemes próbát tenni

akkor is, ha a szöveg nem feltétlenül váltja be a címben megelőlegezett előzetes várakozást. A költeménytől a lexikon alapján azt várjuk, hogy ünnepélyes, emelkedett legyen. Ezt állapította meg róla már Komlós Aladár is: a vers „bujtogató s ugyanakkor fenséges hömpölygésű muzsikájú”. A *város peremén* szövege segít abban, hogy pontosítsuk ezt a lexikoni jellemzést. A „Föl a szívvel, az üzemek fölé!” sorban már a kortárs neokatolikus költő, Horváth Béla, majd a kutatás utalást ismert fel a katolikus mise „sursum corda”, „Emeljük fel szívünket!” akklamációjára, tetszést, örömet kifejező, buzdító kiáltására. A mise prefációjának részét képező felkiáltásra való visszaütés jelzi, hogy ünnepélyes, a szakralitás atmoszféráját sugárzó verssel állunk szemben. A kifejezés módosult formájú megismétlése: „Föl, föl!”, a költő rendkívüli találékonyságát tanúsítva, egy egészen más hagyományba kapcsolja be a verset, a nemzetközi munkásmozgalom himnuszát, az *Internacionálé* kezdő sorát idézi föl: „Föl, föl, ti rabjai a földnek”, éppúgy, mint Kassák *A ló meghal, a madarak kirepülnek* brüsszeli jelenetében: „elvtársnő üljön a zongorához / föl / föl”.

De a szöveg még további utalásokkal is útba igazítja az olvasót a vers hangnemét illetően. „A város peremén sívít e dal” – olvassuk az önjellemzést a 15. strófa kezdő sorában. A „sívító dal” kifejezés nem az ünnepélyes emelkedettséget, hanem a folyamatban lévő vers támadó, agresszív, harci jellegét emeli ki. A felszólítás tehát nem a transzcendencia felé irányítja áhítatos tekintetünket, hanem mint egy harci dal, előre mutat, mozgósító szándékú. „Bujtogató”, mint Komlós Aladár fogalmazta. A 16. strófa kezdősora: „A költő – ajkán csörömpöl a szó”, kifejezetten disszonanciát, érdességet kever az óda összetett hangneméhez. A vers záró sorai azonban a magasztost, emelkedettet és a harciast, érdest magasabb szintézisbe fogják: „s megszerkeszti magában... a harmóniát”. Ahhoz, hogy a diszharmónián győzelmet arasson a harmónia, távolról még egy hangeffektus is hozzájárul: „minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk, / mint a mélyhegedű”. A brácsa bensőséges, komoly alt hangja sajátos kontrasztot képez a sívító dal és a csörömpölő szó zajeffektusával. A vers egésze így támasztja alá a vers beszélőjének önjellemzését, így elégíti ki az ódaiság kritériumait.

Érdemes megállnunk annál a lexikoni meghatározásnál, hogy az ódának megszólítottja is van, valamilyen istenség vagy a nemzet. Esetünkben sem egyikről, sem másiktól nem beszélhetünk. De általánosítva a meghatározást, azt elmondhatjuk, hogy *A város peremén* megszólítottja a munkásosztály, a proletariátus, tehát egyrészt egy közösség, amely a nemzeti határokat átlépi, de a nemzetben belül annak egy részét, a munkából, bérből és fizetésből élő, iparban dolgozó emberek közösségét jelöli elsődlegesen, noha a határok elmosódtak. Ezt azért fontos leszögeznünk, mert a költő ehhez a közösséghez intézi szavait, és egyúttal róluk tesz kijelentéseket. Ami az istenség megszólítását illeti, ezt a megszólítottat is általánosíthatjuk. Akikhez és akikről a költő beszél, azokat mintegy eszményíti, abszolút pozícióba helyezi, történelemalakító erőkként számol velük. Azt mondhatjuk, hogy a vers megszólítottjai a történelem szubjektumai, akik elszenveték a történelmet, és akik most a történelem alakítóiként kell, hogy fellépjenek.

Az óda tárgya a lexikon szerint fenséges, magasztos. *A város peremén* című ódára meszesemenően ráillik ez a témaválasztás. A téma ugyanis egy előttünk álló, megvalósítandó történelmi fordulat, egy forradalmi változás, a tőkés társadalom megdöntése és egy új, emberibb világ felépítése. Van-e felelősségteljesebb, fenségesebb feladat kijelölés, mint a végső harc megvívására történő buzdítás? A vers megszólítottjai ennek a változásnak a kiszemelt alanyai. *A város peremén* voltaképpen ehhez a közösséghez intézett buzdítás, szózat a nagy feladat teljesítése előtt. Az antik történetírók, nyilvánvalóan eposzi minták nyomán, a nagy csatajelenetek elmesélése előtt felidézik a szembenálló seregek szemléjét és a hadvezéreknek saját hadaik előtt mondott buzdító beszédét. Ezek legtöbbszörre fiktív beszédek, s arra szolgálnak, hogy a történetíró megjelenítse az ütközet előtt álló harcoló felek szándékát. Ezekben a fiktív beszédekben a hadvezér katonáinak vitézségére, áldo-

zatkészségére, előnyös tulajdonságaira számít, mert a győzelemhez csak így lehet eljutni. Hogy a hadsorokban álló harcosok milyen hangulatban vannak, mit gondolnak, azt nem tudhatjuk, ami látható, az a róluk mint közösségről alkotott, enyhén idealizált kép. Ehhez hasonló retorika érvényesül József Attila ódájában is.

Az elmondottak alapján ezen a ponton érdemes visszatekinteni a vers keletkezési idejéről tett állításainkra. Munkásmozgalmi körökben az 1929–1933 közötti gazdasági világválság azt látszott bizonyítani, hogy a kapitalista rendszer elérkezett végső agóniájának szakaszába, ebből a mély krízisből többé nem tud talpra állni. Forradalmi korszak következik. Európában az erős munkásmozgalommal rendelkező Németország látszott a forradalom gyújtópontjának, de a várakozások szerint a forradalom lángja hamarosan átterjed Magyarországra is. József Attila verse ennek a forradalomvárásnak a sodrában keletkezett. Ma már tudjuk, hogy annyi más kortársával együtt a költő is egy történelmi illúzió áldozata volt. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a várakozás hevében olyan művet kovácsolt, amely egy egyetemes és örök érvényű várakozás, az emberiség önmegváltó képességébe vetett hit modern megfogalmazása volt éppúgy, ahogyan Petőfi a maga korának utóbb be nem vált reménysegeit fogalmazta meg *A XIX. század költői* című versében, vagy Ady az első világháború előtt úgy látta, hogy *Rohanunk a forradalomba*. Sem odáig nem jutottunk el, hogy „a bőség kosarából” vegyünk a táplálékunkat, főleg pedig „a szellem napvilága” nem ragyog felettünk, a forradalomba sem rohanunk, és az sem következett be, amiben József Attila *A város peremén* című ódájában reménykedett, hogy a munkásság „megteremti majd kint a harmóniát”. De mindhárom vers ennek ellenére megmarad a magyarság abszolút tájékozódási pontjának, értékorientációnk mozdíthatatlan alapkövének.

1932 végétől 1933 első feléig egyre fogyatkozó bizakodással, egyre fokozódó kétségbeeséssel, egyre nagyobb zavarral szemlélte a rendszerkritikus értelmiség, mi történik Németországban. Egyre bizonyosabbá vált, hogy a német választók nem a baloldalt támogatják, hanem felsorakoznak Hitler és a nemzetiszocializmus mögött, és a náci tömegtámogatása tartós marad. 1933 derekára a katasztrófa teljes nagyságában megmutatkozott. A forradalmi fordulat reménysege páráként oszlott el, a munkásosztály alkalmasságába vetett hit a történelmi feladat elvégzésére érvényét veszítette. Megszűntek az olyan költői víziók keletkezésének feltételei, mint amilyen *A város peremén* volt. Az óda születésének legkésőbbi pillanata ezért nem lehet későbbi 1933 kora tavaszánál, de fogantatása inkább 1932 nyarára, őszére tehető. Abban, hogy a *Medvetánc* kötetbe nem kerülhetett be a költemény, a mecénás politikai kikötései is szerepet kaphattak, de a történelmi sokk is közrejátszhatott abban, hogy a kétségbeesés mélypontján és az útkeresés lázában nem látszott nélkülözhetetlenül időszerrűnek *A város peremén* újraközlése. Ehhez fel kellett oldódnia a görcsnek, amely fogságba ejtette a baloldali értelmiséget és köztük József Attilát is. A tisztázódás olyan nagy versben történt meg, mint az *Eszmélet*. 1936-ra természetesen nem a forradalom reménye tért vissza, hanem az ódában megfogalmazott történelmi igény érvényességét ismerte föl a költő, és az a polgári kritika, amely kedvezően fogadta a nagy költeményt.

Tekintettel arra, hogy szózatall állunk szemben, amelyet a vers beszélője intéz a történelmi fordulat végrehajtására kész és arra képes emberi közösséghez, a beszéd hitelét, érvényességét és művészi rangját az a tartalom szabja meg, amelyet a szöveg a forradalomra készülők munkásságáról ezzel a munkássággal közöl, tehát az, amit e kollektíva létéről tudatába emel, és a mód, ahogyan ezt végrehajtja.

Kiindulásul fel kell hívnunk a figyelmet a vers természetfilozófiai beágyazottságára. A szakirodalom szívesen hivatkozik Fejtő Ferenc nevezetes megállapítására, amely szerint a vers „történelmi materialista óda” – magam is ezt tettem korábban. Ez az értelmezés azonban leszűkíti a mű horizontját, mert a történetiséget emeli ki, ami elsősorban a társadalom létezésének módja. Csakhogy amint más verseiben, így például *A Dunánál* című ódában is, a költő az élő világ egyetemébe, ha úgy tetszik, a vitálisan felfogott ter-

mészettörténetbe köti bele az emberi történelmet: „az összejtig vagyok minden ős”. Ez a társadalmi létnél szélesebb perspektíva feltűnően hangsúlyosan jellemzi *A város pereméit* is. „A szén, vas és olaj, // a való anyag teremtett minket” – írja a költő önjellemzőként, majd később „az anyag gyermekei”-ként határozza meg magát és közösségét. Ahol ez a közösség helyt kell, hogy álljon, „az örök talaj”. Igazságait úgy fedezi föl, hogy „földre süti a szemét”. Az elme legelőször a véges végtelent veszi tudomásul, ami – értelmezésem szerint – az einsteini világegyetem, a legtágabb értelemben vett természet, a mindenség, a kozmosz szinonimája. A történelmet az egyetemes világtörténetbe illeszti: a szegénység szenvedését a „mióta kialakult naprendszerünk” szédtőően tágas perspektívájába állítja. Még az elnyomottakat ért megaláztatás is kozmikus kontextusba kerül: „amennyire a csillagok alatt / ti megaláztatotok”. Az emberi közösséget tehát József Attila természeti környezetébe, az anyagi világba helyezve szemléli.

Élisée Reclus, az anarchizmus egyik apostola és korának kiemelkedő földrajztudósa, akit József Attila ismert, egyik könyvében az embernek a természeti környezetébe illeszkedéséről, függéséről a földrajzi viszonyoktól, ilyen költői módon nyilatkozik: „Az ember nemcsak a talajon él, de a földből is született; a föld fia”; „a föld képezi az emberiség testét, és az ember, a maga részéről a föld lelke”; „a faj [franciául nőnemű szó: la race] a Föld leánya”. Mintha a vers idézett részlete: „az anyag gyermekei”, ezzel a reclus-i megfogalmazással állna rokonságban. Ez az elgondolás, ha úgy tetszik, materialistább, legalábbis természet-közeli Marx és Engels felfogásánál, akik a természetet az ember környezetének tekintik, s hajlamosak arra szorítkozni, hogy – nem feledkezve meg az ember és a természet interakciójáról – az emberrel mint társadalmi lényvel foglalkozzanak. Így tekintve a vers természeti képeire, például a verset indító helyszínrajzra a város pereméről, ez több környezeti képnél, mert az elemi emberi létfeltételeket mutatja be, amelyek a történelem formálására hivatott közösség cselekvésre ösztönző szituációját képezik. Ahogy az *Elégiában* olvassuk: „Az egész emberi világ itt készül”.

A tájleírás nem impresszionista, mint a szerelmi *Óda* lillafüredi tájbrázolása esetében, nem is tárgyyszerű, realista, mint a *Külvárosi éjben* vagy az *Elégiában*. Nem véletlen, hogy atmoszferikus jellegű: az alkony „beomló”, szinte ráborul az olvasóra. A levegő belelegezhetetlen, korom hull az égből, s az eső a felgyülemlett szennyet, a letapadt madárürüléket próbálja eltakarítani. Élesen kiütözik a szövegből egy idegen nyelvű madártani szak kifejezés, a „guanó”. A paradigmikus táj felidézése nem a leírás módszerével, hanem egy több elemű, összetett hasonlat felépítésével történik. A leíró elemek a hasonlatok anyagát adják. A hasonlat belsővé teszi a külső környezetet, s ezzel teremt meg a tájleírás atmoszferikus jellegét, a külvilág és a lélek szoros egységét, kölcsönhatását, amelyben a szemlélő belső indulatai éppúgy alakítják a látványt, mint ahogy a látottak befolyásolják a lelkiállapotot. Ez a táj egyszerre lelki és valóságos táj, a proletár test és lélek tája.

A vers ideje éppígy alanyhoz kötött idő, azok az események töltik ki, amelyek a vers megszólítottjával és – mivel a költő többes szám első személlyel él – a megszólított énnel történtek. Ezek az események túlnyomórészt súlyosan fájdalmas, negatív tapasztalatok, amelyek az embert egy „szörnyű társadalom öntőformáiba” kényszerítették: „Elpusztíthatatlant annyian,... / nem pusztítottak eddig,... / szállásainkon éhínség, fegyver, / vakhít és kolera dúlt. // Győzni fogó anyyira / meg nem aláztatott, / amennyire... / ti megaláztatotok”. A szenvedés, a nélkülözés és a megaláztatás ugyanakkor egyfajta tudás forrása is, annak az alternatív tudásnak a forrása, amelyre az úrral szemben a szolga tesz szert: „a földre sütöttük szemünk. Kinyílt / a földbe zárt titok”. Az úr, aki magasan hordja az orrát, nem láthatja meg azt, amit a lehorgasztott fejű szolga észlel. A titok nem a híg levegőben, hanem a szegény által megművelt föld mélyén rejtőzik.

Az óda egyik legfőbb mondandója éppen ehhez a tudáshoz kapcsolódik. A szenvedés vezethet lázadáshoz, eredményezhet bosszút, de önmagában nem ad felhatalmazást

a világ tervezett gyökeres megváltoztatására. Erre jogot csak a tudás biztonsága révén szerezhettünk. Ezzel a történelem új fordulatát végrehajtó osztályról alkotott eszményített kép központi eleméhez, József Attila proletárkultúráról alkotott képéhez érkezünk. Ez az a pont, amelyen a prózai művek új kritikai kiadásának ismeretére lehet és kell támaszkodnunk. A költőt – érthető okokból – erősen és folyamatosan foglalkoztatta az a kérdés, hogy a társadalom melyik osztálya az, amelynek a szellemi tőke a birtokában van, amelyek a tudás, a kultúra méltó megőrzésére, gyakorlására hivatott.

Az 1930 őszen történt marxista fordulata után a szellemi javakat kisajátító, de csak élvezni képes polgárságot nem tartotta többé kultúrateremtő erőnek: „Ami ma polgári művészet, az már nem művészet. Az legföljebb »polgári kísérlet a műalkotásra«” – szövegzte le már 1930 őszen, az *Irodalom és szocializmusban*. Várakozása szerint a felemelkedő proletariátus átveszi a hanyatló burzsoáziától a kultúra képviselését. Az új kultúra a proletariátus kultúrája lesz. Egyik legizgalmasabb és egyben legrejtélyesebb írásában, amely *A művészet kérdése és a proletárság* címet viseli, ezt olvassuk: „az emberi együttélésből származó szellemi formák megértő vizsgálatára a polgárságnak sem ideje, sem módja nincsen már. A munkásság azonban maga is szívesen foglalkozik e szellemi formák kérdéseivel. Ilyen probléma a művészeté, a szépirodalomé is”. Ezt az igényt azonban két, merőben ellentétes módon lehet értelmezni. Egyrészt a szovjet mintájú proletkult módján, tehát megtagadva a polgári, feudális és a rabszolgatartó társadalmak retrográdnak ítélt kultúráját, másrészt pedig úgy, hogy átvállaljuk az emberiség egész kultúrájának örökségét, beleértve a polgári társadalom által termelt értékeket is, épp csak úgy, hogy az új vezető osztály a maga arcára alakítja a kulturális hagyományt, ahogy a polgárság tette a francia forradalom után. József Attila ezt az értelmezést tekintette magáénak.

Erre bizonyíték *A város peremén* is, amelyben a költő inherens módon a proletariátusnak tulajdonítja a sok százados szenvedés iskolájában szerzett tudást, talán ennek a földbe zárt titoknak a tudása az, ami átszínezi a birtokba veendő kulturális örökséget, de egyben magát ezt a tudást, szenvedései fölé emelkedve, a maga teljességében is képviselni képes: „így lettünk végre mi hű / meghallói a törvényeknek; / minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk, / mint a félyhegedű”. A proletariátusnak tehát ahhoz, hogy – ahogy József Attila kifejezi magát – fellépjen a történelem színpadára, képessé kell válnia „minden emberi mű értelmének” alkotó használatára. A versben kinyitott múltbeli dimenzió tehát kettős célt szolgál: egyrészt azt, hogy megmutassa a munkásság hosszan tartó szenvedéstörténetét, másrészt azt, hogy ugyanezt a passiót a tanulás ideje gyanánt mutassa fel, amelynek során a proletariátus felvértezi magát a győzelemhez szükséges tudással. Történelmi szerepe eljátszására ugyanis csak az jogosítja fel választott osztályát, hogy nemcsak önös érdekeit tartja szem előtt, hanem az egész emberiségért lesz képes helytállni.

József Attila mély történelmi csalódása éppen abban állt, hogy 1933 után tudomásul kellett vennie, „a munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott”. Egyik töredékében ez a csalódás és kritika kifejezetten a proletariátus és a kultúra viszonyának megítélésében manifesztálódik: „a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül... Ez nem vád, hanem – sajnos – a szubjektív föltételek hiányának egyik adaléka. Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”. Nos, ez éppen a fonákja annak, amit *A város pereménben* még a munkásosztály törvények hű meghallására való képességeként vesz számba. A keserű tapasztalatokat saját bőrén szerezte. Éppen ez a fordulat mutatja, hogy az óda a többszörös mély csalódás előtt, a forradalomvárás utolsó pillanatában keletkezett.

A munkásságnak azonban nemcsak saját tere van, a külváros, hanem saját ideje is. A történelmi előzményeket a marxi történeletfilozófia logikáját követve idézi föl a vers: „Nem

isten, nem is az ész, hanem / a szén, vas és olaj // ...teremtett minket". A középkort a vallás (isten), az újkort a polgári felvilágosodás (az ész), az „anyag gyermekeinek” várt szocialista társadalmát a termelés alapanyagai (szén, vas és olaj) képviselik. De a múltat a jelenhez vezető megtett útként, tehát az út végén, visszatekintő perspektívából szemléli: „sok a múlt” – mondja.

A paradigmátikus tér, a város peremvidéke, s a paradigmátikus idő, a jövővel terhes jelen lehetővé teszi annak meghatározását, kik vagyunk mi, akik a leírt feltételek között a várható forradalmi fordulat tevékeny szereplőiként lépünk föl. A költemény kiemelt ideje a múlt felhalmozott kincsei és feltorlódott problémái közepette cselekvő történelemalakító alanyok jelene, azoké, akikhez szózatát intézi. Nem véletlen, hogy a történelmi leírást a vers néhány sorral később úgy ismétli meg, hogy a rendszereket létrehozó és fenntartó uralkodó alanyokra mutat rá: Az első két rend, „Papok, katonák” és a harmadik rend: „polgárok után”... „mi”, a negyedik rend képviselői, a munkájukból élő elnyomottak következőnk. Éles hangsúlyt ad e közösség új, a korszak által kiformált („Lelkünkre így ül ez a kor”) – talán így is kifejezhetjük – modern jellegének: „Uj nép, másfajta raj. / Másként ejtjük a szót, fejünkön / másként tapad a haj.” A „más-” szóalkotó elem háromszor egymás után hangzik el.

A „mi”, a többes szám első személy sajátossága, hogy könnyen, szinte magától válik szét „én”-re és „ti”-re. A „mi”-ben, a többes szám első személyben tehát egy viszony rejlik „én” és „ti” között. Ez nem pusztán játék a szavakkal, mert a „mi”-be kétféle, egymással ellentétes reláció költözhet be. Az egyik a két oldal közötti teljes azonosulás helyzete, a végletek, az „én” és a „ti” tökéletes feloldódásának folyamata a „mi” egységévé. E folyamatban az „én”, az egyén egyetértésre jut a „ti”-vel, a közösséggel, semmilyen fenntartása sincs vele szemben, osztozik sorsában, akár szerencsés, akár gyászos a közös sors. Az azonosulás bekövetkezhet patetikusan, a hirdető harsányságával, és szerényen, bensőségesen.

A másik véglet a nem-azonosulás, az elhatárolódás folyamata. Ennek során a „mi”-ből kibontakozik a „ti” kritikája, szemrehányásokat téve, olykor teljes körű megrovásban részesítve azt, határolódik el közösségétől az egyén. Ennek az eltávolodásnak mértéke változó. A leggyakoribb fokozat az, amelyet József Attila szerelmi témában fogalmazott meg, de érvénye kitérhető egyén és közösség relációjára is, az „érted haragszom, nem ellened” képlete. Az alany kritikái attitűdje választott közösségével szemben: klasszikus magatartásmód. A „ti” lehet a nemzet, lehet egy osztály, de ennél szűkebb közösség is. Az elhatárolódás teljessé is válhat, s akkor a „mi” egymással ellenségesen szembenálló „én”-re és „ti”-re szakad szét. Olyan mértékben, hogy az egyén közösségét negatív előjellel „ők” gyanánt emlegeti. A viszony fordítva is működhet, ha a közösség taszítja ki magából az egyént, aki így „te”-ből „ő”-vé idegenedik el, s az egyén a közösség szemében esetleg bűnbakká válik.

Amit itt általánosítva, képletszerűen leírtunk, pontosan ráillik József Attila 1933-as fordulatára. Az emfátikus azonosulás után megtörtént a költő kiválása választott közösségéből. A folyamat nem minden mozzanata ismert, csak néhány, a homályból kiemelkedő mozzanatot ismerünk, ezekből következtethetünk arra, mi és hogyan történhetett. Először a kommunista mozgalom taszította ki soraiból renitenskedő tagját, a *Külvárosi éj* kötetről írt, a pártvezetőség megrendelésére készült lesújtó bírálattal. Majd az *Egységfront körül* című írására reagáltak a munkásmozgalmi baloldal körei élesen elutasítóan. Aztán pedig a költő is szakított régi elvtársaival. A korábbi „mi”-ből „én” és „ti” feszültségekkel teli viszonya lett, a közösség részéről ez „mi” és „ő” összebékíthetetlen konfliktusaként fogalmazódott meg. József Attilában kifejlődött a távolságtartás, az éles kritika attitűdje, bár ő – az eszmei elköteleződés tekintetében – nem jutott el az „én” és „ők” szembeállásáig. A „ti”, az eszme képviselőjét maguknak kisajátító mozgalmi körök kritika tárgyává váltak, a költő hibákat, hiányokat tárt fel, nemcsak a mozgalom hangadóit, de a munkásosztály egészének magatartásában és teljesítményében. Ezeket a hibákat célba vette, és

meghaladásuk szükségességét tűzte célként választott közössége elé. De ez az attitűd nem törli szét az „érted haragszom, nem ellened” formulájának érvényét. A kommunista mozgalomból kivált, a szociáldemokratákkal való kapcsolata nem jutott el az azonosulásig, de marxista elkötelezettségétől nem tágtított, mindhalálíg.

A fejlemények éles visszfényt vetnek arra a pozícióra, amelyet *A város peremén* költőalakja birtokolt. Az ódában az „én” és „ti” teljes azonosulásáról beszélhetünk. Az egész versen végigvonul az „én”-ből és a „ti”-ből, a költő alakjából és a munkásosztályból szintetizált „mi”. Célszerű ebből a sorozatból kiemelni az ötödik versszakot: „Papok, katonák, polgárok után / így lettünk végre mi hű / meghallói a törvényeknek; / minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk, / mint a mélyhegedű”, s hozzátenni a 14. strófa indító sorpárját: „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend”. Ezzel az értéktelített többes szám első személyvel egy ellenséges „ti” áll szemben, azokra vonatkoztatva, akik erkölcsi sérelmet okoztak a választott közösségnek: „ti megaláztatok”, illetve azokat célba véve, akik az ember fölé nőtt modern technikának többé nem tudnak parancsolni: „mind térdre omlotok / s imádkoztok hozzám”. Ez a „ti” olykor kikerül a beszédhelyzetből és „ők”-ként kap helyet a szövegben: „Papok, katonák, polgárok” – sorolja őket a költő, majd utóbb: „Ki inti le – talán a földesúr? –” „Elpusztíthatatlant annyian... nem pusztítottak eddig” – jelenti ki róluk. A „ti”-hez és az „ők”-hez az idejétmúltság, a tehetetlenség vagy a sérelem okozása tartozik hozzá.

A személyes névmások szereposztása azonban módosul is az ódában. Rugalmasan követi azt a szükségletet, hogy a „mi” kategóriáját ne antagonizmusok mentén, ne valamely feszültség kifejezésének, felszínre hozásának szándékával, hanem a közösségbe tartozó egyedek sajátos szerepének rögzítése érdekében tagoljuk. A költő ugyanis fontosnak tartja önnön helyének és szerepének kijelölését a „mi” kategóriáján belül. Ennek természetesen lehet merőben személyes oka is, ami egy lírai költő esetében a legteljesebb mértékben méltányolható. De a legkevésbé sem narcisztikus hajlam magyarázza önnön személye hangsúlyozását. Ezzel a törekvésével a költő a magyar költészet nagy hagyományához kapcsolódik. Elég lenne itt utalni Petőfi *A XIX. század költői* című versére. De érdemes hozzáfűzni egy közelebbi példát is: Ady Endre ismételtelen láthatóvá teszi viszonyulását egy adott közösséghez, nemcsak a magyarság egyeteméhez, de a munkássághoz (*Küldöm a frigy-ládát*) vagy a Galilei Kör fiataljaihoz is.

Az egóját sokkal kevésbé, sokkal kisebb hangsúllyal kidomborító József Attila is szükségesnek ítélte e viszonyulás kinyilvánítását. Ezen a téren az évek során több változatot dolgozott ki. A nem olyan sokkal korábban keletkezett *Munkásokban* a közösségből kiválik ugyan egy, a családi kapcsolat összetartó erejével felérő hivatás, az agitátoré: „sorsunk összefogják / a nők, gyermekek, agitátorok”. Az agitátor: írástudó, mint a pap, a lelkipásztor modern alakváltozata, a közösség szellemi tájékoztatására, tanítására, iránymutatásra specializálódott egyén.

A város peremén továbblép, enyhíti az aszketikus, kissé nivelláló, lefokozó szerepki-jelölést, a közösség szellemi vezetője itt a költő szerepében nyilatkozik meg. A változás szerencsés, mert – mint fentebb leírtam – az óda a forradalmi fordulat subjektív feltételeinek kérdésését, a történelmi alanyoknak a szerep betöltésére való alkalmasságát állítja középpontba, magas igénnyel lép föl velük szemben, azaz a legtágabb értelemben vett proletárkultúra kifejlődésének lehetőségét fürkészi. Márpedig ennek az új kultúrának igen lényeges és József Attila hivatását képező része a proletárköltészet problémája. Annak a költőnek, aki a történelmi jelentőségű fordulat lebonyolításában vagy egyelőre csak előkészítésében magának kiemelt szerepet vindikál, ehhez az irányító szerephez illő adottságokkal, képességekkel, tudással kell rendelkeznie.

Ami az adottságot, a költői hivatás eredményes betöltésére feljogosító helyzetet illeti, József Attila a *Munkásokhoz* hasonlóan („sorsunkat összefogják a nők, gyermekek, agitáto-

rok”) a természeti alapú összetartozás, a rokonság fogalmával jelöli meg: „A költő, a rokon, / nézi, csak nézi”. A költői tudásnak két összetevője van. Az egyik az, amelyet a történelem színpadára fellépő közösségnek birtokolnia kell, s amelyben a költő, aki szavakba önti ezt a tudást, szükségképpen osztozik. Mivel ez a közös tudás képezi az óda üzenetének magvát, szükséges kiemelni és együtt szemügyre vennünk az ide vonatkozó részleteket.

A „mi” indexével ellátott tudás első elemét, a világot alakító „tisza beszéd”, a törvény ismeretét az 5. strófában olvashatjuk: „így lettünk végre mi hú / meghallói a törvényeknek”. A folytatás kivételes fontosságú különbségre hívja föl a figyelmet: a József Attila-i és a szovjet típusú proletárkultúra lényegi eltérésére. A költő nem a polgári, középkori, antik és archaikus kultúrák ellenében, hanem azok vállalásával tartja elképzelhetőnek ennek az új kultúrának a kialakulását: „minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk, mint a mélyhegedű”. A cél tehát nem egy osztály uralmának, diktatúrájának megalapozása, hanem „hogyan helyt álljunk az emberiségért / az örök talajon”. Ez a gondolat a későbbi években csak kiélesedik, hangsúlyosabbá válik, amikor a költő nem partikuláris munkás-öntudatot, hanem „a munkásoknak emberi öntudat”-ot sürgeti.

Az óda egy későbbi pontján a közös ismereti kincs egy másik eleme fogalmazódik meg: a törvények után a tapasztalatban testet öltött tudás. Erre a tapasztalatra a munkás a megaláztatások következtében a legalantasabb, szimbolikus helyzetét és állagát tekintve leginkább lebecsült (például Empedoklésznél található) ósanyag, arché, a föld felé irányuló tekintete folytán tesz szert: „a földre sütöttük szemünk. Kinyílt / a földbe zárt titok”. A titok a földből nyílik ki, mint egy növény, egy virág, s ez a tudás a mag és növény relációjának titkába avat be. De a költő gondolkodásában szerepet játszott a barlangok, a föld üregei, járatai, alagútjai, mély rétegei, szintjei és tagjai iránti figyelem is, mindaz, ami a „fecsegő felszín” alatt csöndben, észrevétlenül történik, akár a külvilágban, akár a lélekben: ő is egyike azoknak, „ki [talán, mint a bányászok? mint a barlangászok? mint a lélekbúvárok?] lüktetését hallotta a föld / sok tárnás mélyeinek”.

A közösségi tudásnak van egy eleme, amely külön figyelmet érdemel: egyfajta alapvető, archaikus eredetű, mágikus tudás, amellyel megint csak a természethez, az élővilághoz közel álló, azzal mintegy organikus kontaktusban élő réteg tart fenn kapcsolatot. A 9. strófát magába foglaló részlet érdekessége, hogy ez a tudás kettéágazik: példabeszédéről, voltaképpen a hasonlat nyelvi eszközeit nélkülöző hasonlatról van szó. A hasonlított az, ahogyan – például Móricz *Barbárok* című novellájának hőse, Bodri juhász – párbeszédet folytat a pulikutyájával, majd rendre inti azt. Csak ő tudja a nevet, amelynek kiejtésével az állat meghunyászkodik. A hasonló pedig a gép, amely csak a gyári munkás szavának engedelmeskedik. A közös elem a valódi név tudása, a mindennapi tapasztalattá fordított névmágia: „Ki inti le – talán a földesúr? – / a juhász vad ebét? / Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk / nevelkedett a gép. / Kezes állat. No, szóljatok rá! / Mi tudjuk a nevet”.

Így jutunk el a 14. strófhához, amelyet a kritika és a kutatás a vers magvának tekintett, a közös tudás velejéhez. Ezek a sorok összefoglalják azt, ami az érett József Attila általánosított szellemi beállítottságát jelenti. Az óda megfelelő elemzése nem képzelhető el ezekben a sorokban a mély megértése nélkül. „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend” – kezdi a strófát a költő, érett költészetének kulcsszavát, a „rend”-et állítva a középpontba. 1933-tól már nyugodtan kijelenthetjük, hogy a „rend” fogalma József Attilánál levetkőzött minden, a baloldali szektásságtól esetleg örökölt autokratikus elemet. Ez az a rend, amelyről egy kései töredékben ezt olvassuk: „Ahol a szabadság a rend, / mindig érzem a végtelent”, és amelyről a *Szép Szóban* publikált híres *Szerkesztői üzenetében* mint „modern, maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadság”-ról beszélt. Talán anarchista örökség, és ha az, akkor az anarchizmus legértékesebb alkotóeleme ez, amire a *Levegőt!* című verse is utal: „Nem a rend szüli a szabadságot, hanem a szabadság szüli a rendet”.

A világban és a társadalomban, de a szellemben és a lélekben is az talál rá a rendre,

akinek az elméje „tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent”. A rend megtalálása lehetséges helyszíneinek felsorolása nem pusztá retorikai fordulat az elemző részéről, hanem József Attila világképe legalapvetőbb alkotó-elemeinek a számbavétele. Egy régi írásomban „a véges végtelen”-t a költő mindenségről, a kozmoszról, a világegyetemről, tehát a legtágabb értelemben vett természetéről alkotott, einsteini ihletésű képzeteként írtam le, és ezt a leírást ma is vállalhatónak tartom. A világegyetemben rendnek kell vagy kellene lennie, mert egyébként előbb-utóbb kozmikus katasztrófa fog bekövetkezni, ahogy kései költészetében a „táguló világegyetem” képzetével a világ szétesésének szörnyű víziója csakugyan be fog költözni verseibe.

A társadalmi rend alapfogalmává József Attilánál, marxi ihletésre, a harmincas években a „termelés” fogalma válik. Erre vezet vissza a közösség életének minden mozzanatát. Olyannyira, hogy az *Irodalom és szocializmus* után művészetmeghatározásának egyik eleme „a művészet: termelés” tétel lett. A termelés története során alakultak ki a rend különböző változatai, a különböző gazdasági és társadalmi formációk, a rendszerek, amelyek irányítói és haszonélvezői a „papok, katonák, polgárok” voltak, és amelyek után „mi”, a megalázottak, kizsákmányoltak „gyönyörű képességünk” birtokában egy új, emberibb rend kialakítását ígérjük.

A művészetet termelésként meghatározó definíció párja a költő általam kettős kódolásúnak nevezett művészetmeghatározásának másik összetevője, „a művészet: kifejezés” mondat. Mi az a legmélyebb emberi tartalom, az emberi lélek legmélyebb rétege, amely a művészetben kifejeződésének útjait keresi? Az „anyag gyermeke”, József Attila a kívánatos, szükséges rend harmadik helyszíneként ezt a réteget mint „ösztön”-t nevezi meg. Ha ennél tovább lépünk az emberi lélek bugyraiban, akkor már az élő szervezetet, biológiai lényünket érjük el. Freudi indítatások nyomán a költő a szociális követelésekkel nagyon is egybehangzóan az *életösztönnel*, a táplálkozásra indító és a szegénység által akadályozott belső késztetésekkel, és a szerelmet, az öröm forrását és egyúttal a nemzést biztosító *szexuális ösztönnel* számol elméleti írásaiban. A boldogsághoz, az emberhez méltó élethez az ember belső lelki háztartásában is rendnek kell lennie, biztosítani kell az életösztön és a nemi ösztön impulzusainak kielégülését vagy szublimálását. Ezt a hitvallást annál tömörebben nem lehet megfogalmazni, mint a 14. strófa idézett soraiban József Attila tette: „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...”

Csak a közös tudás tartalmának kimerítése után jut el a vers arra a pontra, amelyen a közösségtől elkülönülő „én” saját tudása tárul fel. Erre a szemlére az óda utolsó két strófájában kerül sor. Tekinthetjük ezt a költő szerénysége jelének, de ellenkezőleg, ha úgy ítéljük meg, hogy a vers zárata, esetleg csattanója kiemelt helyet jelent, akkor tekintetjük tudatos törekvésnek arra, hogy végül a költői szerepre összpontosuljon a figyelem. Az utolsó előtti szakaszt akár strukturális funkcióra korlátozódó részletnek is felfoghatnánk, hiszen általa a költő mintegy keretbe foglalja a hosszú ódát, visszatérve a költeményt indító strófa tartalmához, „a város peremén” kifejezéshez és az embertelen életkörülmények lerakódó, maradandó nyomaihoz: „hull, csak hull a / kövér, puha korom, / s lerakódik, mint a guanó, keményen, vastagon”. A strófa indítása, az iteratív két sor azonban valami fontos körülményre hívja fel a figyelmet: „A költő... / nézi, csak nézi, hull, csak hull a / kövér, puha korom”.

Az ilyen helyek József Attila költészetében mindig valamilyen elmélyült meditáció, a külső és belső világ, a látvány és az introverzió rendkívül mély és szoros összekapcsolódásáról vallanak. „Itt ülök csillámló sziklafalon / ...idesereglik, ami tovatúnt”; „ön-nönmagadra, eredetedre / tekints alá itt!”; „Erre sok / vonat jön-megy és el-elnézem”. Kivételes pillanatok ezek, az ihlet pillanatai. Nem a versírásé, hanem azé az intenzív, mély tapasztalaté, amelynél a költő még nem ragad tollat, de amely nélkül nem születhetne

meg a vers. A költői eszmélkedés állapotát idézi meg az utolsó előtti szakasz, jelezve, hogy a költő „eszmélete, nyelve” a város peremének ezekből a látványaiból „származik”, s innen „fog táplálkozni”. Az ilyen mozzanatok azok, amelyek eldöntik a vitát, amely arról szól, elválasztható-e a vers éneke a versen kívüli éntől, vagy a kettő között szorosabb összefüggést, ha nem is folyamatosságot kell tételeznünk. Igen erős érvet jelentenek az utóbbi opció mellett.

A záró strofa által a költőről adott definíció megerősíti az állításunkat: „A költő... az adott világ varázsainak mérnöke”. A költészet kiindulópontja az adott világ, amely olyan, amilyen, *A város peremén* világa éppenséggel rossz világ, amely szálló kormával, szörnyű társadalmával, az éhínség, a fegyver, a vakhít és a kolera pusztításaival, elvadult gépeivel megérett arra, hogy felforgassuk, és helyébe egy új, jobb világot építsünk. De a költő nem ezekből az adottságokból teremt, a maguk nyers mivoltában hagyva ezeket, művészi kompozíciót, hanem felfedezi az adottban azt, ami varázslatos, a nyelv megváltásában részesíthető, ami méltó erre a transzfigurációra. A „varázsok mérnöke” kifejezést az irodalom rendre félreérti. Hajlamos visszavezetni Sztálin elhíresült „a lélek mérnöke” kifejezésére, holott itt egészen másról van szó. A „varázsok mérnöke” voltaképpen oximoron, költői el-
lentmondás. Kétféle tudást kényszerít egyetlen nyelvi egységbe. Egyrészt annak a tudását, aki – mint láttuk – tudja a lények igaz nevét, nevének szólítja, megfékezi az anyagi valóság erőit, még az elszabadult gépeket is, tehát egy ősi tudás, azé a varázslóé, aki a tárgyak lelkét életre kelti és hatalmába keríti, mágikus képességeinek, varázserejének birtokában.

Másrészt a korban legkorszerűbb tudással, mérnöki ismeretekkel rendelkezik. Ha valahol, itt kísért, ha halványan is, az a beállítódás, amelyhez fiatalon ő is közel állt, a legpontosabban Kassák *Tisztaság könyvében* megfogalmazott eszmény, a konstruktőr ideája. Ha az alkotó visszatekintett a mögötte sorakozó 15 strófára, elégedetten konstatálhatta, hogy eleget tett a Gáspár Endrének 1926 szeptemberében írott levélben foglalt elhatározásnak: „Verset most már oly komolyan írok, mintha sortüzet vezényelnék az eliteltre, vagy autót vezetnék a tüntetők között. Ha kezembe veszem a tollat, tudom hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és fene tudja milyen erők által diktált studiumot a legpontosabban kell megoldani”. *A város peremén* megalkotása a mágus és a mérnök munkájának együttes teljesítménye volt.

Van a tudásnak még egy harmadik dimenziója, amelyet ódái elragadtatásában a magáénak hisz a vers beszélője. Ez pedig a jövőbe látás képessége, a jós tehetsége: „tudatos jövőbe lát” – írja a költőről. Ilyen magabiztos kijelentést csak az tehet, aki a legteljesebb bizonyossággal rendelkezik arra nézve, mi fog bekövetkezni a jövőben, milyen eredménynek kell eljőnie, ha megfogalmazzuk a múlt ismerete, a jelen tapasztalata alapján felismert tendenciákat. A korábban már ismertetett forradalomvárásról van szó. Az óda középső strófaiban megfogalmazott buzdítás a forradalomra, az idő beteljesítésére két részből áll. Az első rész a jelen legsúlyosabb, legnyugtalanítóbb jelenségét vázolja fel.

Azt, hogy a polgárság nem képes többé úrrá lenni azon a technikai civilizáción, amelyet maga teremtett, természetesen a bérmunka kiaknázásával. Ilyen tapasztalattal és erővel csak az az osztály rendelkezik, amely – az úr-szolga viszony logikája szerint – belsőleg ismeri ezt a technikát. A tulajdon csak jogcímet jelent a technika által termelt javak birtoklására, nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy az építő, de fékevesztett ipari, mezőgazdasági és a pusztító háborús technológia működését kézben tudja tartani. Ezzel a képességgel csak azok rendelkeznek, akik napi kapcsolatban állnak vele, kiismerték és meg tudják fékezni. Érdekes, hogy a költő verseinek eddigi legteljesebb francia fordításkötete jegyzetében a vers hovatovább mint a környezetvédelem költői példája szerepel. Ennek az értelmezésnek egyoldalúságát nem kell bizonyítanunk, de arra figyelmeztet, hogy az egyik olyan pont, amelynél fogva a mai olvasó nyitottá válhat az óda üzenetére, éppen az az aggasztó tapasztalat, hogy a modern civilizáció képes elpusztítani magát.

A forradalmi jövő várásának második mozzanata maga a cselekvésre buzdítás, a közvetlen – Komlós Aladár szerencsés szavával – bujtogató odafordulás az ütközet előtt álló sereghöz. Aligha véletlen, hogy ebben a részletben a függőleges mozgásirány uralkodik, két irányban is. Lefelé ahhoz szól, „ki lüktetését hallotta a föld / sok tárnás mélyeinek”. De az emelkedett, büszke, fölfelé tekintő, emelkedni vágyó ember az óda igazi megszólítottja, s a buzdítás is ezt az akaratot igyekszik legmagasabb szintre felhangolni. Nem véletlen, hogy önállóan vagy összetételekben, sőt, paronomázia-szerűen is a „föld” szócska szövi át az egész részletet: „Emeljétek föld szívünket! Azé, / aki fölemeli. // Föld a szívvel, az üzemek fölé! // ... Föld, föld!... E fölöstott föld körül / sír, szédül és dülöng / a léckerítés leheletüinktől, / mint ha vihar dühöng. / Fújjunk rá! Föld a szívvel, / füstöljön odafönt!”

Az elementáris költőiség varázslatával és a matematikai egyenlet pontosságával kidolgozott remekműnek nem tárgyalhatjuk minden, mégannyira figyelemre méltó alkotóelemét, de az elemzett részlet egyik mozzanatára feltétlenül ki kell térnünk: a szóválasztás egyik sajátosságára, a „szív” szerepére a nyelvi kompozícióban. József Attila az „idebent” leírására felváltva alkalmazza a „lélek” terepét, s ehhez tartoznak az ösztönök is, és a „szív” tartományát. Az *Elégia*ban például a „lélek” szóval jelöli a bensőség birodalmát: „Magaddal is csak itt bírhatasz, óh lélek!” A *Külvárosi éj*ben viszont a „szív”-vel találkozunk: „Szegények éje! Légy szemem, / füstölögj itt a szívemen”, akárcsak a *Téli éjszakák*ban: „És mintha a szív örökről-örökre / állna s valami más, / talán a táj lüktetne”. A választás egyik szempontja lehet az, amiről fentebb már volt szó, hogy a költő gyakran nem zárkózik be a lélek birodalmába, hanem az ember testi, organikus funkciója felé nyitja ki világát. Márpedig a „lüktető” szív kétértelmű pozíciójával egyszerre képviselheti az érzelmi, indulati állapotot, tehát a lelki oldalt, és a testit. A szív, mint a szervezet motorja, a testnek is mintegy a középpontja. A *város peremén*ben, a lelkesedés, eltökéltség felszítására az optimális szó a szív: „Emeljétek föld szívünket”, „Föld a szívvel”.

A forradalom képe meglepően áttételes. Szó sincs romantikus barikádokról, csatamezőről. A hanyatló polgári rend gyengeségét úgy érzékelteti a vers, hogy a magántulajdont védő „léckerítést” annyira ingatagnak láttatja, hogy az már „leheletüinktől” is „sír, szédül és dülöng”. Nem kell mást tennünk, mint teljes tudóval ráfújni erre a védő berendezésre: „Fújjunk rá!” – adja ki a parancsot a vers beszélője. Ez tehát az a jövő, amelyet látni vél a jóstehetőséggel felruházott költő. Erre jött a látnoki képességet megcsúfoló valóság, a náciizmus németországi győzelme. Ám ha a munkásság kint nem is tudta megvalósítani, a költő magában megszerkesztette „e szörnyű társadalom” diszharmonijából a költészet harmóniáját, mint ezt a vers záró sorai konstatálják.

Ha a vers a jelen és csak a jelen számára szolgálna tanulsággal, akkor talán *A város peremén* című ódát nem kellene költészetünk legnagyobb értékei között számon tartanunk. De a költészet nemcsak a ma, hanem a jövő számára, a kesei utódok okulására és eligazítására is szolgál. Ezért kell a „történelmi materialista ódát” József Attila egyik legbecesebb örökségeként a magunkévá tenni 86 év múltán is.

EGY RÖVIDNADRÁGOS TANÍTÓ

Pákolitz Istvánról

Pákolitz István költő kemény időkben, a Tanácsköztársaság bukását követően 1919 szeptemberében született Pakson, élete e város, valamint Kalocsa és Pécs háromszögében telt 1996-ban bekövetkezett haláláig. Családjában a legkisebb, hetedik gyerekként cseperedett föl, de sorsa korántsem alakult meseszerűen, mivel nagy szegénységben éltek. Pista bácsit személyesen utolsó éveiben ismertem meg, a kilencvenes évek elején, amikor ő már túl volt a hetvenen, s rendszeresen bejárt keddenként a *Jelenkor* régi szerkesztőségébe, ami a pécsi Széchenyi tér 17. szám alatt működött, s már a lap létezése előtt, az ötvenes évektől a helyi írók találkozhelye volt. Igaz ugyan, hogy neve akkor égett a tudatomba, amikor a dombóvári gimnázium könyvtárának folyóirat-olvasójában '80-ban kinyitottam a kihívóan sárga folyóiratot, és megjegyeztem, hogy „szerkesztő: Pákolitz István”. Aztán, huszonöt éve ennek immár, a hetvenötödik születésnapjára, 1994-ben mintegy negyven percre vágott portrébeszélgetést készítettem vele a Pécsi Városi Televízió számára. Akkoriban, még a hatvanas évek elején elnyert József Attila-díj és más kitüntetések után, Paks, majd Pécs díszpolgáráként elismerései teljében látszott lenni, mára azonban emlékezete igencsak megkopott.

Gyerekként családjának komoly dilemmát jelentett, mitévők legyenek vele, taníttatása szinte lehetetlennek tűnt, ugyanis apja harangozóként és sekrestyéként 65 pengőt keresett, a kalocsai érseki tanítóképző kollégiumában azonban 80 pengő volt a taksa. Végül mégis ott tanult, de húszpengős albérleti szobában, a kor szegényei közt bevett gyakorlat szerint kosztos diákként, a hét különböző napjain más és más módosabb ház kapuján kopogtatva élelemért, aminek tapasztalatait *Bögrésdiákok* című kisregényében örökítette meg. A tanítóképző diákújságjában láttak napvilágot először a versei, országos lapban először Herczeg Ferenc *Új Idők*jében jelent meg nyomtatásban 1943-ban, emlékei szerint Csathó Kálmán javaslatára „Pákai” néven. Visszaemlékezése szerint Ady nagy hatást tett rá, bár szerelmi költészetét, a Léda-verseket morális okokból fenntartással kezelte. Mivel a korabeli oktatás nem az irodalmi érték, hanem ideológiai szempontok alapján orientált, önmagára hagyatkozva nehezen tudott tájékozódni, csapongó érdeklődése hol Reviczky, hol Vajda János, máskor Tompa Mihály felé terelte, sőt egy időben Mécs László költészetét nagyobbra tartotta Adyéénál. Ugyanakkor a *Színházi Élet*ben olvasott egysoros idézet, az „Éltem – és ebbe más is belehalt már” azonnal József Attila felfedezésére indította. Míg a kortárs költészet iránt az iskolában kevés használható támpontot kapott, a klasszikus költészet szerzőit, műveit kívülről kellett fújniuk. Aztán Thurzó Gábor *Élet* című lapjában jött még néhány verse, azt követően a háború miatt költői pályája megszakadt.

A kalocsai stúdiumokat bevégezve tanító lett egykori iskolájában, ám 1945-ben maglódi állását feladta, mivel nem tudott megélni, s a Paks melletti Cseresznyépusztán vállalt tanítói állást. Ekkortájt életre szóló trauma érte, amikor két lovas rendőrrel találkozva a rövidnadrágos, biciklis pusztai tanítót egyikük, aki részegen imbolygott a nyeregben, felpofozta, revolverrel fenyegette. Elmondása szerint a megaláztatás, az oktalan erőszak mély sebet ütött lelkén, ezt követően hatéves belső emigrációba vonult. Bizalma megingott a demokratikusnak hirdetett átalakulásban, az ebből a léthelyzetből fakadó verseit, melyek nem feleltek meg a hivatalos kultúrpolitikának, rejtegette.

Aztán tanítói-tanári továbbképzésre Pécsre került 1952-ben, ahol kapcsolatba lépett a Szántó Tibor szerkesztette *Dunántúl* című pécsi folyóirattal, ebben 1953-ban közölték elő-

szőr versét. Ismét a nyilvánosság elé lépett tehát műveivel, amelyek napvilágot láttak az *Új Hang*, a *Csillag*, és a *Tiszatáj* folyóiratokban is. '55-ben Pécsre költözött, ahol a Baranya Megyei Tanács művészeti főelőadójaként dolgozott '68-ig, s az '58-ban induló *Jelenkor* munkatársa lett, '59-ben az Írószövetség helyi csoportjának kinevezett titkáráként a lap irányvonalának figyelemmel kísérése is feladatává vált. '62-től pedig mint megválasztott titkár vett részt a folyóirat „társadalmi bizottságában”. Tényleges, főállású irodalmi szerkesztői működése a folyóiratnak már ahhoz az időszakához kötődik, amit Szederkényi Ervin neve fémjelez, ekként 1968 és 1980 között dolgozott. A fiatalok kézírataival foglalkozott főként, erről a tevékenységéről Esterházy Péter is megemlékezett egy szintén tévés pécsi interjúban, mivelhogy kezdő íróként tőle kapta vissza első írásait a *Jelenkor* szerkesztőségéből. Számtalan fiatal alkotót bátorított és bírált leveleiben, ízlését és a költői mesterségbeli szempontokat következetesen érvényesítve.

Pákolitz István Szabó Lőrinc szavával vallotta, hogy „a költő hasznos akarát”, neveltetéséből fakadóan az önmagáért művelt művészet eszméjétől idegenkedett. Szerelmi lírája monogám, élethosszig társához, feleségéhez szól, szöges ellentétéként Ady „héjánaszos” ütközeteinek. Érdekes módon vegyült költészetében a családi és iskolai örökség vallásossága a régi társadalmi rendnél igazságosabbat ígérő eszmékkel. Bibliai témájú verseiben gyakran visszafejti a történetekben rögzült magasztos tartalmakat, s a halászok, pásztorok és más nincstelenek állapotának, szerepének „realista” újramondásával, helyenként profán, népies hanggal formálja meg választott tárgyát. Mindvégig vérbeli plebejus lírát alkot, se szeri, se száma azoknak a versbeli figuráknak, akik a szegények, elesettek tömegéből valók, s vagy a második világháború előtti időkből idézi meg őket, vagy épp a létező szocializmus kortársi idejéből. Plebejus alkata akkor is működésbe lép, ha olykor komoly világkérdést boncolgat művében: szinte menetrendszerűen érkezik a vers végén az antiintellektuális reflexió, nehogy túlzottan sok legyen az okoskodásból... Bizonyára alkatának e sajátossága is ellene hat annak, hogy társadalmi kérdéseket feszegető művei általában nem válnak a korabeli ideológia foglyává, s nagyobbrészt megmaradnak a jobbításra törő baloldali humanizmus eszmekörében. A visszatekintő, emlékidéző, nemritkán elégikus perspektíva gyakori vonása költészetének, ez a hatvanas években is jellemző, nem csupán öregkori pályaszakaszára, ahogy a természetes képből kiindulva az elmúlásra kifutó költemények sem. Kötetei előrehaladtával megizmosodott (ön)ironikus-szatirikus hangja. Az évtizedek múlásával egyre gazdagodott a pécsi irodalmi hagyományhoz való kötődése, Janus Pannoniustól kezdve Csorba Győzőn át Bertók Lászlóig minden kollégájához írt verset. Elsősorban a zenei-formai jegyek felől közelített a költéshez, ez gyerekek számára írt versesköteteiben is jól megfigyelhető.

Pákolitz István költői nyelve a dunántúli dialektus gyakran sváb szavakkal kevert változatából építkezett. Pályájának második felében, különösen a gyerek- és ifjúkorra visszatekintő verseiben alkalmazta e tájnyelv szavait, nemritkán ironikus hatást keltve. (Például a „rehült”, azaz tönkrement lábbeli, a ruhát nem szabad „rifúni”, azaz szaggatni ('raufen') stb.) Az interjúban aztán korábbi önmagát korigálva úgy nyilatkozott, hogy egy kissé talán eltúlozta a „vidékiség” jegyeit költészetében. Berzsenyi példáját idézve elmondta, hogy a sértődöttség benne is nagyon nehezen oldódott. Az alacsony származás, a falusi gyerekkor kulturális hátrányaival számot vetve érzékeny volt a vidékiség stigmájára, ezért sok versében ő maga emelte – védekezéséként? magyarázatként? – megformálva a szöveg homlokterébe élete e részleteit.

Negyedszázada, a tévés interjúban három ifjúkori vágyáról számolt be. Az első, hogy azt a lányt vegye feleségül, akibe szerelmes volt, a második, hogy abban a maglódi iskolában lehessen tanító, amelyben tanult. Csak a harmadik volt a sorban a költővé válás. Végül mindegyik kívánsága teljesült, s akkor talán az életét mégis a népmesék legkisebb gyerekeinek sorsaként kell elgondolnunk.

„EMBERHEZ MÉLTÓN ÉLNI”

Pákolitz István jubileumára

*„nem a líra és nem a művészetek vannak válságban, hanem a világ van válságban és az emberiség”
(Pákolitz István a pécsi tévé portréfilmjében)*

*„Emléke nyelvíz, verssorok”
(Parti Nagy Lajos)*

Talán nem tévedek nagyot, ha azt mondom, Pákolitz István nevét és munkásságát ma már – főleg a fiatalabb generációból – nem sokan ismerik, kiváltképpen két otthonán, Pakson és Pécsen kívül. Am szerzőként és szerkesztőként is kitörőhatetlen része a *Jelenkor* és a pécsi irodalom történetének. Én legelőször 18-20 éves korom körül találkoztam a nevével, de akkor elég sokszor, mivel nemcsak a Fekete Gyémánt Fesztivál Fúvózenekar talált magának helyet a szabolcstelepi Szent Borbála Közösségi Ház után a meszei Pákolitz István Művelődési Házban, hanem majdnem minden bányászünnepen meg kellett hallgatnom – ha minden igaz – a *Zobák* című versét is.

*Hatszázharminc méternyi mélyben
a pokol éjsötét mezőin
fekete
kővirág-bimbók milliárdja
duzzad-feszül,
szabadításra vár,
hogy izzó-vörös szírom-lángba boruljon;*

*mert olvadni akar a rideg vas,
több fényre vár a vaksi világ;
fűteni is kell,
hogy fészek-melegű maradjon a lakás;*

*és bár az omlás, a sújtólég,
a bezártság sorsos félelme torokszorító,*

*mégse hagyhat föl a reménnyel,
ki itt alászáll.*

(Vargabetűk, 65.)

Egy évtized távolából csak valószínűsíteni tudom, hogy ez lehetett az, de hát a *Csertető* című, a pécsi bányászok 1937. évi bérharcáról szóló elbeszélő költeményen kívül ez az egyetlen kifejezetten bányász témájú verse a költői életmű általam most (újra)olvasott részében (*Jel. Válogatott versek*, 1971; *Zöldarany*, 1973; *Vargabetűk*, 1978; *Kikerics*, 1981; *Tűzbenéző*, 1987). Talán érdekes lehet, hogy a vers először a *Jelenkor* 1975. április–májusi (a

„felszabadulásunk” harmincadik évfordulója alkalmából összevont lapszámában jelent meg egy kissé moralizáló-didaktikus verscsokor darabjaként.

Pákolitz tehát nem kapcsolódik olyan szorosan a bányászat témaköréhez, mint azt a szövegének és alakjának a használatörténete sugallja – legalábbis számomra sugallta egykor. A mindenkit megkísértő szerelem–élet–halál tematikán kívül talán négy jellemző témáját lehet elkülöníteni, melyek olykor persze átfedésbe is kerülnek. Az első a gyermekkorról és a családról szóló versek halmaza. A második verscsoport ezektől nem függetlenül természetközelinek, akár bukolikusnak mondható. (Ne feledjük, Paks az atomerőmű 1970-es évekbeli építési munkálataiig közlekedési szempontból fontos, ám egyébiránt kevéssé jelentős kis iparváros volt, korábban pedig mezőváros; Pákolitz pedig egy szegény sorú munkás-paraszti család hetedik szülötte.) E két halmazba többnyire helyzetdalok és zsánerképek tartoznak, de ide illőnek vélem *Évgyűrűk* (*Jel*, 127.) című nagy ívű, a gyermek- és ifjúkort megíró önéletrajzi költeményét is. A versek harmadik körébe a bibliai, vallásos témák tartoznak, ezeknek gyakran van moralizáló, példabeszédes jellegük. (Ez sem meglepő, Pákolitz apja nemcsak kőműves, hanem harangozó is volt, a költő erősen vallásos környezetben nőtt fel, szülei sokáig azt akarták, hogy pap legyen, a jezsuita gimnáziumba küldték Kalocsán, végül tanítóképzőt végzett ugyanott, majd az ELTE-n szerzett tanári diplomát.) A negyedik témakör számomra a legérdekesebb, ezeket a jellemzően az ötvenes-hatvanas-hetvenes évekből származó darabokat egyszerűsítőn politizáló vagy közérzetes verseknek lehet mondani. Mai szemmel ezek némelykor problematikusak, máskor viszont izgalmas korfestők. Bennük sajátos, különös és mindig változó kevercsben humanista, krisztianista, pacifista, emiatt nemegyszer rendszerkritikus és szocialista eszmék is elegyednek. A *Jel* kötet válogatásának harmadik verse, a *Széljegyzet* (9.) így kezdődik: „Krisztus és Buddha, Nietzsche, Freud, Lenin / összekuszálták ifjú éveim”.

Politikai-ideológiai tekintetben Pákolitz István költészetét eklektikusnak láthatjuk. Megfér benne az imádság (*Imhol, ösvényemre*, *Jel*, 48.), de a tízes évek kassáki expresszionizmusát idéző („Fölemelem a szívemet / föl föl a piros napkorongig”), ugyanakkor a kritikát sem mellőző beszédmód: „A külügyminisztereknek is szólok / legyen már végre foganatja / az egyszerű emberek akaratának / A hadvezéreket emlékeztetem / puskaropogásnál sokkal szebb a rigófütty / A tudósoknak azt mondom / ne bombát csináljanak az atomból” (*Békét!*, *Jel*, 56.). A *Janus Pannoniusban* – nota bene: 1958 októberében, a szerkesztői bevezető után ez volt a frissen induló *Jelenkor* első szépirodalmi közleménye – a klasszikus költő pajzán verseit magasztalja, míg a vers zárlatában a lírikusi és a politikusi szerepköröket hangsúlyosan különválasztja. A versben megfogalmazottak szerint a költő olyan véleményformáló (értelmiségi?), aki tartózkodik a direkt politizálástól: „Költőnek szült édesanyád, nem diplomatának, / Szíved szép igazát hirdetted mind a halálig, / Jó, ha a költő szóra figyelnek a földi hatalmak: / Nem hódíthat mást, aki óvni akarja hazáját!” (*Jel*, 45.) Konvergál ezzel a *Békét!* néhány sora: „Kiáltok a költőknek / énekeljenek szüntelenül / és legyenek a világ lelkiismerete” (57.). Egyszersmind a versek mögöttesében megpillanthatjuk az ’56-os forradalom utáni kora-kádári visszarendeződés nyomait is: a *Fürdőkádban* (*Jel*, 58.) című vers arról tudósít, hogy a lírai én, akinek a szülői háznál a lavór és a konyha volt a fürdőszoba, most olyan lakást kapott, amelyben kád is van. „Csak üldögélek elmerengve. / Füttyülnék is, ha nyugtom lenne, / de tömegszállítás, cigányputri / elől nem lehet hova futni; / s a víz is azt csobogja zsongva: / olyan sok még a földes konyha; / hogy kevésnek van fürdőkádja, / hogy... mennyi minden van még hátra!” Nincs szó örömdóról, sem a Kádár-rendszer apoteózisáról. Ám az sem lehet kétséges, hogy a vers a maga fenntartásával együtt végső soron afirmatív gesztus: „A tennivaló oly temérdek, / elég se lesz e kurta élet; / de a szándékot tette váltva / nem élünk egészen hiába”.

Az *Énekeljétek!* (*Jel*, 75.) című darab alapján azt gondolhatjuk, vagy retrospektíve úgy magyarázhatjuk ezt a gondolati eklektikát, hogy a késő ötvenes években kissé naiv mó-

don a szocialista eszméket, illetve a kádári berendezkedést lát(hat)ta a hozzá közel álló humanista-pacifista ethoszt kiteljesíteni képes keretnek. „Énekeljetelek zúgó áradással, / ledöntve az előítélet és ostobaság / ledönthetetlenek hitt falait; / harsogjon vörös *fortissimo*”. Ugyanakkor a kora hatvanas évekből származó *Sziréna* ciklusban meglehetősen – és a korszakban szokatlan – nyíltsággal beszélt a holokauszt pusztításáról (*Lábnym; Buchenwaldi vendéglő; Egy német kisvárosban*). Ugyanebben az időben született imádság formájú költeménye, a *Libera* (*Jel*, 111.) viszont egészen általános eszméket foglal versbe: „*Libera nos, domine, de morte aeterna [...]* ne legyen felettünk senkinek hatalma, / ki nem a nép szolgálatában keresi / az emberi nagyságot kiteljesítő alázatot; // adassék tisztelet a tiszta emberségnek [...] ments meg minket, uram, az örök haláltól!”

Ugyanakkor megfogalmazódik valamifajta általánosabb létválság, létbizonytalanság is: nem csupán a saját egészségügyi problémákról tudósít (számos versben felvillan, hogy szívproblémái voltak, élete során több kisebb szívrohamot is kihordott lábón), hanem a hidegháborús világ kétosztatóságának feszültségeit is képes átélhetően versbe foglalni. „nem tudom élek-e még egy perc vagy egy óra múlva / körülvesznek engem hetvenhét-féle nyavalyák / mit tudom mióta bujkál bennem a trombózis vagy a rák / tegnap is le-szédültem a járdáról a kövezetre / s egy-egy furcsa szívdobbanásra hőkölök remegve / testemben szigorú jegyekből lassacsán összeáll / a mindent pontosan fölletározó iszonyú halál / elpattanó buborék lesz sok megkezdett dalom / s anyni mindent el kellene még mondanom”. S bár beszivárog ide is a Keleti Blokk propaganda-szólama: „a Fehér Ház ablakából szivaros úr nevet rám”, mintha a szocialista rendszertől is távolságot igyekezne itt tartani: „a feltételes mód keserősége szinte percenként mérgez / semmi közöm sincs az örültek őriítő örületéhez / most kellene élnem s a gyilkosok ölni akarnak”. A szövegzárlatban afféle kényes, dialektikus egyensúly fogalmazódik meg: „Einstein a palatáblán megoldja-e a halhatatlanságot / gyerekek ujjain forognak ismeretlen szűz világok / a fiatal órnagy az úrben lebegve visszanezett a Földre / az ember nemcsak az ölnitűdás gyönyörét örökölte / ha már örökké élni sehogyse lehet / tisztos halál kell vérmocsos háború helyett / hisz félbeszerbe lévő dolgunk számlálatlan-ezernyi / ezt a verset is szeretném nyugodtan befejezni” (*A sárga fal, Jel*, 112.).

A hatvanas évek derekán születő *Noteszt* (*Jel*, 179.) már nem tudom nem ironikusan, sőt akár enyhe cinizmust feltételezve olvasni: „Meg-megrugdosod a nehezen rothadó kapitalizmust / hátha így hamarabb szádba röpül / a kommunizmus sültgalambja”. Ez számomra erősen megkérdőjelezi, hogy a létező szocializmust affirmáló gesztusok mögött mennyire volt valós elköteleződés. Kettősséget látok a *Jegyzetben* is (*Jel*, 185.): „ki a fal mellett rezignáltan / pislog a megbolydult világba / s kibővítve a szótárunkat / újabban *elvtárs-úr*-ral úntat [...] annak nem élet-halál-virtus / hogyan lesz itt szocializmus / és partra vetett halként vár a / mit tudom milyen áradásra”. *A határnál* (*Jel*, 187.) című, valószínűleg drámai pecázást jelentező vers is különvéleményt jelent be az akkori politikai állásponttal szemben. „A túlsó parton is harcsára / vagy pontyra vár az öreg horgász; / egy-egy szó hull a víz sodrába, / megértjük egymást, nem kell tolmács. [...] Amiről soha nem beszélünk, / valahol mégis van a mélyben; / s ez nemcsak a mi nemzedékünk / fölhorgadó keserősége [...] Fut az idő. Jó lenne végre / »rendezni közös dolgainkat«”. A gondolat szépsége, hogy egyaránt érthető a határon túli magyarokra, de a különutas, „el nem kötelezett” titói jugoszláv berendezkedésre is.

A békekereséssel alighanem az is összefügg, hogy Pákolitz szolgált a második világháborúban, s az élmény (a poszt-traumás stressz?) élete végéig elkísérte: „A jóakarát megalakotná minden időben / az emberi harmóniát, // de a gonoszság-pénzelte rosszakarat / lépten-nyomon közbekiált. // Ágyúszót, bombarobbanást hallucinálok / a Bach-fuga visszhangja helyett. // Ideje volna már emberhez méltón élni, / de még most se lehet” (*Tihanyi május, Zöldarany*, 73. – a vers 1970-re van datálva.).

Említésre érdemes az – egyébként megosztó személyiségű – Angela Davis hetvenes évek eleji jogtalan bebörtönzésére reagáló *angela* (*Zöldarany*, 125.) is: „a kismizett színesbőrűek / éjnél sötétebb éjszakájába / belehasít / a gyönyörű emberségből lobbant / szabadító akarat / gyémántkemény fénye // a gúzsba kötött justitia / védheti magát // annyira még nem gyávult el / a szabadság-bűvészkedte jog / hogy egy lánytól féljen”. Érdekesség, hogy Pákolitz ezzel a verssel olyan művészek sorában hallatta hangját, mint a Rolling Stones, Bob Dylan, John Lennon és Yoko Ono – persze egészen más léptékben.

A hetvenes évek versei már inkább formanyelvi, s nem tartalmi-gondolati érdekességeket tartogatnak. Érdemes böngészni az évtized *Jelenkor*-számait is – Pákolitz 1968-tól 1980-ig dolgozik a lap szerkesztőjeként –, követhető, ahogyan fokozatosan ide is elér a hatvanas-hetvenes évek fordulójához, illetve Tandori Dezső, Petri György és Oravecz Imre fellépéséhez kötött úgynevezett lírafordulat. Némiképp esetleges, mégis beszédes szemügyre venni az általában reprezentatív válogatásnak szánt július–augusztusi számokat. Megfigyelhető, ahogyan az olyan oszlopos helyi szerzők mellett, mint Csorba Győző, Bertha Bulcsu, Lázár Ervin, Mészöly Miklós, Weöres Sándor, egyre rendszeresebbé válik és a szépirodalmi rovatban előkelőbb helyre kerül Bertók László vagy Orbán Ottó neve, felbukkan előbb Tandori, majd Oravecz, aztán Csordás Gábor, Parti Nagy Lajos, Pálincás György, Meliorisz Béla – az akkori fiatal pécsi szerzők, a *Fél korsó hiány* antológia legény-sége. Vagyis mérsékelten ugyan, de egyre inkább teret nyer az új szenzibilitás, a neoavant-gárd, a posztmodern költészete (ki-ki döntse el ízlése szerint, hogy e felsorolás különböző vagy egymással átfedésben lévő irányzatokat jelöl-e). Úgy vélem, mindez nyomot hagy Pákolitz ekkoriban születő némelyik versén is, maga is kísérletezni kezd.

Zavaró

NEMEMLÉKSZIK
NEMEMLÉKSZIK
NEMEMLÉKSZIK

a lepke a bábra
gyümölcs a virágra
csibe a tojásra
isten a világra

NEMEMLÉKSZIK
NEMEMLÉKSZIK
NEMEMLÉKSZIK

a testvér
az atyjafiára

NEMEMLÉKSZIK
NEMEMLÉKSZIK
NEMEMLÉKSZIK

(*Zöldarany*, 71.)

A *Fecskevölő* (*Vargabetűk*, 14.) című vers központozatlan, prózakölteményes formája, illetve a regiszterkeverő versnyelve is említésre méltó, különösen azért, mert itt az egyébként korábbi konvencionálisában kevésbé érdekes, természetközelinek mondható verstípus megújítási vágyát ismerhetjük fel.

*A kisasszonynap-előtti gyülekezet ide-oda cikázó
nyugalansága valahogy kapkodóbb és türelmetlenebb a föl-
jebb való nyárutók csivites toborzójánál*

*Mintha nem lenne eléggé meggyőző erejű a füstiek
mehetnékje és távozásuk szükségszerű céltudatossága*

*Mintha nem a kíváncsiság vagy az utazás izgalma-új-
donsága röptetné a ficseri-népséget*

*Mintha a Másképp-sohanemlehet kényszeredettséget
széztzilálná a rémület csírregő-surrogó fölismerése:*

*Nem biztos hogy végeérhetetlenül ismételni kell a
szokványos furikázást Afrikába*

*Idehaza megint csak afféle zimankó nélküli semmit-
mondó télre van kilátás*

Az *Emlékeztető* (*Vargabetűk*, 19.) pedig „kincstári nyelven szólva” montíroz erősen átpolitizált zsargont a vízparti madarakra, s finnyás-anarchista halászcseréről, rekviráló erőszakos kárókatonáról, naplopó dzsentri kócsagról és proli sirályról beszél. A verscím igen határozottan figyelmeztet a (nem is oly) dupla fenekű beszédmódra.

Érdekes a *Nananáné* (*Vargabetűk*, 36.) is: amíg például a „savanyú-nosztalgikus” kötőjellel sűrítő Nagy László vagy Juhász Ferenc jelzőhalmazait idézi, addig a vers négy feltételes módú igéjét („fogdosna”, „görgetne”, „megcukrozná”, „odaítélné”) visszhangzó cím és a zárlat, vagy például a „Sziklát görgetne a csúcsra / merő / erő-fitogtatásból” részlet belsőrím-játéka mintha nyelvkritikai attitűdöt sugallna.

Egyre hangsúlyosabban van jelen a versekben a humor, az irónia is. „Apám váltakozva használta / mestersége címerét. / Olykor harangozónak titulálta magát, / Néha a választékosabb sekrestyével kacérokodott; / ha kérvényt írt, stílusosabbnak érezte / a templomszolga-megjelölést. [...] Véglegesnek látszó utóda, / a Szentés Szöszeke Józsi / korszerűvé profanizálta címét: // OLTÁRI SEGÉDMUNKÁS” (*Nevezet, Vargabetűk*, 51.). A *Kikerics* kötetben aztán egész ciklust szentel azoknak a karikatúrás alkalmi költeményeknek, bökverseknek, amelyeket a *Jelenkor*hoz kötődő pályatársakról, művészekről, barátokról – Martyn Ferencről, Bárdosi Németh Jánosról, Takáts Gyuláról, Weöres Sándorról, Simon Béláról, Csorba Győzőről, Tüskés Tiborról, Galambosi Lászlóról, Bertha Bulcsuról, Makay Idáról, Thiery Árpádról, Bertók Lászlóról, Lázár Ervinről, Arató Károlyról, Szederkényi Ervinről – költött: *Jelenkór-pánteon*. De magát se kímélte: „Poeta clarus / laureatus / Pákolitz Stephanus / ergo: bibamus! // Hóttáig hitte maga-magáról, / hogy ösztönös-főlkent jokulátor; / bár maradt volna a szegény jámbor / paksi megváltó, pipázó kántor; / tenyésztett volna bogáncsból rózsát – – // – punctum. Elvitte a Jelenkór-ság” (*De se ipso, Kikerics*, 36.).

Am *Tűzbenéző* című kötetében már „komolyabb” formában is tisztelettel adózik sokaknak a pécsi hagyományból. A *Jelenkor* elődjének számító *Dunántúl* folyóirat egykori főszer-

kesztőjének, Szántó Tibornak ajánlott *Emlékeztető*ben szerepel: „a szerkesztőségi ablakból kibáméskodom a térre, / múltba-jelenbe-jövőbe: / Sorsunk-ba Dunántúl-ba Jelenkor-ba – / akad emlékeznivaló elegendő, / tengersok rossz között fehérhollónyi jó” (88.). A Csorba Győzőnek ajánlott *Gyémántragyogás*ban (96.) ez áll: „Gyémántullón kalapált szavaidban / a *non omnis moriar* megszenvedettsége / és gyönyörű bizonyossága fényeskedik // Ernyedetlen harcod jutalma méltó diadal: / verseid súlyos igazával / végérvényessé fogalmazod / világegyetemünk szigorú törvényeit”. S a Bertók Lászlónak ajánlott *Bizonyosság* zárzata így szól: „Ki nem sumákol, nem érthetik félre, / Kiválasztottak közt vagy helye: / Megszenvedett-megharcolt érdeme / A Bizonyosság aranysugár-fénye” (97.).

Összegzésképpen azt kell mondanom, Pákolitz István költészetének jelentősége számomra nem egyes verseiben mutatkozik meg, sokkal inkább abban a mélységesen humanista ethoszban és hagyományban, amelyet ő is képvisel és gazdagít. Hogy ez az ethosz hol szocialista, hol krisztianista színezetet kapott, arra magyarázattal szolgál a személyes történet és a kor, amelyben Pákolitznak élni adatott. Gondolatainak, eszméinek tisztasága pedig, azt hiszem, magáért beszél.

HÁTHA ÚGY VAN

Várady Szabolcs: *De mennyire*

Várady Szabolcsnak, a kortárs líra egyik legmagasabban kanonizált szerzőjének minden kötete eseményszámba megy, ugyanakkor aligha lehet az a benyomásunk, hogy művei folyamatosan jelen volnának az irodalmi diskurzusban. A költő a *bon mot* szerint eleve a válogatott műveit írja – ráadásul rendkívül szigorú válogató. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy az 1981-es *Ha már itt vagyot* 1988-ban követő *Hátha nem úgy van* után harminc évet kellett várni, hogy a kezünkbe vehessük a szerző harmadik verseskötetét. Ez többé-kevésbé akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy 2003-ban napvilágot látott *A rejtett kijárat* című nagy gyűjteményes kötet (alcíme szerint: *Versek, fordítások, próza, egyebek*), s ebben az akkor hatvanéves szerző külön ciklusban (*Eltérítések*) közölte az 1989 és 2002 között született költeményeit: húsz oldalon huszonöt verset. Várady esetében tehát csak megszorítással működhet a befogadásnak az a modellje, hogy a születő életmű folyamatosan a figyelem körébe vonja a korábbi szövegeket is. Ennek ellenére mindjárt pályája kezdete óta jelentős értelmezések láttak napvilágot munkásságáról, legutóbb, 2018 nyarán Pór Péter tanulmánya éppen a *Jelenkor* lapjain.

Azon túl, hogy Váradyt Petri György mellett tartja számon az irodalomtörténet-írás mint a nyelvkritikus és ironikus, de a nemzedékekkel korábbi költészet lírája felé is – és nem csak a posztmodernen keresztül – nyitott költészet képviselőjét, a költő szerkesztőként is rendkívül jelentős hatást gyakorolt az ezredforduló magyar lírájára. A *Holmi* versrovatának gazdájaként ugyanis nemcsak a versízlés és a költészeti kánon alakításában volt fontos szerepe huszonöt éven keresztül, hanem a lapnál, illetve – kedvező esetben – a lapban verssel jelentkező szerzőkkel folytatott levelezése, műhelytanácsai révén aktívan segédkezett a magyar versirodalom születésében is. A kontrafaktikus gondolatmenetek hívei eltöprenghetnek azon, mennyiben alakult volna másként a magyar líra újabb története, ha Várady Szabolcs 1989-től nem a *Holmi* szerkesztésében, hanem a költői aktivitásában jelölte volna ki irodalmi tevékenységének fő terepét. Lírikusi és szerkesztői munka feszültségéről mindenesetre a szerző így ír *Lapzártá* című versében: „Te jó ég, mennyit leveleztem! / Versíróként ez lett a vesztém? / Ez itt egészen verszerű. / A kőből is kinó a fű” (23.).

A mások verseire fordított figyelem és az azokba fektetett gondolati energia minden bizonnyal elvonhatja az erőket a versírás kreativitásától. Az új kötetet mégsem tekinthetjük újrakezdésnek, egyrészt mert Várady Szabolcs költői pályája a publikálás szünetei ellenére soha nem szakadt meg, másrészt pedig azért sem, mert az új kötet szervesen kapcsolódik az életmű korábbi részeihez: nemcsak reflektál régebbi

Magvető Kiadó
Budapest, 2019
96 oldal, 1999 Ft

verseire, hanem továbbszövi azok motívumait, ugyanakkor újabb verstípusokkal is bővíti költészetét. Jelentős könyvvvel állunk szemben, mind a Várady-oeuvre, mind pedig a jelenkori magyar irodalom egésze szempontjából. A kötet fő témája az idő és az emlékezés, gesztusa a visszatekintés és az önkomentáló értékelés, legfontosabb motívumai pedig az irodalom és a barátság.

Míg *A rejtett kijárat* elrendezése határozottan különbséget tett a primer, illetve komoly költészetnek tekintett művek és az „alkalmi versek, köszöntők” között, amennyiben előbbieket a könyv élén, utóbbiak pedig a végén, a műfordítások és a prózai szövegek után, az „egyebek” között kaptak helyet, addig a *De mennyire* nem él ezzel a rendező elvvel. A gyűjteményes kötet tehát, mint egy klasszikus „összegyűjtött művek” kiadás, elválasztotta a komoly darabokat a játékosaktól, ezzel szemben az új könyv az anyag másfajta elrendezése által megmutatja, hogy az alkalom és a barátság mennyire fontos műzsái Várady Szabolcsnak. A *De mennyire* felépítését a következőképpen írhatjuk le. Az első ciklus (*Vagy megvolt valóban*) a költő életének revüje, a gyerekkortól kezdve az értelmiségi ifjúkoron át fontos barátok haláláig és a *Holmi* megszűnéséig. A másodikban (*Ha ott is: itt*) kaptak helyet a köszöntők, melyek között található olyan játékos darab, mely *A rejtett kijáratban* bizonyára az „egyebek” közé tartozott volna (ilyen a ciklus élén álló alkalmi etűd, a Kántor Pétert köszöntő, közös étteremlátogatást javasló *Apropó 60*), és olyan összetettebb költemények, mint a *TD – 80*, mely nemcsak köszönti Tandorit, hanem szövegeik párbeszédét is színre viszi, s reflektál is erre. A második ciklusban olyan emlékvers is található, mely a lírai szubjektum helyzetét is mérlegeli, s így az első ciklusban is szerepelhetne (*Költők, sírok*), s itt olvasható a prózában és versben írt elbeszélés (*EP-vel Vilenicában*), mely talán azért nem a könyv első egységébe került, mert a lírai hős identitása, élettörténete szempontjából nem olyan meghatározó, mint az ott olvasható darabok. De találunk itt *Lator-centót*, Weöres Sándor költészetét megidéző sorozatot, melyben komolyság és játékoság elválaszthatatlanok, és Arany János-apokrifot – mindez a költő lírai hagyományértése miatt fontos. A harmadik ciklus talált szövegek egyetlen sorozatából áll (*Egy év cserepei*), a negyedik (*Ameddig, addig*) pedig a kötet legvegyesebb egysége, melyben Várady Szabolcs újabb álomversei mellett találunk *Üttörőindulót*, Shakespeare-remixet, anekdotikus barátság-verset, és végül antik versformában és műfajban írt, parádés kötetzáratot. A kötetkompozíció állítása, hogy mindaz, ami itt olvasható, függetlenül műfajtól és hangütéstől, szerves része ennek a költészetnek.

Ahogy a ciklusok, úgy a kötet címéről is elmondható, hogy Várady hű maradt önmagához: a *Ha már itt vagy* és *Hátha nem úgy van* címekre rímelő *De mennyire* azon könyvcímek közé tartozik, amelyeket nehezen lehet mondatba illeszteni a „című kötet” vagy hasonlók beiktatása nélkül. A cím összefügg a kötet egyik alapvető vonásával, a dialogikussággal. A „de mennyire” magabiztos közlés, mely valójában csak egy párbeszéd összefüggésében értelmezhető megerősítő állítás. A kifejezés a kötet második versében szerepel először, az emlékezés kérdéséhez kapcsolódóan: „Verára emlékszel? De mennyire!” (*Mondd csak*; 8.) A könyv végén olvasható, alcíme szerint rekapitulációként működő *Vagy megvolt valóban* visszakérdézésé alakítja a mondatot: „[...] emlékszel? Emlékszem. De mennyire?” (80.) A kötet címe az élőbeszéd tartományába sorolja ezt a versanyagot, s erre rímel az utolsó vers is, mely a *Sermo* (‘beszélgetés, élőbeszéd’) címet viseli, s melyben Horatius hexameterben írt verseiről szólva hangzik el, hogy azokban a költő beszél, nem pedig dalol. Az élőbeszéd azonban, ahogy a fenti áttekintésből is látszik, csak az egyik rétegét jelenti a kötet poétikájának.

A címben is megmutatkozó dialogikusság legalább három vonatkozásban tetten érhető a kötetben: szövegszervezési módként, megszólított alakokkal folytatott, dialógusszerűen működő beszédként és a versek egymás közötti párbeszédéeként. Váradynál gyakran a monológok is a dialógusok sajátos változatainak tűnnek. A kötet első verse úgy kezdődik,

mintha egy beszélgetésbe kapcsolódna bele (ez a természetes fesztelenség korábban nem feltétlenül volt jellemző vonása Várady lírájának): „Hogy is hívják azt a kis dán falut?” (*Kaliforniában egy dán falu*; 7.), de azután úgy épül fel, mint az emlékező szubjektum önmagával folytatott magánbeszéde. A nyitó kérdés megismétlődik a szöveg zárlatában, mely három reflexiós szintet tartalmaz: „De hogy hívják azt a kis dán falut? / Megírtam ezt a verset, vége van. / Hová tegyem, ha majd eszembe jut?” (7.) Az első kérdés visszaüt a vers elejére és kommentálja a költeményben lezajló mentális folyamatot, az emlékezés tökéletlenségét állapítva meg. Ezt tekinthetjük a lírai beszéd önreflexív alakzatának. Az ezután következő kijelentés az alkotási folyamatra utal, a lírai alanyt pedig költőként azonosítja. A verset záró kérdés végül a filológiai mozzanatot jeleníti meg, összekapcsolva az emlékezés folyamatával: a beszélő itt a vers, illetve a (később megtalálendő) név helyére, elhelyezésére kérdez rá. Azt a tevékenységet idézi ez meg, amelyet a már említett *Lapzártá* így ír le: „Most akkor ezzel mi legyen? / És egyáltalán, hova tettem? / Nagyon el tudnak keveredni. / De úgyszincs hely” (23.). Az itt felvillantott szerkesztői munka mások szövegeire irányul, míg a kötet nyitó költeményében a saját verset illető bizonytalanság fejeződik ki, összekapcsolódva azzal a nyitottsággal, mely az emlékezetben később még esetleg visszatérő információval függ össze: a versnek vége van, de az emlékek közötti kutakodás nem zárul le.

A kötet második darabja, a már idézett *Mondd csak* billeg a párbeszédesség és a párbeszédet imitáló belső beszéd között. A harmadik vers átvitt értelemben párbeszédet folytat, pontosabban perlekedik ezzel: egy filológiai műfaj, illetve szövegtípus, a hibákat regisztráló *Errata* címet viseli, és az emlékezet korrekcióján alapszik. A *Mondd csak*ban ezt olvasu-egy motorversenyéről, melynek a beszélő a gyermekkorában volt nézője: „Oldalkocsiban a Gaálék vezetnek, / férj, feleség”, a javításokat közlő versben pedig így értesülünk: „De honnan vettem, hogy a felesége? / [...] / Gaál Ferencnek / Rusznyák a párja” (9.). Az emlékek felülvizsgálata tudós tevékenységet jelent, a lírai alany az egykori *Autó-Motort* lapozza fel, hogy ellenőrizze, jól emlékezett-e.

A *Mondd csak* kérdését idézi meg a Szőnyi Ferenc emlékének ajánlott *A szerdai ebéd*: „Mondd, hogy hívják, és hova lett, / akit legelőször szerettünk?” (17.) A „mondd” lehetne az önmegszólítás szava is, de a „szerettünk” többes száma miatt már a vers elején megképződik egy társaság, s a megszólítottat a két első személyű igealak közelsége miatt ennek egy tagját is azonosíthatjuk. A vers azonban hamar kicsúszik ebből a szerkezetből, és olyan monológként működik, melynek én-je egy közösséggel megélt emlékeit idézi fel. A kétszer elhangzó „hol van” kérdés az elmúlás megéneklésének villoni mintájához köti a verset. A vers beszélője a kifejezés harmadik előfordulásakor, a vers utolsó sorában nemcsak a frázis idézet voltára mutat rá, hanem egyszersmind távolságot is tart tőle: „de a tavalyi hó, az ugye hol van?” Az élőbeszédet megidéző „ugye” azt implikálja, hogy ez olyan kérdés, amelyet már nagyon sokszor feltettek, s amely csak idézetként értelmezhető. Miközben a vers érzékeny az elmúlt idők és a költészet közötti összefüggésekre, a hajdani idők pincérmőinek ez a balladája reflektálatlanul viszi színre a lírai megszólaló macsóságát (különösen az itt idézett rész első felében): „És hol van, aki két példányban is volt, / a ruhatárban az egyik iker, / de még szebb volt, aki az italt, előételt, / a levest és a kávéhozta – Betti! / [...] / a pultos Csilla és a szőke Csilla, / Melinda (az a dekoltázs!), Alexa; / nem hiába izgultunk évekig, / Ildikóéknál meglelt a gyerek, / Editke Rómában próbált szerencsét, / és Valentina, utolsó szerelmünk / pörgősebb helyen működik tovább, / nem hozza már a whiskyt ráadásnak” (17.). A férfi nézőpontjának ez az artikulálása egyébként nem párhuzam nélküli a kötetben. A hetvenedik évhez érő nemzedékéhez kapcsolódik Várady Szabolcsnak a következő verse: „felbukkan a kanyarban / Erdélyi tanárnő. Vagyis hogy az Ági. / [...] / Hagyjuk is ezt, hogy hetven meg tanárnő / a kollégáknak és a tanítványoknak. / Én leragadtam annál, / hogy az Ági a legjobb csaj a filozó-

fia szakon, / ahova én csak vendégségbe járok. / Az idő rajta is fog, de szerencsés / a fogás: szakácsművészete / az első egybesült marhahústól / (összes fogam napokra kilazult a helyéből) / a lelegebb sóletek mennyei magasába / hatolt fel" (*Köszöntő helyett magánjelleg*; 34.). A szakácsművészet konkrét és metaforikus értelme közötti billegés (a nő mint a gasztronómia mestere és a női test mint az idő szakácsművészetének tárgya) a versben egyébként név szerint említett Petri György költészetét idézi meg.

A dialogikusság összefügg azzal, hogy Várady Szabolcs költészetében rendkívül magas a konkrét személyeket megszólító versek aránya – ez antik mesterével, Horatiusszal rokonítja. Az egyik legjelentősebb darab ezek között a Lakatos Andrásnak ajánlott *Kitépelt lapok*, mely egyszerre portré, egy nemzedék és egy baráti társaság (ön)értelmezése, és nagy halálvers. Amit Petri úgy nevezett, „korhangulat, belterj”, az Várady Szabolcs költészetének kezdetétől meghatározó témája. Első kötetében megjelent – és második könyvébe is átemelt – versében, a *Verses levelezőlapokban* ezt így fogalmazta meg: „hibátlan disztichonokban / magánjellegű epigrammát / szerkesztve megkísértem a latin / eleganciát vagy – s remélem / nektek is örömotökre – tiszta / rímbe vagy ravasz asszonáncba / foglalom a neveteket, e visszás / kor ellenében és szórakozásképp" (*A rejtett kijárat* című kötetből idézem: Budapest, 2003, 21.). A poétikai artisztikum programja összekapcsolódik itt a témák megjelölésével, magyarázatként pedig a történelmi háttér, illetve a társadalmi-politikai valóságtól való elhatárolódás szolgál. Várady költészete kezdetétől nem politikus költészet: nem közéleti, de közérzeti, apolitikusságában áll a politikája – a magánélet bonyodalmaira való reflektálása révén egy kor hangulatának szociológiai és lélektani analízissel felérő lenyomatát adja.

A *Szilveszter*, a *Téged szeretlek* és az *Emléksorok egy régi felsülésre* a mostani kötetben a hatvanas évek fiatal értelmiségének azokat a privát gyötrődéseit idézi meg, melyek többek között az egyik leghíresebb Várady-versből, a *Székek a Duna fölött*ből is ismerősek lehetnek, s melyeket a *Kitépelt lapok* is érint. Egészen sajátos etikáról és logikáról olvashatunk a *Téged szeretlek* című versben, mely távolról Petri Sára-verseire emlékeztet (azzal a különbséggel, hogy itt a nő beszél): „Téged szeretlek, és éppen ezért / maradok ómellette – mondta. – Azt a kettős / bűnt nem követhetem el, hogy / nem szeretem, és még ott is hagyom" (*Téged szeretlek*; 14.). A megidézett időszak történelmi és irodalomtörténeti távlatot kap Várady Szabolcs új kötetében: „Mindenki elaludt hajnal felé, / csak én ültem, jobb híján a fürdőszobában / a kád peremén, és vártam a reggelt, / hogy végre hazamehessek, elkezdni / a kietlennek ígérkező évet, / azt, amelyik majd későbbi barátom / híres versének zárószava lett, / a 'kilencszázhatvanegyediket" (*Szilveszter*; 13.). Ahogy a korábbi Várady-versekben hangsúlyosan Vas István, az újabbakban többek között Petri és Fodor Géza alakja játszik különböző összefüggésekben fontos szerepet, s persze Réz Pál, akinek a költő már első kötetében is verset ajánlott. De ha ide soroljuk Tandorit és Orbán Ottót is (és még gyarapíthatnánk a névsort), akkor látszik, hogy ebben a költészetben sajátos irodalomtörténetet is kapunk, melyben a poétikai kérdések mellett a magatartásformák és alkatok vizsgálata éppúgy szerepet játszik, mint az álomleírás vagy éppen az anekdotikus elbeszélés mód. Kevesen tudnák versben úgy összekapcsolni az anekdotikus perspektívát és az önreprezentációt, irodalomtörténetileg releváns adatokat is szolgáltatva, mint Várady Szabolcs teszi az *EP-vel Vilenicában* című szövegében.

Az anekdotának is csak forgácsai jelennek meg a kötet egyik legérdekesebb darabjában, az *Egy év cserepei. Beérkezett üzenetek* című versben, mely önálló ciklust alkot. A kötetben a cikluscímeknek megfelelő helyen, az üresen hagyott 48. oldal melletti 49. oldal tetején ez olvasható: *Egy év cserepei*, a vers fölött pedig, az 51. oldalon, ez áll: *Beérkezett üzenetek*. (Az első közlésben, az *Élet és Irodalom* 2018. szeptember 28-i számában az előbbi a vers címe, az utóbbi az alcíme volt.) Talált tárgyakkól, elektronikus levelezés során kapott üzenetekből áll össze ez a sorozat, mely nemcsak a digitális kor atmoszférája, a legkülönbözőbb

nyelvi világok felvillantása miatt érdekes, hanem azért is, mert ezek a mondatok összefüggéseiből kiragadott fragmentumokként úgy képesek rámutatni arra az áramlásra, amelylyel az információtechnika világában – és nem melleleg: az életben – szembesülünk, hogy egyszermind költői minőség tud létrejönni. Néhány darab mutassa be itt, milyen hatása van a különböző nyelvi funkciók, valamint a tragikus, a humoros, a banális és a nonszensz keveredésének: „Ugye nem írtál nekem levelet / angolul, melyben arra kérsz, valljak színt, / hogy barátodnak tekinthets-e?” (51.) „Még mindig gyönyörű a tél, / reggel az óriási narancsvörös korong / lassan emelkedett az ablakom előtt, / de nagy hideg van, sok madáreleség fogy.” „Gerincsérv, ráncsimítás, porcsérülés.” (52.) „S valahogy Önhöz lett bizalmam. / Az unokatestvérem verseit / olyan »szakértői szemmel« esetleg elbírálná...” „Rossz hír, tegnap meghalt Békés Pali.” (53.) „Csak Béla ül kitartóan a teraszon, / esőkabátban a falhoz húzódva, / egy kis könyvvel – a nagyobb már elázna” (56.).

Ahogy fentebb már szó volt róla, apolitikus költészet a Várady Szabolcsé, amelynek a polgári életformával békésen megférő művészi lét az alaptapasztalata (ennek pontos lenyomata a *Cirkusz* című vers, mely egy Aba-Novák-hamisítvány leírása, egybefonva a gyerekkor rajzával). A *Szomorú vasárnap* című átírat azonban a maga tragikusan játékos módján politizál, és pontosan ragadja meg sokak tapasztalatát 2018. április 8-ával kapcsolatban. De a *Lapzárta* című vers (23.) záró sorát is értelmezhetjük közéleti síkon: „Jó reggelt vagy jó éjszakát?” (A vers utolsó két sorát az eredeti közléskor beljebb szedték, ami tipográfiaiilag a tizennégy soros, versszakokra nem tagolt vers esetében a shakespeare-i szonett formáját idézi meg. Ez most elmaradt, a verssorok nyomdailag egy tömböt alkotnak, amit nem érzek indokoltnak.) Ez az elköszönés persze elsősorban a szerkesztéstől búcsúzó lírai alany bizonytalanságára vonatkozatható; ahogy az utolsó előtti sor térbeli szempontból, ez idő-metaforával írja le a *Holmi* megszűnéséhez kapcsolódó érzéseket. Ugyanakkor mint a folyóirat legutolsó közleménye párbeszédet folytat Vörösmarty Mihály *Mi baj?* című versével, mely a *Holmi* legelső közleménye, az 1989. októberi szám nyitó szövege volt. Ebben fogalmazódik meg az a gondolat, hogy ha a nemzet mindent eltékozol és elveszít is, lelkét nem szabad áruba bocsátania. A záró strófában hangzik el a következő figyelmeztetés: „Ha ezt is eladod, / Jó éjszakát, / Nincs isten, aki le / Tekintsen rád”. Ehhez látszik kapcsolódni Várady kérdése, mely jelzi, hogy a politikum és a történelmi látásmód, ha közvetetten is, ebbe a költészetbe is beszüremkedik.

A *De mennyire* akkor nyújtja a legnagyobb olvasmányélményt, ha egészében olvassuk el. A könyv befejezése kiemelkedően fontos a kompozíció szempontjából. A már említett „rekapituláció”, a *Vagy megvolt valóban* a negyedik ciklus és egyben a kötet utolsó előtti verse, és az első, szintén *Vagy megvolt valóban* című ciklus sajátos összefoglalása, mely – mondjuk egy romantikus film záró képsoraihoz hasonlóan – felidézi a versekben megjelent eseményeket. Első sora szó szerint megismétli a kötetnyitó vers első mondatát: „Hogy is hívják azt a kis dán falut?”, utána viszont a gyorsítás ironikus gesztusával vilantja fel az egyes versnarratívákat, illetve motívumokat, melyek ugyanakkor nem nélkülözik az elmúláshoz kapcsolódó tragikumot. A Réz Pál betegségének és haldoklásának szentelt *Öreg barátom* „összefoglalása” után következik a Réz Ádám emlékének címzett *Egy jó nap* rekapitulációja. Az „eredeti” versben a térbeli értelemben vett keresést, a kötet egyik fő motívumát Várady így kapcsolja össze a barátokkal együtt töltött nap kivételességével: „Mentünk – hova, hol fogom megtalálni? / Valahol ugye meg kell lennie, / mert ami egyszer végbement, / mondja WS, a mester és manó, / azon nem másít semmi rend, / de nekem most csak annyi van belőle, / hogy ilyen szakadatlanul remek / nem volt nap többé, azt hiszem” (25.). A vers végén aztán újra előjön a nyitó versekből már ismert bizonytalanság mint az emlékezés meghatározó jegye: „és most már őt, az öccsét sem tudom, / Sárgaréz, Vörösréz, öreg barátom, / megkérdezni, hogy nem álmodtam-e, / s ha kérdezhetném, emlékezne-e? / Valahol mégis meg kell lennie, / az ébrenlét mit érne nél-

küle?” (Uo.) A rekapituláció mindezt a tömörségével teszi jelentőségteljessé, és azzal az egyszerű megoldással, hogy megfordítja a két elem sorrendjét, a nap kiemelkedő voltának megállapításával fejezve be a szöveget: „Volt egy tündöklő bátyja, egy nap együtt / hol is? mit is? Csak álmodtad? Ki tudja. / Az volt a napjaid legszebbike” (81.). A tragikum és a bizonytalanság helyére itt – így dobja ki az emlékezet rekapituláló gépezete – az ünnepélyesség kerül.

A *Sermo* című, Kőrizs Imrének ajánlott utolsó versről először azt hihetnénk, hogy ráadás-ként szerepel a kötetben. A magyar Horatius-fordítások történetének egy fejezetét tárgyaló szatírárt pazar humor jellemzi: „Jött egyszer Deve – nézz oda, éppen az ő neve nem fér / jól el a hexameterben! Apolló bünteti ezzel, / mert nyalogatta a Rákosiék valagát? – cseri Gábor” (83.). Fontos szerepe van a versben a lábjegyzeteknek. Az első egy Kardos G. György-hasonmással való találkozáshoz tartozik, és egy hasonló történetet mesél el párhuzamként, melyben viszont egy Pilinszky-hasonmás játszik szerepet – majd ehhez kapcsolódik egy filológiai magyarázat. A második Kőrizs e-mailjéhez és Szilágyi János György abban ismertetett véleményéhez ad magyarázatot, majd visszautal a vers elejére. De a játéknak itt nincs vége. Szóba kerül ugyanis Meller Péter Horatius-fordítása, és a vers beszélőjének eszébe jut, hogy az ő lakóhelye Solvang volt. „Fény gyulladt: Kalifornia, '88 tele – úgy van!” (84.) Vagyis annak inszcenírozását látjuk, hogy a kötet elején feltett kérdést ebben a szövegben sikerült megtalálni. Így teremt Várady Szabolcs szerves narratívát a kötet sokszínű anyagából. Az utolsó sorral pedig nem a kötet elejére utal vissza, hanem sokkal messzebbre, első könyvének egy fontos darabjára. A *Ha már itt vagyban* olvasható *Horác* című versének zárata így szól: „Isten éltesen, ez a vodka nem rossz, / Flaccus, öreg csont!” (*A rejtett kijárat*, 41.) Most Horatius (ön)megszólítása, az eltelt évtizedek miatti érzelmi érintettség okán indulatszóval van bevezetve: „Aztán ment le a nap, és ment ki a név a fejemből. / Ez legalább meglett, nem igaz? Jaj, Flaccus, öreg csont!” (85.)

VILLAMOSKALAUZOK, HÁZMESTEREK, ÍRÓK, KÖLTŐK – NYILASOK

Zoltán Gábor: *Szomszéd. Orgia előtt és után*

„Sheldon, már egy órája ülök kinn [a tornácon]... Texasban, ha egy zsidó kiül a ház elé, a szomszédok elkezdnek csomagolni.”¹

2016-ban jelent meg Zoltán Gábor nagy port kavaró, az olvasók és az irodalmi szakma köreiben is sikeres² könyve, az *Orgia*, majd 2018-ban a *Szomszéd, Orgia előtt és után* alcímmel. Ez a sorrend látszólag teljesen szokványos, ám különféle nyilatkozatokból, sőt bizonyos korábbi közlésekből³ az derül ki, hogy Zoltán Gábor eredetileg a második könyvet kezdte el írni. A szerző erről maga is elmondta, hogy valójában először önéletrajzi regényt akart írni (ez lett volna a *Véresmajor/Szomszéd*), de a regény anyaga, a gyűjtőmunka végül is az *Orgia* felé fordította, amit kétféleképpen is értelmezhetünk; egyrészt hogy tudniillik az anyag természete azt diktálta, a dokumentumjellegtől (ami egy önéletrajznál is nyilvánvaló) inkább a fikció felé térjen ki. De olyan jelentést is tulajdoníthatunk a kijelentésnek, hogy mintegy „beleveszett” a hatalmas anyag feltárásába, rendszerezésébe, erre utalnak a következő mondatai: „Több száz oldalnyi jegyzetet készítettem, és egyre csak duzzadt maga a könyv is. Szétíródott. Nem tudtam válogatni, mindent meg akartam írni.”⁴ Az önéletrajzi jelleg felemlegetését érthetjük, hiszen a *Szomszéd* teljesen nyilvánvalóan támaszkodik a szerző bizonyos életszakaszainak felvillantására (de soha nem teljesen kifejtett terjedelemben, éppen csak érzékeltetésről van szó), ugyanakkor a könyv szövegének nagy része a nyilas hatalomátvétel utáni történelmi helyzetre reflektál (lényegében

¹ Az idézet egy kultikus amerikai tv-sorozatból, a *The Big Bang Theory*-ből (az *Agymenők*ből) származik, és a sorozat (2007–2019) egyik zsidó főszereplőjének, Howard Wolowitznak a szájából hangzik el.

² A siker azonban nem volt egyöntetű, például Bán Zoltán András komoly és megfontolásokra érdemes fenntartásokkal fogadta a regényt: Magyaros, kerületi vérfürdő. *vs.hu*, 2016. jún. 5.

³ Lásd például: *Holmi*, 2013/11, 1413–1424. *Véresmajor* címmel, *Egy készülő regényből* alcímmel. Jólal később, már az *Orgia* megjelenése után láttak napvilágot részletek a könyvből a *Jelenkorban* (2017/4, 449–457.), a *Kalligramban* (2017/2), még mindig *Véresmajor* címen, hogy aztán újra a *Jelenkorban* (2018/3, 250–258.) már a mostani végleges címmel, alcímmel lásson napvilágot egy rész az akkor már hamarosan megjelenő könyvből.

⁴ Békefi Teodóra – Nagy Gabriella interjúja Zoltán Gáborral: Nem tudom másként látni a világot, mint úgy, hogy az ember szabad. *Litera*, 2018. aug. 19.

Kalligram Kiadó
Budapest, 2018
392 oldal, 3990 Ft

megismételve más eszközökkel az *Orgia* világát). Amint azonban alcíme is utal rá, a regény behatárolt időbeli világa jelentősen bővül, hiszen a nyilas világ kialakulásának nyomába eredve az elbeszélő szerzőnek vissza kell lépnie nagyjából az I. világháború végéhez, a témának megfelelően, mondjuk, a numerus clausus idejéig (1920. szeptember 26.). A szerző életkorából is következik, hogy természetesen a nyilas rémuralom utáni idők is sokkal részletesebben jelennek meg a könyvben, mint az *Orgiában*,⁵ hiszen egyes valóságos szereplők élete mintegy Zoltán Gábor előtt is zajlott (még akkor is, ha ő például az ötvenes/hatvanas évek idejéről/valóságáról semmilyen, vagy utóbbiról viszonylag csekély és csak gyerekkori tapasztalással rendelkezik). Ha a *Szomszéd* lényegét próbálnám meg egészen röviden összefoglalni, akkor azt írhatom, hogy ez a szöveg egy nagyon hosszú, téren és időn átívelő nyomozás története részben a magyar történelem legszegényesebb idejéről, és arról, hogy mik vezettek idáig, részben pedig az elbeszélő, jelesül Zoltán Gábor eszmélkedésének idejéből (a nyomozásnak ez a része pedig elvezet egészen máig, a 2000-es évtizedekig). A nyomozásnak ez utóbbi része, szintén csak leegyszerűsítetten fogalmazva, tulajdonképpen egy nevelődési folyamat, melyben az elbeszélő/szerző valamilyen módon felismeri a körötte lévő világ és a történelem működési mechanizmusait, s ebből saját életére vonatkoztatva is levonja a következtetéseket. Felépülési, pozitív folyamatról van tehát szó, amely mintegy szemben áll az *Orgia* főszereplőjének, Rennernek a sorsával, amely sokkal inkább leépülési folyamat, negatív nevelődési regény. Már csak ebből is látszik, hogy a két mű erősen egymásra van utalva, kiegészítik egymást, bár talán nem egyenrangúak, s ha tán túlzás volna is alá-fölé rendeltségi viszonyt tételni közöttük, a *Szomszéd* már alcímével is jelzi „háttér” jellegét, mintha „lábjegyzet” volna az *Orgiához*. A történelmi és a magánéleti nyomozáshoz kapcsolódik még egy harmadik is, melyet a kötet befejezéséből érthetünk meg igazán: hogy a Zoltán Gábor nevű elbeszélő tulajdonképpen egy apa után is nyomoz, még akkor is, ha az apa alakja alig-alig említődik valóságosan, míg a hangsúlyos befejezésben, melynek kézzel írott fejezetcíme *Apám*, jóval inkább egy mitologikus szférába emelt zsidó apafigurával szembesülünk, akivel viszont az elbeszélő teljesen azonosulhat (hiszen bizonyos mértékben az egész nyomozás abból is ered, hogy az elbeszélő szerző apja után részben zsidónak is számít). E különféle szövegrétegek mellé pedig odasorolhatunk még egyet, amely az egész mű szempontjából végül is talán a legfontosabb lesz, mindenestre a leginkább kidolgozott, s a feltehető elbeszélői szándékot is ez foglalja magába igazán. Nem más ez, mint egy kerület, történetesen a XII. kerület, illetve egy részének az utcáról utcára való felderítése, házainak számbavétele, és történetük kinyomozása – egy tökéletes várostérkép, amelynek részletessége, plasztikussága véleményem szerint csak Lengyel Péter Budapest-„térképéhez” hasonlítható (noha nyilvánvalóan más-más megközelítésben). Zoltán Gábor ezt maga így foglalta össze: „Idővel tudatosult bennem, hogy amit csinálok, az tulajdonképpen a mikrotörténelem körébe tartozik: egy körülhatárolt, szűk hely történelmének megismerése egy konkrét időszakban, a lehető legnagyobb részletességgel”.⁶ A városmajori nyilas rémuralom feltárása és feltérképezése sokban múlik ezen a virtuális (bár olykor-olykor valóban kézzel is rajzolt) mappán, de az is nyilvánvaló, hogy itt előbb volt meg a személyes, önéletrajzi

⁵ A regény főszereplőjének sorsa világít erre rá igazán, hiszen róla azt is megtudhatjuk, hogy hiába vészelte át a nyilasokat, ugyan fokozatosan veszítve el erkölcsi integritását és méltóságát, de mégiscsak peremfiguraként, a felszabadulás után felismerik, hogy a nyilasok között volt (miközben maga is kiszolgáltató volt nyilas urinak), főnyilasként feljelentik, és az ÁVH kezébe kerül.

⁶ Békefi Teodóra–Nagy Gabriella, i. m. Érdekes, hogy Jan Tomasz Gross lengyel–amerikai történész egy önéletrajzi esszéjében hasonlóképpen nyilatkozott meg: „Nekem csak az megy, hogy egy szűkebb témára koncentrálok, és igyekszem az események sorát egy bizonyos szemszögből értelmezni – igen, kutatói képességeim eléggé szűkre vannak szabva, de legalább tudatában vagyok saját korlátaimnak.” 2000, 2017/11.

érintettség, patetikusan fogalmazva, a szülőföld szubjektív megjelenítésének igénye, melynek során Zoltán Gábor mintegy „fölbukott” a váratlanul eléje táruló mögöttes és elborzasztó történelmi tényektől.⁷ Ebben a szervezettségben a „mikrotörténelmi” kutatások hatásukban és példájukkal aztán világosan két irányba is mutatnak: a szűken vett szülőföld története nyilvánvalóan mutat rá az egész ország történelmére is, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az egészet is csak úgy szemlélhetjük hozzávetőlegesen „helyesen”, ha minden ilyen részletet, részt pontosan feltárunk és egymáshoz illesztünk.

Pusztán az előbbi felsorolásokból is kitűnhet, hogy a *Szomszéd* nagyon sokféle típusú prózából áll (nem feltétlenül) össze. Találkozhatunk olyan szépprózai részekkel is, melyek akár az *Orgia* lapjain is feltűnhetek volna (nekem többször is az volt az érzésem, hogy onnét maradtak ki valamiért),⁸ a mű szövegének nagyobb része azonban inkább csúszkál az esszé, a munkanapló/műhelynapló, a publicisztika és az aprólékos, minden részletre kiterjedő történelmi levéltári kutatások és munkák formái és nyelvei között. S még itt kell megemlítenem azt is, hogy e „nyelvekhez” hol hivatkozásszerűen, hol szoros idézetekben számtalan, főleg irodalmi műalkotás csatlakozik (s itt most mellékes, hogy milyen minőségű alkotások szövegeit idézi meg Zoltán Gábor, lényegesebb, hogy szinte mindannyiszor a megformálás és megszólalás erkölcsi és esztétikai lehetőségeit vagy épp lehetetlenségét vizsgálja és mérlegeli). Nagy kérdés így, hogy valójában mi is ez a könyv. Az elbeszélő láthatóan maga is valamennyire zavarban van, hiszen hol azt írja: „Esszéregény, amiben felidézem felnövekedésem folyamatát” (6.), hol azt (erős Márai-áthallással), hogy „Egy budai úrigyerek vallomása” (17.), és mintegy összegzőképpen egy lábjegyzetben azt is bevallja: „Tudom, többféle irányba mozdul ez a szöveg, egyes szakaszai mintha alapkutatásokat feldolgozó értekezések lennének, máskor meg történeteket próbálok elbeszélni.” (243.) E két formára rímel aztán az az eszme-futtatás, hogy a mű vizsgálódás: „Úgy is lehet csinálni, hogy mindent, ami elém kerül, megvizsgálok, dokumentálok, és a publikációt az életből való távozásomhoz időzíttem.”⁹ Ez egyúttal ki is jelöli azt a pontot, ahol a munka véget ér.

⁷ „Eredetileg egy személyes hangú regényt szerettem volna írni a Városmajorról, arról a környezet-ről, amiben felnőttem. Azt hittem, egy kis könyvtározással sok minden megtudható, amire a »nevelődésregényemet« építhetem. Azonban amit akkor akartam, mégsem tudtam megírni. Nagyon szerteágazó volt a kibányászott anyag.” Nincs katarzis. Kling József interjúja Zoltán Gáborral. *Magyar Narancs*, 2018/23.

⁸ Ilyen például a *Csaba utca 18/b* című fejezet egésze (128–152.), s ebben találhatjuk a *Szomszéd*, de talán az sem túlzás, ha azt mondom, az *Orgiának* is a legszebb sorait/jelenetét. Szereplője egy, a zsidó férje miatt véresre vert, megalázott nő; a brutalitás és az ennek ellenére is megszerezhető „meghittség” alkotja a jelenet lényegét, és az is nyilvánvaló, hogy fikciós szervezettségű: „A fiatalasszony kinyújtózik a paplan alatt. Beleszippant a párnán őrzött pizsamába: a férje illata. Szinte azonnal álomba merül. Alszanak a szomszédban a régi keresztény szomszédok is, alszanak az újonnan beköltözött nyilas lakók a damasztlepedőkön. Alszanak a szekrények a megkönnyebbedett polcokkal, álmukban nyújtózkodnak, halkan belereccsenve. Most épp nincs légitámadás, a szobákat a régi lakosok vekkereinek és állóóráinak ketyegése, olykor bűgő harangütése járja át.” (152.) A szöveg irányultságát és hatását figyelembe véve nem lehet nem gondolni Kertész Imrénének a „táborok boldogságáról” írott szavaira.

⁹ Nem állom meg, hogy megjegyezzem, a halálközelség jegyében az elbeszélő (aki a megírás idején nagyjából 57 éves volt) már a könyv első lapján is így fogalmaz, némileg talán kissé érzélgősen: „amiatt alakult így, hogy a szükségszerű és közeli halál tudatával kelek és fekszem. Nem az élethez tartozók szemével nézem magam körül a világot.” (5.) A *Szomszéd* teljes szövege felől nézve ezek a mondatok nem, vagy csak erőltetetten értelmezhetők szerintem. Hasonlóképpen nem működik az sem, ahogy a szerző többször is említi, hogyan távolították el a Magyar Rádióból 2010-ben, a Fidesz hatalomra jutása után (11.), de ez az áldozati szerepre való utalás már az *Orgia* „utószavában” is feltűnt: „Mint a történelemből is tudjuk, természetes, hogy a viszontagságos időkből bajba jutott embereknek hátat fordítanak korábbi pályatársaik, ismerőseik. Velem sem történt másként 2010 után.” (313–314.)

Ami alkotói, esztétikai szempontból praktikus lehet, mert *egyre nyilvánvalóbban mutatkozik a probléma, hogy vajon hol is van ennek a műnek a lehetséges befejezése, illetve van-e, lehetséges-e íve.*" (81., kiem. tőlem – D. P.). S valóban az az esztétikai tétje a műnek, hogy ezt a bizonyos ívet a kavargó részletek (személyes élettények, családi történetek, az *Orgiára* reagáló olvasói levelek beidézése, olvasókkal való találkozások leírása és a történelmi dokumentumok) káoszában az olvasó mégiscsak meglátja-e. Kétségkívül érzékelhető a különböző elbeszélői nézőpontok, hangnemek és műfajok keveredésében, hogy a könyv talán akkor kerülhetne egyensúlyi állapotba, ha a személyes (a konfesszionális, tehát a szubjektív) elem és a történelmi/irodalomtörténeti stb. dokumentáció egymást erősítené, egymás hatását fokozná, de véleményem szerint nem ez történik, ráadásul a két elbeszélői szál is problémás helyenként.

Zoltán Gábor a kutatómunkában, a levéltári dokumentumokon és történészi munkákon túl, jó pár olyan, a nemzetiszocialista, nyilas korszakot ábrázoló kiváló irodalmi műre is hagyatkozik, mint például Zsolt Béla *Kilenc kofferja* vagy Fenyő Miksa *Az elsodort ország* című naplója, mindkettő a szörnyű idők után közvetlenül jelent meg, de modern kiadásai is vannak. Zsolt Béla munkája inkább regényes jellegű, szerkesztett (bár az első, újságban folytatásokban közölt formából következően „lazább” struktúrájú szöveg), Fenyőé pedig a napló közvetlenségéből, „naprakésztségéből” eredően kevésbé feszes szerkesztésű. Mindketten, miközben saját, zsidó sorsukat igyekeznek visszatekintve rekonstruálni (Zsolt Béla esetében) vagy az időben szinkron tanúsítani (mint Fenyő Miksa), valójában arra a kérdésre próbálnak, ha nem is választ, de legalább valamiféle válaszféleséget ajánlani, hogy hogyan jutottunk idáig. És: mi lesz velünk. Zoltán Gábor persze ugyanezt teszi: „engem inkább az esetek megismerése hajt, mint a megítélése, még ha a két irányultság nem is választható el tökéletesen egymástól.” (48.) Lényegében ugyanezekkel a kérdésekkel bajlódik Jan Tomasz Gross (1947) a *Szomszédok* című történelmi esszéjében.¹⁰ A „szomszéd” fogalma mindkét szerzőnél kiemelt jelentőségű, és többféle, bár nagyjából azonos irányú értelmezésre ad lehetőséget. Zoltán Gábor szövegében számtalan ilyen „szomszédi” utalás van, miközben azt is megidézi, hogy már első megjelent novellájában is ott látható a mondat, amit a novella gyerekszereplője mond: „Mindenki szomszéd”,¹¹ ami arra is rávilágít, hogy mintegy elfojtva, virtuálisan az író gondolkodásmódjában kezdettől ott volt a „szomszédság” mint szociológiai/erkölcsi probléma. (A novellában, ha nem is a mértani középpontjában, de igen hangsúlyosan szerepel „egy zsidó”, „[a]ki aztán nem került elő a háború után. Ismert okok miatt.”¹²) Az író „szomszédjai”, ellentétben Gross történelmi esszéje szereplőivel, mintha nem volnának kapcsolatban valódi szomszédokkal: a „szomszédság” Zoltán Gábor művében nem valamiféle együttélési forma, hanem a kiszolgáltatottság, a megfélemlítettség és alávetettség metaforája. S csak mélyen ironikusan jelenik meg az a tény, ahogy a mindenkori (zsidó) nagypapák házikabátját visszaszolgáltatják majd a háború után a kedves és lopós szomszédok: „A nagypapa házikabátját. Gallérján a nagypapa hajszála meg a kedves lakótárs hajszála. / És aztán éltek úgy tovább, szépen, békében, *egy fedél alatt.*” (kiem. tőlem – D. P., 52.). A könyvnek

¹⁰ Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Új Mandátum, Budapest, 2004. Gross munkájára, noha nagyon sok tekintetben akár Zoltán Gábor két könyve „előfutárának” is láthatjuk, az író egyáltalán nem hivatkozik. Ezt Szabó Gábor is megemlíti recenziójában (*Szomszédolás. Forrás*, 2018/11. 140–144.), de rejtélyes okokból „regény”-nek nevezi, talán azért, mert Gross ugyan igen komoly kutatómunkát végzett a lengyelek által inkább elfeledni és elrejtetni kívánt szörnyűség feltárásában, ám nyelvében eltávolodott a tudományos megfogalmazás „szárazságától”. Gross és Zoltán tehát igencsak közel állnak egymáshoz.

¹¹ Zoltán Gábor: *Vásárlók könyve*. JAK – Kijárat Kiadó, 1997. 68. A *Földet venni* című, önmagában nem túl érdekes, ám visszatekintve mégiscsak különleges státuszt kapó novelláról van szó.

¹² Uo., 79.

talán egyik célja lehetett, hogy ezt az egymás mellett való élest – tudniillik magyar zsidók és magyarok közt – valahogy feltárja és megértesse mind a szerzővel, mind olvasóival, s egyúttal rávilágítson azon okokra is, amelyek miatt ez az amúgy is törekeny szomszédi viszony felborul, szétesik és a zsidóság kiirtásába fordul át Magyarországon, 1944–45-ben. Zoltán Gábor ezt a történelmi kataklizmát (és a hozzávezető utat) kétféleképpen is érzékelteti. Először is az ő mikrokozmoszában fellelhető (és pontosan, szabályosan dokumentálható) összes nyilas gyilkost, illetve a nyilas hatalmat kiszolgáló embert nevéen nevezi. A néven nevezés, azaz a rámutatás azonban nem feltétlenül elégséges ahhoz, hogy megértsük például az olyan eseteket, mint amilyen Szécsényi Ferencé, a háború utáni egyik kitűnő, díjakkal elhalmozott filmoperatőr. Az író más esetekben is igyekszik a dokumentálható élettényeket bemutatni, sokszor utal a vidékiségre, a gyermeki szegénységre és más okokra, melyek a Városmajor és közvetlen környezetében élő vagy ide betelepülő nyilasok életét, gondolkodásmódját befolyásolhatták egészen odáig, hogy némelyikük örjöngő gyilkossá vált. A történet azonban nyilván hosszabb és bonyolultabb, hiszen a *Szomszéd*-ban a szerző nem vagy alig pszichologizálhat (nyilván ez volt az igazi oka a regény, a fikció felé fordulásnak korábban), így a dokumentumok egymás mellett sorakodnak, de nem adnak ki egy ívet (most nem esztétikai értelemben gondolva) arról a történelmi folyamatról, mely ide vezetett. Holott van ilyen folyamat (részletei, töredékei ott vannak a *Szomszéd*-ban is), mely furcsa kacskaringókkal telített, rengeteg, a zsidóság magyarországi létével kapcsolatos pozitív dokumentumot is görget – és a vége mégis az lesz, ami. Én csak egy-két pontját említem érintőlegesen.

Eötvös József, a másik legnagyobb magyar 1840-ben felszólamlott az országgyűlésben, és erősen szorgalmazta a zsidóság emancipációját, s bár nem járt sikerrel, még ugyanez évben közzétette *A zsidók emancipációjáról* című nagy ívű dolgozatát, melyben ilyen, igazi „Schöngest”-hoz méltó gondolatot fogalmazott meg: „mindazon balgatag mesék, melyek a középkorban a zsidók ellen felhozattak, ma legfellebb mosolygást gerjeszhetnek; nem hiszi senki, hogy zsidók néha keresztényvérrel áldoznak, hogy nagy ünnepeken keresztény gyermekeket ölnek, hogy hamis esküvések nálok keresztény ellen tiltva nincsenek, s mi több illetén balgaságok valaha mondattak [...] korunkban mindezt egy pár dajkán kívül talán nem hiszi senki.”¹³ Köztudott, hogy a vitákon túl a törvénykezés végül 1849-ben hozta meg azt a törvényt, melyben az egyenjogúság kimondatott (A mózes vallásúak teljes jogegyenlőségéről, 1849. július 28.), de ennek akkor már csak szimbolikus értéke és ereje volt,¹⁴ a valóságosan működő törvénycikk 1867-ben született meg, amire az idősödő Pepi báró¹⁵ némi elégedettséggel vegyes rezignációval így reagált Falk Miksához írott levelében: „minden poétaságom mellett elég jól láttam előre a dolgot”.¹⁶ Eötvös József szerencsére nem érte meg, hogy láthassa, mivé válik az ő és hazaszerető liberális barátai műve 1882–83-ban, a tiszzaeszlári vérvád-perben, melyet ugyan egy másik nagyszerű liberális, az ügyvéd (és író) Eötvös Károly megnyert, s később könyvet is publikált róla, beszédes címmel,¹⁷ de az első Országos Antiszemita Párt is megalakult ekkor Istóczy Győző és Ónody Géza vezetésével. Bary Józsefnek, a per vizsgálóbírójára

¹³ Eötvös József: *Művek. Reform és hazafiság*. I. köt. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 210.

¹⁴ Ráadásul Közép-Európában utolsóként, lásd erről és a törvény jelentőségéről: Konrád Miklós: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. *Múlt és Jövő*, 2017/3. 32.

¹⁵ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, Révai Testvérek, 1903. 215. Itt jegyez le egy kedves anekdotát a szerző arról, hogy Eötvöst a budai királyi katolikus gimnáziumban töltött első napján (1824 ősze) éri az az inzultus, hogy az összes tanuló elül mellőle, lévén egész családja aulikus, azaz szemükben áru, csak a közvetlen *padszomszédja* marad vele – történetesen *egy zsidó fiú*.

¹⁶ I. m., 230. Eötvös levelének dátuma: 1867. május 14.

¹⁷ *A NAGY PER, mely ezer éve folyik s még nincs vége*. 1–3. Budapest, Révai Testvérek, 1904.

nak, aki mindenképp szeretne volna a vérvádat bizonyítani, a peréről szóló emlékiratai nem jelentek meg halála előtt,¹⁸ viszont megjelentek például először 1933-ban, fia, Dr. Bary Zoltán bevezető soraival,¹⁹ és ennek a Dr. Bary Zoltánnak ajánlja *Solymosi Eszter vére* című versét²⁰ Erdélyi József költő a *Virradat* nevű fasiszta újság 1937. augusztus 2-án megjelent számában. És a végső pont ebben a folyamatban az a rendelet, melyet mindenképpen idéznem kell, mert annyira gyalázatos, miközben a *Szomszéd*dal (és persze az *Orgiával* is) összevetve, egészen morbid és abszurd. Vajna Gábor nyilas belügyminiszter (róla is beszél Zoltán Gábor) rendeletéről van szó: „A házfelügyelők és légóparancsnokok, a hadiüzemek, a vállalatok, üzemek és intézmények (kórházak, szanatóriumok, jóléti intézmények, iskolák stb.) vezetői tartoznak a házban lakó, illetőleg az üzemben, vállalatban stb. foglalkoztatott sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat a gettóba való haladéktalan beköltözésre utasítani, s amennyiben felszólításuk eredménytelen maradna, az illető zsidót e rendelet közzétételétől számított 48 órán belül az illetékes kerületi rendőrkapitányságnál beadott és elismervénnyel nyugtázott írásbeli feljelentéssel bejelenteni. / Minden zsidóbujtatóra, valamint az előbbi bekezdésben felsoroltakra, ha fent megszabott kötelezettségüknek nem tesznek eleget, sőt azokra is, akik hivatásuk, beosztásuk vagy körülményeik folytán (pl. üzemvezető, személyzeti főnök, háztartási vagy üzemi takarító alkalmazott, *szomszédos lakó* stb.) [...] folyó évi december hó 2-án közzétett 8935/1944 B.M. eln. sz. rendeletem 18. pontjában megszabott büntetés (családfő munkatáborba szállítása, az összes közvetlen családtagok internálása) vár.”²¹ (kiem. tőlem – D. P.)

Visszatérve, a versre (egy másiktól, a *Nyárfák felett* címűből részeket is idéz), egyáltalán Erdélyire már Zoltán Gábor is konkrétan utal (123–124.). A vers és antiszemita költője nyilvánvalóan felveti azt a kérdést is, hogy egy nem tehetségtelen szerző²² hogyan képes ilyen művek megalkotására. És ez a kérdés továbbvezet ahhoz, hogy a legalábbis látszólag egyszerű átlagemberek hogyan válhatnak véresszájú bestiákká, és az újabb kérdés ennek tükrében, hogy hogyan lehet minderről hitelesen beszélni.

Zoltán Gábor a szövegben mintegy összegyűjti a magyar irodalomtörténet szinte minden, említésre egyáltalán méltó alakját, akinek valamilyen módon az antiszemitizmushoz, a rasszizmushoz és végső soron a nemzetiszocializmushoz ideologikusan, „eszmetörténetileg” vagy életszerűen és ténylegesen köze volt. Azt, hogy házmesterek vagy villamoskálauzok betagolódnak ilyen eszmékbe, szervezetekbe, rendre tudomásul vesszük, noha, bár nem vagyok történész, a történettudomány, például Gross sem tartja ezt oly egyszerűen megoldhatónak, alkotók, művészek esetében jóval nagyobb az akadály. Mi magyarzza Knut Hamsun kollaborálását, a fasiszmusnak behódoló magatartását, de lehetne folytatni a sort Céline, Ezra Pound, Pirandello nevével, magyar oldalról már említettem pár nevet, hozzátehetjük még azt is, hogy tudjuk, Szabó Lőrincről sem volt idegen a „vezéreszme”, de Zoltán Gábor egész kaleidoszkópot mutat be Rákosi Jenőtől Kosztolányi Dezsőig. Persze az összes példa különbözik egymástól, mert nyilvánvalóan Nyirő Józsefet, aki erősen közép-szerű vagy még gyengébb alkotó, viszont mindvégig kitartott a nyilas kormányzat mellett

¹⁸ Bary József 1915-ben halt meg.

¹⁹ A '33-as kiadás után Püski Sándor 1941-ben, '42-ben és '44-ben összesen négy kiadásban jelentette meg az emlékiratot – mint az kiderül Karsai László kiváló publikációjából: Bary József vizsgálóbíró emlékiratainak sorsa. *Élet és Irodalom*, 2004. jan. 30.

²⁰ Erdélyi kötetében ez az ajánlás már nem szerepelt, ami persze nem változtat semmit a megítélésen.

²¹ Idézi Randolph L. Braham: *A magyar holocaust I–II.*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. II. kötet, 232.

²² Természetesen így már nemcsak Erdélyiről van szó, hanem legalább ennyire Szabó Dezsőről, Nyirő Józsefről, Tormay Cécile-ről is, ahogy Zoltán Gábor rendre „meg is szólítja” őket.

– nos az ő antiszemitizmusát lehetetlen összevetni azzal, hogy a kommün bukása után néhány héttel Kosztolányi Dezső Szabó Dezsővel karöltve elmegy Rákosi Jenőhöz, hogy legyen az elnöke egy újonnan létesítendő keresztény írói egyesületnek, és kérték, „hogy a legfrissebb nemzetvédő alakulatot bejelentő plakátra rátehessék nevét” (171.).

Zoltán Gábor az antiszemitizmus e sokszínűségét talán azért is mutatja be nagy részletességgel, hogy egyúttal arra is ráirányítsa a figyelmet, a két háború közti világot milyen mélyen hálózta be az antiszemita gondolat. Abból a szempontból könnyű helyzetben van, hogy az igazán nagy írók, költők között tőről metszett antiszemitát nemigen talál, a kisebbeknél pedig az életmű kétséges értéke teszi fölöslegessé azt a mérckélést, melyet egy Hamsun vagy Céline esetében nem kerülhetünk meg. Karafiáth Judit idéz meg egy gondolatot tanulmányában, hogy lehetséges egy „nagy művész, kis ember” tipológia, s ennek fényében az általa vizsgált Céline nyilvánvalóan antiszemita pamfletjeiben, esszéiben, de regényeiben nem tűnik fel ilyen primitíven a szemlélet, és nyelvi ereje, modernitása, teremtő ereje által fogadható el ez a dichotómia, míg magyar pályatársai nyelve, irodalom-szemlélete megragad egy egyszerű konzervatív formánál, amivel nem képesek néha már kortársaikat sem megszólítani, utódaikat meg végképp nem.²³ Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye ugyan szinte bibliája lett kortársainak s aztán a követő népnemzeti irányzat széles táborának generációkon át, de utóbbinál már aligha a kimódolt, modoros nyelve miatt, ami oka annak, hogy ma már szinte olvashatatlan, a folytatása, a *Megered az eső* talán e szempontból jobb, de végül is töredékben maradt, s első kiadásához (megírása után tíz évvel)²⁴ Szabó Dezső magyarázkodó utószót is írt, melyben a regény antiszemita felütéseit próbálja elfogadható értelmezési körbe foglalni, véleményem szerint kevés sikerrel. A Karafiáth Judit által elemzett Céline azért egyszerűen bonyolultabb, ugyanakkor egyszerűbb eset is, mert világirodalmi rangú regényei nem tükrözik átlagemberi – eufémiával élve – „esendőségeit”, míg a könyvben megidézett magyar szerzők antiszemitizmusa műveikben is nyomot hagy. Általában kis emberek kis vagy közepszerű művészettel; Rákosi Jenő versus Ady Endre, illetve kevésbé sarkosan: a nemzeti konzervativizmus tradicionális antimodernsége szemben a modern, a kifejezés új útjait és nyelvét kereső sokszínű irodalmi/művészeti irányzatokkal. A „kis ember” definíciót én nemcsak erkölcsi értelemben használok, noha ez nyilvánvalóan fontos eleme, hanem mintegy szociológiai vonatkozásban is. A legdühöttebb antiszemita szerzők nagy része szegénysorból, kispolgárságból jött: ebben az értelemben átlagpolgár volt, mint ahogy a Zoltán Gábor által ábrázolt XII. kerületi, városmajori nyilasok nagy többsége is. Így fonódik össze a transzformált „kis művész, kis ember” gondolat a társadalmi helyzettel is, az átlagemberek világával.

²³ Karafiáth Judit: Sántító párhuzamok. Céline és magyar pályatársai. *Jelenkor*, 2013/2, 164. Kifejezetten érdekes összevetni e gondolatot Bálint Györgynek a *Solymosi Eszter vére* kapcsán írott cikkével: [Erdélyi] „kétségtelenül kiváló költő, a háború utáni magyar lírikus nemzedék legjobbjai közül való. Ezen még az olyan sajnálatos tény sem változtat, hogy politikai beszámíthatatlanságában, rejtelmes honoráriumsérelmekről hevenyre fűtött hisztériájában egy stupidan rosszhiszemű versezettel állt be a nyilas táborba. [...] Aki sok költőt és általában művészbembert ismer személyesen, az tudhatja, hogy nem ritka közöttük az erkölcsileg felelőtlen, politikailag tudatlan vagy rosszhiszemű, emberileg megbízhatatlan...[...] A nagy költő fogalma nem mindig azonos a nagy emberével.” *Az „Erdélyi-ügy”* (1937). In: B. Gy.: *A toronyőr visszapillant I–II*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 99. Fenyő Miksa naplójában (*Az elsodort ország*, Budapest, Park Kiadó, 2014. 180.) egy másik Erdélyi-vers (*Nyárfák felett*; Egyedül vagyunk, 1944. aug. 11. A vers részleteit idézi és elemzi Zoltán Gábor is, 123–124.) megjelenésére azon frissiben reflektálva így ír: „E. J. versét elteszem magamnak [...] a magam számára emlékeztetésül, ha a tehetség iránti szentimentális tisztelőttemben egyszer megint eszembe jutna, hogy genus irritabile vatum és hasonló mentségek.”

²⁴ Szabó Dezső a regényt 1919–20-ban írta, de nem fejezte be, 1931-ben a Bartha Miklós Társaság kiadásában mégiscsak megjelent a töredékes regény.

Érdekes e szempontból Gross már hivatkozott esszéjéből pár sort felidézni: „A letartóztatottak [a jedwabnei mészárlás elkövetőinek egy része – D. P.] között főleg kisparasztok és napszámosok voltak, de volt két suszter, egy kőműves, egy ács, két lakatos, egy levélkihordó és egy korábbi városközi portás. Néhányuk már családos volt [...], néhányuk még nem. A legfiatalabb huszonhét éves volt, a legidősebb hatvannégy. Azt lehet mondani, hogy egy csapat átlagember volt.”²⁵ Hasonlóképpen gondolkodik, de szélesebb társadalmi körben Fenyő Miksa, amikor naplójában a kispolgárt próbálja leírni: „amikor azt mondom, »kispolgár«, akkor én ez alatt nemcsak a szatócsokat, pénzügyőröket, textilkereskedőket, segédhivatali alkalmazottakat, házmestereket, borbélyokat értem. Mert a »kispolgár« kategóriába sorozhatjuk bátran a középosztály széles rétegeit, akiknek szelleme, erkölce, intelligenciája melegebb volt a nyilas rendszer sudárba szökésének. A magyar középosztály túlnyomó része kisebb polgár a kispolgárnál.”²⁶ Zoltán Gábor az *Orgiában* inkább a Gross által emlegetett átlagpolgárt jelenítette meg, amikor a nyilas vérengzésekről, a Dunába lövetésekről, „úsztatásokról”, egyáltalán a nyilas őrjöngésről ír, de nem egyes figurákat vázol föl több dimenzióban, hanem inkább csak egy-két vonásra redukálja a rajzokat. Többnyire vidékről a fővárosba került egyszerű emberekről van szó, akik egyfelől nem találják igazán a helyüket Budapesten, ugyanakkor e talajtalanyságot, gyökértelenséget, otthontalanságot egyfajta primitív népi erkölcsiséggel és a nyilas érában már gyilkos szenvedélyekkel ellensúlyozzák. A regénynek kitűnő részei azok, melyekben például a nyilas feleségek, asszonyok, lányok a pártházban (s másutt is) főzik a férfiaknak az ebédet, vacsorát – gondjukat viselik, mintha normális élethelyzetben lennének, noha tőlük egy helyiséggel odébb éppen véresre ver, kínoz, megerőszkol az ő férjük, szeretőjük hasonló fiatal vagy kevésbé fiatal asszonyokat és lányokat.

Ennek az abszurd erkölcsiségnek a regényben az a frenetikus jelenet a csúcspontja, amikor a két nyilas, Fehérhegyi János és Sipos István – miután egyikük felesége súlyosan megsérült, a másiké pedig meg is halt az orosz támadásban – azon búslakodik, hogy: „Furcsa a világ! Hogy képzelem az orosz, hogy idejön, és magyar asszonyok vérént ontja? Családanyákét!” (*Orgia*, 257.). A humán erkölcs kifordulása és összeomlása tapintható ki a pár mondatban, de lényegében az egész regényben is, amikor is védtelen és ártatlan emberek kínzása és megölése minden további nélkül összeegyeztethető egyfajta bukolicus keresztény erkölccsel és létformával. Tulajdonképpen ezen a nyomvonalon haladva jut el Zsolt Béla oda, hogy: „Még csak nem is a zsidókat akarják ezek megölni, Friedlander, hanem magát a civilizációt.”²⁷ A *Szomszéd*ban a szerző azzal az újra és újra felbukkanó példázattal is szembenéz, illetve szembesíti olvasóját, hogy minden bestialitás és brutálitás ellenére sem lehet a vérengzéseket egyszerűen elintézni azzal, hogy hát az elkövetők nem emberek voltak. Utal erre egy rövid Primo Levi-idézettel (227.), én most egy másikat emelnék ki, mely egyszerre állítja eléink a brutalitás tényét és okát. Levi arra a fiatalok által gyakran feltett kérdésre, hogy milyen fából faragták a tábort „pribékjeit”, így válaszol: „A szó egykori fogvatartóinkat, az SS-katonákat jelöli, s úgy érzem, nem éppen szerencsés: azt a képzetet kelti, mintha torz lélekkel született, szadista, eredendően gonosz emberekről volna szó. Pedig ugyanabból az anyagból gyúrták őket is, mint bennünket, átlagos emberek voltak, átlagosan értelmesek, átlagosan gonoszak. Néhány kivételtől eltekintve nem voltak szörnyetegek: látszatra semmiben sem különböztek tőlünk, csak éppen gonoszúságra nevelték őket. [...] Valamennyien a Hitler és társai akaratából riasztóan leépítőre torzított közoktatás elneveltjei voltak.”²⁸ Egészen érdekes mozzanat, hogy a korabeli oktatásról mennyire hasonló nézeteket vall, szinte azonos fogalmazással Fenyő

²⁵ Gross, i.m., 19.

²⁶ Vö. 23. jegyzet, i. m., 509.

²⁷ Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Magvető Kiadó, Budapest, 1980. 216.

²⁸ Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 259.

Miksa: „A magyar közoktatásügy az utolsó esztendőikben nem tudást adott, nem emelkedett humanista szellemben próbálta nevelni az ifjúságot, nem is kemény munkára az életért való küzdelemben, hanem gyűlöletre, melyet, ha igazán átérez s kiadósan gyakorol, akkor – így tanították – egzisztenciájának biztos alapját teremti meg.”²⁹ (Itt csak zárójelben jegyzem meg, még igyekszem visszatérni rá, hogy Zoltán Gábor szövegének iránya közvetlen jelenünkig húzható meg, s elég félelmetes összehasonlítani a mai oktatásügy lepusztítását azzal, amit az előbb idézett két szerző saját tapasztalataiból leszűrt.)

Zoltán Gábor a *Szomszéd*-ban összegyűjtött kutatásokban ezt a kispolgári, átlagemberi világot már kiterjesztette a két háború közti értelmiségi rétegre is, így jelennek meg az írók, költők, színészek, képzőművészek mellett a tudományos világ képviselői is. Ez az értelmiség, vagy még jobb, ha Fenyő Miksa definícióját használjuk, a középosztály, alig-alig különbözik az átlagpolgártól, legfeljebb talán műveltségi szintjében, de cselekvéseiben nagyjából hasonló mintákat követett, és a nyilas rendszer szörnyűségeiért hasonló felelősséggel is viseltetett. Az elbeszélő szerző azonban – miközben joggal hivatkozik Primo Levi gondolatára, a nyilasok/ribékek „emberszerűségére” – ellent is mond önmagának. Szerintem már az *Orgia* esetében is téves volt a címadás,³⁰ mert konnotációja a szexualitásra, az ilyen jellegű tobzódásra utal, és Zoltán Gábor nyilván nem igazán erre gondolhatott. Bár ki tudja. Mindenesetre a *Szomszéd*-ban az átlagemberség mellett legalább ilyen hangsúllyal ír arról, hogy: „A nyilasok nagyrészt szexuális bűnözők voltak, persze egyénenként különböző mértékben. A tizenkettedik kerületiek közül nem Megadja Ferenc erőszakolta meg a legtöbb nőt, de mindenképpen az élbolyban volt.” (274.) A szexualitás kiemelése, középpontba helyezése – függetlenül attól, hogy nyilván dokumentumok állnak rendelkezésre bizonyítékként, hogy tömegesen voltak ilyen borzalmas cselekedetek – lecsupaszítja a történelmi/társadalmi problémát arra, hogy a „ribékek”, a nyilas gyilkosok egyszerűen mégsem voltak emberek, illetve hogy valójában csak szörnyetegek voltak. Zoltán Gábor mikrotörténelmi vizsgálódása, kutatása persze lokálisan akár billentheti is ebbe az irányba a mérleg nyelvét, de ekkor az a kérdés merül fel: minek ezt tanulmányozni, az ördögi, a nem-emberi, az emberin kívül álló szörnyetegség nem érdemes a huzamos és alapos tanulmányozásra, arról nem is beszélve, hogy eszközeink sincsenek hozzá. Az *Orgiában* megjelenő számtalan, újra és újra ismétlődő, elsősorban szexuális jellegű kegyetlenkedés megidézése, gondosan megformált jelenetkezései például nemhogy azt a célt elérnék, amiért megidézettek, történetesen, hogy legalább morális felháborodást váltsanak ki, az ismétlődő szerkezet éppen ellenkező irányba fordítja a tekintetet: nem rázza meg, csak tudomásul veszi, hogy sokadszorra is egy újabb horrorisztikus „tájkép” tárult elé.³¹ Zoltán Gábor is érezhette ezt talán, mikor az írói önmegfigyeléséről (tehát lényegében önmagáról is) mélyen ironikusan/önironikusan azt jegyzi meg immáron a *Szomszéd*-ban: „az író egy adott ponton azon veszi észre magát, hogy kezdi már unni a túlélők beszámolóit: túl sok az ismétlődés, folyton jönnek a nyilasok, elviszik a nagymamát, és megeszik a szilvalekvárt. És ebben természetesen benne van önmaga elítélése is, hiszen a százegyedik elhurcolt nagyfi és elzabrált gyümölcsíz is részvétre méltó, a lélek gyengeségére utal a reakció kifáradása.” (307.) Azt nem tudtam pontosan kideríteni, hogy a regénynek az *Orgia* címet Zoltán Gábor

²⁹ Fenyő Miksa, i. m., 67.

³⁰ A címeikkel amúgy is gondolni akadnak néha, nagy szerencse, hogy a *Szomszéd* nem az eredetileg tervezett szörnyű – *Véresmajor* – címen jelent meg.

³¹ Elgondolkodtató e szempontból Bán Zoltán András véleménye: „Ráadásul ez a módszer eléggé elmosódottá teszi a figurákat, történetük, motivációik meglehetősen kontúraltalanok; a nyilasok arctalan gyilkológépek ebben a panorámában. Hogy mindez nagyjából az írói szándék része, az aligha kétséges. De ekkor a valóban nagy esztétikai kérdés inkább így fest: hogyan lehet giccsel ábrázolni a véres giccsot, hogyan lehetne a pornográfia révén bemutatni a borzalmas politikai pornográfiát?” I. m.

mikor adhatta; a *Szomszéd* „fülén” azonban már ott olvasható Berda József versének két sora, mely tartalmazza a szót, s a *Szomszéd* 306. lapján a szerző el is meséli, ki hívta rá fel a figyelmét. Mivel a két mű „keresztelte” egymást, az is lehet, hogy a címet Berda inspirálta, de az sem kizárt, hogy a vers ismerete nélkül Zoltán Gábor maga jutott arra, hogy az „orgia” lesz a legkifejezőbb jele annak, amit el akar mondani. Mindenesetre a *Szomszéd*ban sokat idézett Márai szavaiból: „Negyvenkét év előtt egy társadalom megmutatta igazi arcát, a gyűlölet, kapzsiság, kegyetlenség mindenfajta őrjöngését”, nos ebből az „őrjöngés” sokkal inkább tűnik pontosnak, különösen összevetve Márainak a nyilas eseményekkel *szinkronban* írott gondolatával: „Mint ahogy részeggel, vagy örültekkel nem lehet vitatkozni: a magyar középosztály megőrült és berúgott a zsidókérdéstől. Az oroszok Körösmezőnél, az angolok és amerikaiak Pest fölött, s ez a társadalom eszelősen és tajtékozva nem akar, nem tud másról beszélni, csak a zsidókról.”³²

Mindent egybevetve, a *Szomszéd* az előzőek tükrében jóval visszafogottabb hangvételű, a kutatáshoz, a vizsgálódáshoz, a történelmi aspektushoz mérten csaknem száraz (bár utaltam már igen-igen szép részeire is). A pusztá tények rögzítése, az adatok sorolgatása (amely adatok kétségtelenül felbecsülhetetlen értékűek akár csak egy kizárólag tudományos igényű munkához is, arról nem beszélve, hogy e mikrotörténelmi felderítés talán közelebb is állhat az úgynevezett olvasóhoz, úgy értem, szélesebb körben érezhető hatását), az adatok egymás mellettisége azonban továbbra sem rajzolja meg jobban akár azoknak a szereplőknek az életét sem, akik már az *Orgiában* is saját nevükön szerepeltek. Nem vetül ki semmi olyan pszichikai, személyes mozzanat e nyilasok életéből, amely közelebb hozhatná a történelmi helyzet megértését, s benne a nyilas kalauzok, házmesterek vagy épp írók, költők személyes mozgatórugóit, motiváltságát, hogy milyen érzelmek vezették őket a leggyalázatosabb tettekre. Kétségtelen, hogy mindkét könyvben talán egyetlen érzelem, a gyűlölet fogja keretbe mindazt, ami a két háború közti, majd a nyilas idők Magyarországon történik.³³ Zoltán Gábor kutatásai azért is fontosak, mert ezt az önmagában megfoghatatlan érzést – amelyet a korszak Magyarországanak vezetői gerjesztettek mindenféle kommunikációs csatornákon, s a ma emberének is kevésbé megfogható – személyes térbe hozza, hogy úgy mondjam, nevesíti. Nemcsak úgy általában voltak nyilasok, hanem konkrétan ez és ez meg az is, például a Megadja család fiai. A probléma mégis az, hogy bár már tudjuk, ekkor ki és hogyan ölt védtelen, ártatlan embereket, de hogy miért, azt továbbra sem. S talán ennek oka az is lehet, hogy a *Szomszéd*ban feltűnő beszédhelyzet nem tisztázott. Már korábban jeleztem, hogy a könyv burkoltan egy nevelődési regény lehetőségét foglalja magába. Az adatok, a száraz tények talán akkor lelkesülhetnének át, ha Zoltán Gábor személyes aurájával fonódnának össze; egy olyan életút megrajzolásával, melyből láthatjuk a „hős” minden felismerését, dolgokra való ráismerését, akár megdöbbenését – azt a lelki, emocionális folyamatot, melyben megérti, hogy mi miért és hogyan történt, ő mire rendeltetett, és talán azt is, hogy mi volna a dolga a világban azokkal a té-

³² Az első idézet Márai egy 1986. március 29-i naplóbejegyzéséből származik, idézi Zoltán Gábor: 69. A második: Márai Sándor: *Napló 1943–44*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 156.

³³ Egészen ironikus, hogy a hírhedt Kun páter (aki az *Orgia* egyik főszereplője, de a *Szomszéd*ban is láthatjuk) többek közt így védekezett a népbíróságon 1945. szept. 19-én: „Az évtizedek során át belénk gyömöszölt propaganda vérünnké vált. Ez a propaganda úgy mutatta be nekünk a bolsevistákat, hogy a személyes és családi biztonság és főként az Egyház elszánt ellenségeit láttuk csak bennük... [...] Hazánk iránti el nem vitatható kezdeti nagy szeretetünket az ordító propaganda idegen utakra terelte, míg végre a fegyveres ellenségnek is ádázabb ellenségnek tekintettük a zsidókat.” Csonka Laura: Egy minorita szerzetes a nyilasok szolgálatában – Kun András élete. *Múlt és Jövő*, 2015/4, 96. Az idézet abszurd humora mellett azért is fontos, mert Zoltán Gábor a *Szomszéd*ban az előző korszakból következtetéseket von le a jelenünkre nézve is, s ezekben a párhuzam a jelenünk fő témájával (propaganda és gyűlöletstíztás) kézenfekvő.

nyekkel, melyekkel élete során így vagy úgy kapcsolatba került. A Zoltán Gábor nevű hős azonban mind családjá történetével, mind saját életútjával, „nevelődésével” kapcsolatban meglehetősen szűkszavú, alig árul el valamit. Ezt leginkább az apa figurájának úgyszólván teljes hiánya jelzi (s talán ezt nem magyarázza az „elvált szülők gyermeke” motívum). Leginkább itt bicsaklik meg a szöveg: a személyesség háttérbe húzódásával az előtérben a pusztá adatok, információk maradnak, melyeknek (dokumentumjellegük mellett) a hitelességét éppen a személyes sors fölmutatása erősítené: azaz a kettő közti egyensúly billen rossz irányba. Hozzájárulhat ehhez még a szöveg két jellegzetessége.

A címről annyit már leírtam, hogy általánosságában (nincs meghatározva névelővel) inkább afelé tendál jelentésben, hogy a „szomszéd” mindig az, akit megaláznak és megölnek, tehát, némi túlzással élve, a kiszolgáltatottság szinonimája. De közelebbi vizsgálattal talán arra is rá lehet jönni a szövegben mintegy egyhangúan sorolt bűnökből, hogy a „szomszéd” talán mégis inkább a „másik”: az, aki megfigyel, feljelent, kifoszt, hozzájárul az „egyik” halálához vagy épp maga öli meg. Zoltán Gábornak mérhetetlenül nagy értékű a hozzájárulása ahhoz, hogy ezt a „másikat” adataiban megismerjük,³⁴ az előbbiekben felvillantott egyensúly megbomlásához talán az is hozzájárul, hogy valamennyit lássunk az áldozatokból is, az „egyik” és a „másik” együttlétéből történetileg és lokálisan is. Még akkor is, ha értem, hogy itt nyilvánvalóan nem az áldozatok a főszereplők. E redukcióból aztán következik, hogy a szöveg mélyén ott lappang a furcsa, de például a magyar történelemből, irodalomtörténetből jól ismert dichotómia, mely a mindenkori vizsgálat mindenkori tárgyát egy „mi-ti” mezőben helyezi el, amit leképezhetünk egy vidék–város ellentéttel, vagy hogy nevén nevezzük a dolgokat, a népi–urbánus ellentéttel. Zsolt Béla *Kilenc kofferjában* nagyon erős érzelmekkel, nagy személyességgel, és ezért hitelesen mondja el ezeknek az ellentéteknek egy részét.³⁵ A *Szomszéd*-ban Zoltán Gábor sok egyéb mellett, felteszem, arra is törekedett, hogy valahogyan *másképp beszéljen* a városmajori gyilkosok kapcsán mindarról, ami a korszakhoz köthető, s pláne, ami a korszak után a jelenünkhöz is elér. A könyvből az is kiderül, hogy mindvégig küzdelem zajlott a *nyelvvél*, hogy ugyanis hogyan lehet megszólalni ezekről a dolgokról, hogy lehetséges-e a „gyilkosok nyelvén” beszélni, milyen mondatok alkalmasak³⁶ mindannak a leírására, ami megtörtént (s akár megint megtörténhet). S ami mindkettőből következik, milyen emberi morál lehet érvényes mindezek után. Összefoglalva, talán volt arra kísérlet, hogy minden tekintetben kilépjen a megszokott, dichotomikus diskurzusból, de ez még részletekben sem sikerült, s aminek aztán sok talán elhamarkodott, rövidre zárt ítélezés, értékítélet köszönhető (bár talán ezekben érvényesül olykor az a személyes „forróság” és érzelem, mely más esetben éppen hiányolható).³⁷ A nyelvi probléma sem igazán artikulálódik, mert annak az volna a lényege, amit Zsolt Béla fogalmazott meg: „De különben is, úgy éreztem, soha többé nem tudok leírni egy mondatot. Nem is akartam többé írni. Ami történt velem, úgyis leírhatatlan”.³⁸ A paradoxon azonban mégiscsak az, hogy végül Zsolt Béla is leírja a leírhatatlant, azaz valójában olyan nyelvet kell találni, mely egyszerre érzékelteti a leírás képtelenségét, ám így vagy úgy, valamilyen nyelven kifejezi azt. Nem az

³⁴ Nem vagyok történész, nem tudom igazán megítélni, de hátha nem tévedek, ha azt gondolom, történészek számára is nyújt nóvumot. Miközben elég világosnak látszik az is, hogy történészi berkekben a könyv nagyon sok vonatkozásban már ismert adatokkal is dolgozik.

³⁵ Lásd például: i. m., 368–370.

³⁶ Lásd erről *Szomszéd* 337.

³⁷ Például: „az enyhe idegenkedés Magyarország falvainak és kisvárosainak lakosaitól nem belőlem fakad, hanem annak ismételt megtapasztalásából, hogy az ottaniak egy része – tán nem is többsége, csak magát nagynak mutató kisebbsége – utál engem, mit se tudva gondolataimról, cselekedeteimről és mulasztásaimról, eredendően, születésemtől fogva utál.” 80.

³⁸ I. m., 119.

a kérdés, hogy szép szavakat és mondatokat írunk, és ezért hazudunk arról, amiről csak – ezek szerint – artikulálatlanul, tagolatlanul lehetne szólni. Nem azon múlik, hogy a „konyhai küsszéket” „hokedlinek” írjuk vagy sem,³⁹ és a gyilkosok nyelve is jól használható, mint azt mutatja az *Orgiának* néhány része, amikor az elbeszélő hirtelen nézőpontváltással a mindentudó elbeszélőből belehelyezkedő narrációra vált, és egy nyilas szemzőgéből és nyelvén mutat be egy jelenetet; az *Orgia* szövegének legjobb részeihez tartoznak ezek. A *Szomszéd* alapvetően nem fikciós jellegéből fakadóan a nyelvi probléma kevésbé erősen artikulálódik (miközben persze műhelynaplóként itt fogalmazódik meg egyáltalán ennek morális vonzata), jóval feltűnőbb viszont egy olyan alapállás, alapnézőpont, amely egyfelől a végzetszerűséget⁴⁰ hangsúlyozza, másfelől ebből az állapotból tekintve a dolgokra, végletes érzelmeket⁴¹ is indukál (elsősorban a szöveg elbeszélőjében). A Zoltán Gábor által hivatkozott könyvek közül leginkább Zsolt Béla regényében érezhető ez, ott azonban az utólagos rekonstrukció ellenére is majdhogynem az eseményekkel egy időben, az események szinte szinkron hatása alatt születik meg egy igen erős szöveg. Amely ráadásul, a felfokozott érzelmek ellenére sem nélkülözi az iróniát, sőt alkalomszerűen a gyilkos öniróniát, mely a zsidóságnak azt a két háború közötti gyanútlanágát figurázza ki, mely még a boldog békeidőkben, 1914-ben alakult ki (ráadásul Zsolt véleményem szerint nem is pusztán a magyar zsidóságra, hanem minden tisztességes, de óvatlanul gyanútlan magyar polgárra is kiterjeszti a fogalmat).⁴²

Végezetül még egyszer kitérnék a befejezésre, a *Szomszéd* az *Apám* című zárlatára, de most nem a mitologizált apafigurára gondolok, hanem arra, hogy ez a részben valós adatokból konstruált, de végeredményben mégiscsak virtuális apa „története” hozza el azt a katarzist, melyet Zoltán Gábor még az *Orgiáról* nyilatkozva tagadott.⁴³ Igaz, furcsa, talán felemás is ez a katarzisz, hiszen a mitológiai apa elindul 1947-ben az éppen születő Izrael felé Palesztinába – egy új otthonba. Ahol is aztán kiderül: „Nem lehet bemenni Jeruzsálembe. Nem engedik.” (391.), de az apa és társai, a „fiúk” felveszik a kilátástalan harcot is a szabadságért és egy otthonos otthon vágyáért. A Jeruzsálembe való bemenetel pedig majdnem nyilvánvalóan utal Jézus dicsőséges bevonulására a Városba. A „fiúk” ott épp elbuknak, de talán mégis van valamiféle megváltás – talán ez is kiolvasható a rövid szövegrészből, s akkor a *Szomszéd* e tekintetben jelentősen különbözik is az *Orgiától*.

Mindent egybevetve, hibái, fogyatékoságai ellenére is fontos könyvnek tartom a *Szomszédot*, a könyörtelen adatbányászás, a dokumentumok és más, akár irodalmi szövegek egybegyűjtése önmagában is jelentős tett, segíthet (még ha sem én, és feltehetően Zoltán Gábor sem túl optimista e tekintetben) a múlt igazi feltárásában, tisztázásában, a tájékozódásban, szembesíthet a magyar történelem egy gyalázatos fejezetével – és nagy erőket vonultat föl annak érdekében is, hogy ezt a múltat ne mint zárványt érzékeljük, hanem mint a jelenünk valóságát is befolyásoló, lappangva folyamatos történetet, „aminek még nincs vége”.

³⁹ „Nem írok konyhai küsszéket, ha hokedliről van szó.” 337.

⁴⁰ Vö.: „Én akkor, 2010 környékén láttam, hogy tulajdonképpen mindennek vége van.” Kövesdi Péter: A túlélés sincs megígérve – Interjú Zoltán Gáborral. *Népszava*, 2019. márc. 2.

⁴¹ Lásd erről Bán Zoltán András sorait az *Orgiáról* (i. m.): „Ráadásul valami gyűlölet sugárzik a sorokból, ami természetesen érthető, de ugyanakkor kicsit civillé, magánjellegűvé teszi az irodalmi szöveget...”

⁴² „Az égő függőnyt letépték, rátapostak, egy lavor vízzel eloltották a tüzet. Évekig beszéltünk a családban a tűzről, és amikor iskolába kerültem, évekig hazudtam róla, és hengegtem vele a fiúknak. Ez volt nálunk a családi szenzáció 1914-ig. Oly kor volt ez, amelyben tűz is volt, de Messinában, s háború is volt, de Mandzsúriában és Kubában. Házasságtörés is volt, de valahol Rouenban, Bovaryék családjában – mert Komáromban 1914-ig egyetlen asszony sem csalta meg az urát.” Zsolt Béla, i. m., 282.

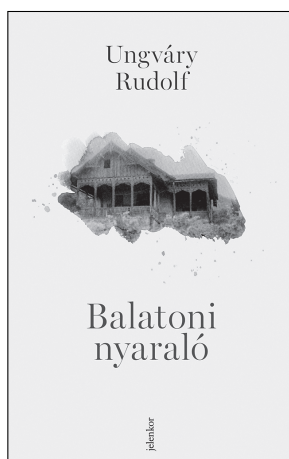
⁴³ Kling József interjúja, i. m.

EGY MEG NEM ÍRT CSALÁDREGÉNY FEJEZETEI

Ungváry Rudolf: Balatoni nyaraló

Az utóbbi másfél-két évben több esemény is a figyelem középpontjába állította Magyarországot és egyben Közép-Európa legnagyobb tavát: a Balatont és vidékét. Az olyan aktualitások mellett, mint a kormányközeli vállalkozók part menti térfoglalásáról szóló hírek vagy az áprilisi, kisebb ökológiai katasztrófának mondható fonyódi nádastűz, említést érdemel több kulturális produktum is. 2018 tavaszán jelent meg Schleicher Veronika néprajztudós, muzeológus *Kultúrfürdő* című munkája,¹ amely a tóról szóló társadalomtudományos irodalom első valódi kézikönyve; ugyanezen év nyarán a Petőfi Irodalmi Múzeumban nyílt kiállítás *Balatoni nyár* címmel, az 1950–60–70-es évek balatoni írófényképeit mutatva be.² Ungváry Rudolf *Balatoni nyaraló* című kötete pedig, amely az idei, 90. Ünnepi Könyvhétre jelent meg, olyan műként ajánlja magát, amely egy badacsonyi nyaraló történetében keresztül nemcsak a táj sajátos életére, csendes átalakulására és egy borteremelő család sorsára enged rálátást, hanem a „nagybetűs” történelem végzetes fordulataira, furcsa összefonódásaira is. Jelen kritika fókuszában az áll, hogy Ungváry könyve miként értelmezi át azt a több mint kétszáz éves magyar irodalmi hagyományt, amely a tavat láttatta már „magyar tenger”-ként (Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám), „tündér tó”-ként (Garay János), a magyar Tempe völgyeként (Jókai Mór), „különös magyar emberek ősi fészke”-ként (Eötvös Károly), vagy éppen a „Rákosi-, majd a Kádár-korszak politikai földrajzán” kívül eső területként (György Péter).

Elsőként a mű címe érdemel említést. Jóllehet a modern irodalomban nem feltétlenül várható el a cím és a tartalom közötti tökéletes vagy az olvasó számára kényelmes összhang, Ungváry könyve esetében meglepően hat a kettő közötti enyhe inkonzisztencia. A *Balatoni nyaraló* cím mögött rejtőző történet – melyet a fülszöveg és az elbeszélő is következetesen *regének* nevez – egyszerre teljesíti alul és túlja felül a befogadói elvárásokat. Alulteljesíti, mivel arról a bizonyos nyaralóról, az ifj. Lessner Mór (1864–1944) borkereskedő által építtetett badacsonyi házról, amely a könyv ízléses borítóján is megjelenik, meglepően kevés szó esik. A telek, amely egy család számára fontos – az utókor perspektívájából inkább csak érdekes – események helyszíne lett,

¹ Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Budapest, L'Harmattan, 2018.

² *Balatoni nyár. Írófényképek az 1950-es, '60-as, '70-es évekből*, szerk. Kovács Ida, Budapest – Balatonfüred, PIM – Balatonfüred Város Önkormányzata, 2018.

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2019
268 oldal, 3499 Ft

csupán 1885-ben válik a 18. század során Németországból Tapolcára települő, zsidó származású Lessnernek birtokává, s csak az 1940-es évek végéig, a teljes Lessner-vagyon államosításáig marad az. Mindazonáltal az értekező stílusú, prózában írt rege a történetet a 18. század elejétől indítja, s a könyv utolsó lapjai már 2017-es eseményekről számolnak be. Ezzel együtt a történet több is annál, amit a cím takar: a *Balaton nyaraló* nemcsak egy balatoni nyaraló története, hanem számos, egymáshoz sok-sok látható vagy láthatatlan szálal kapcsolódó Balaton-felvidéki család, személy, dinasztia, történet, emlék, élmény, zsúptetős vincellérház, nyári lak, úri villa, pince, dűlő, ösvény és árok kibogozhatatlan hálózata, melynek elemei mind-mind megjelennek a Lessner család históriájában.

A mű tehát nem egyetlen történetet akar elmondani, hanem események, históriák, elbeszélések nehezen összeilleszthető mozaikját hozza létre. Felkínálja ugyan a lehetőséget a kapcsolódások megtalálására, de a könyv tétje voltaképp nem egy erőteljes narratíva felmutatása, sokkal inkább a múlt megismerésére, megismerhetőségére irányuló értelmező tevékenység feltárása. Nem nagy és hősi cselekedetek foglalatja, csupán vázlatok a múltból: „Helyreállítási kísérlet, a valóság egyik regéje. Mivel sem ott nem voltunk, sem nem látunk bele senki lelkébe, ezért folytonosan feltételezésekre kényszerülünk” (47.).

Am épp ez a koncepció, a valóság megismerhetőségének illuzórikusságából eredő töredékesség, narratívánélküliség az, amely feszültségben áll a mű többször, következetesen jelzett műfaji kódjával: a regével. Ungváry könyve nem azért nem jó rege, mert nincs verse szedve, nem szerepelnek benne középkori vitézek, vagy mert hiányzik a stilizált, herikus vérontás és a fantasztikus elem.³ Ha a műfaj 18–19. századi hagyományát és Szajbély Mihály, Takáts József vagy éppen Mikos Éva által kiválóan leírt legalapvetőbb funkcióját: a naiv népies epika és a nemzeti eredettörténet utólagos pótlására irányuló szándékot vesszük figyelembe, e szövegtípus egyik legfontosabb jellemzője az erőteljes, átélhető és a (nemzeti) közösség perspektívájából identikussá tehető narratívák megalkotása. Utóbbira a *Balaton nyaraló*ban megvan a lehetőség, de a szerzői koncepció, a cselekményszálak mozaikszerűsége, a váratlan (néhol egészen ad hocnak tetsző) tér- és időugrások mindezt lehetetlenné teszik. Ungváry mindent latba vet: levéltári forrást, régi újságcikkeket éppúgy felhasznál, mint elfeledett könyveket, memoárokat, nem beszélve a hosszú és mély személyes elbeszélésekről, de csak kevésbé lép túl a rekonstruálható tényeken. Szereplői történetét kevésbé színesíti, lakja be, teszi átélhetővé; gyakorlatilag egyetlen alakja sem válik központi figurává („hőssé”) – még a szőlőt megvásároló és a telken házat építő ifj. Lessner Mór vagy a családi vagyont ideiglenesen megmentő Bartuska Károly (Lessner Erzsébet férje) sem. A mű legjobban sikerült részei – leginkább az 1930-as évek végétől a felszabadulásig és a koalíciós időkig tartó periódust tárgyaló egységek – egy meg nem írt családregény fejezeteiként olvashatók, mégsem állnak össze kerek egészé; a könyv végéig jellemző marad a cselekmény- és időkezelés tudatos töredékessége.

E sajátos elbeszélésmóddal függ össze a szöveg nehézkes nyelvezete, amely még inkább akadályozza a koherencia megteremtését. Noha maga a könyv nem kifejezetten terjedelmes (mindössze 250 oldal), s elbeszélője sem mondható bőbeszédűnek, terjengősnek

³ A rege műfajmegjelölés annyiban is megtévesztő, hogy – ha már Balatonról lévén szó – automatikusan felidézi a tájjal kapcsolatos magyar irodalmi hagyomány talán legfontosabb szereplőjét, „apafiguráját”: Kisfaludy Sándort és regéit (*Regék a magyar előidőből*). Ugyanakkor Ungváry könyve ezzel a szövegkorpusszal (és általában a Kisfaludyak, Berzsenyi Dániel, Garay János nevével fémjelvezhető dunántúli irodalmi hagyománnyal) szinte semmilyen jelentékeny intertextuális kapcsolatot nem épít ki, távol tartja magát mindennemű pannon-kultuszról. Egyik szereplője, Hajós József szájába adva egyszer idézi ugyan az egyik Himfy-dal részletét („Ott tanultam meg, ki légyen / S mi légyen a szerelem” [62.]), de a szöveg utalásrendszerében más költőinkkel (Petőfivel, Arannyal, Adyval, József Attilával) ellentétben nem kap szerepet a továbbiakban Kisfaludy Sándor.

– a szöveg rettenetesen lassan építkezik. Ungváry jobbra rövid mondatai nemritkán szerencsétlenül, kurtán szólnak, itt-ott egy-egy stílustörés is éktelenkedik (például „Péczey [Béla] nyilas érzelmű lévén, beépült a szélsőjobboldali *establishmentbe*.” [kiemelés tőlem, 98.]), így a szöveg folyamatossága időről időre csorbát szenved. Igen hasonló a szöveg nagyobb egységeinek szerkesztése is. A nehezen épülő cselekménydarabokat magába foglaló bekezdéseket rendszerint keserédes, aforizmaszerű (hol didaktikusabb, hol inkább ironizáló) konklúziók zárják. „A pénzcsinálás olykor veszélyes foglalkozás. Noha annyira azért nem, mint lázongani a társadalmi rend ellen.” (43.); „Érthető: esendő emberek voltak, nem tudhatták. [...] Csak éppen áldozatul estek annak, amit akkor valóságnak gondoltak” (81.); „Mindketten [Jovánovics György és Miklós] ugyanannak az öntudatos proletárcsaládnak a gyermekei voltak. Ezek a szétválások az igazi rejtélyek, nem a párhuzamok” (91.); „Erős kötelék a szeretet, de van, hogy végzetes” (98.).⁴

Ugyanígy a folytonosság ellenében hatnak a könyv hátulján „Vendégszövegek”-ként illedelmesen hivatkozott irodalmi utalások, amelyek – kérdés ugyan, hogy a kurziválás hatására, vagy amúgy is – inkább csak megakasztják a szövegepítkezést, mint szervesen kapcsolódnának hozzá. E textuális kapcsolódások a legtöbb esetben – néhány, a szövegvilághoz és a témához is illeszkedő, visszatérő utaláson kívül, mint amilyen Thomas Mann (*József és testvérei*, *A Buddenbrook-ház*) és W. G. Sebald (*Austerlitz*) többszöri idézése – csupán a mű kultúrtörténeti beágyazottságát és a szerző műveltségét hivatottak hangsúlyozni, szerepük kissé öncélú. Az, hogy a könyv első harmadában újra és újra különböző sejtelmes előreutalásokba⁵ botlik az olvasó, még levezethető a cselekményszálak mozaikszerű elrendezéséből, s ad némi kompozíciót a műnek. Egy-egy apróbb történet kibontásakor vagy valamely Lessner-rokon, ismerős, barát bemutatása során azonban az elbeszélő folyton-folyvást eltér a tárgyától. Hol csak egyszerűen tér-időt vált, és egy másik badacsonyi lakos életéről kezd mesélni; van, hogy morális-politikai fejtegetésekbe bonyolódik – ezek talán a mű legérdektelenebb részletei; máshol pedig pillanatok alatt aktualizál, és a jelenkori Magyarország viszonyaira kezd utalgatni. (Az 1940-es évek átalakulásait, majd a szovjetrendszer kiépülését jellemezve néhány bekezdés alatt eljut Soros Györgyig, lásd: 188–190.)⁶ Az előbb említett történelmi okfejtések azért is gyengéi a *Balatoni nyaralónak*, mivel a könyv első fejezetei olyan elbeszélőt állítanak az olvasó elé, aki tudatában van a történelmi megismerés és a műfeldolgozás korlátainak, komplexitásának („folytonosan feltételezésekre kényszerülünk”),⁷ e hosszabb szövegrészek esetében viszont úgyszólván egysíkú, leegyszerűsítő értelmezését adja a magyar és a világtörténelem egyes eseményeinek, még-hozzá időnként deklaráció nyelvű formulák⁸ használatával.

Mindezek miatt a könyvben leginkább nyomon követhető Lessner-ág – ifj. Lessner Mór és felesége, Hirschler Franciska (1866–1944), valamint lányaik (Ida, Margit Olga, Irén, Erzsébet), azok férjei (Etlényi Géza, Hajós József, Bokor Gyula, Bartuska Károly) – rokoni

⁴ További hasonló formulák olvashatók még a 111., 116., 126., 130., 132., 139., 199. és 206. oldalakon.

⁵ „A pisztolyoknak ebben a regében többször is lesz szerepe” (24.); „A valóság viszont megtévesztette [Buzás Dezsőt], nem látott át rajta. (Nem úgy, mint távoli rokona, Lessner Richárd, de róla majd később szól a regé).” (43.). Lásd még: 15–16., 29., 31., 34., 38., 70., 161.

⁶ Lásd még: 88–90., 111., 125., 146–147., 149., 189–190., 234–235.

⁷ A szerző valamelyest tudatában is lehet e nehézkes építkezésnek; a második fejezet így kezdődik: „Könyörgök, ne hagyják abba, akármilyen unalmasnak tűnik történetünk kezdete. Az elején kelnek a puszta tények, melyeket általában a valósággal azonosítanak. A probléma csak az, hogy hiába azonos egy tény két ember számára, nem biztos, hogy amit ennek alapján valóságnak gondolnak, megegyezik.” (29.)

⁸ „Ami történt, sokaknak felszabadulás volt. Érzelmileg *biztosan*. A *tény* azonban az, hogy politika-
ilag csak a német megszállástól és a nyilasoktól szabadultak meg. [...] Az ország sorsa pedig újra, teljesen másként, de *megpecsételődött*.” (Kiemelés tőlem, 156–157.) Lásd még: 148., 155., 164., 185., 244–246.

viszonyai is meglehetősen nehezen követhetők, még a kötet végén található annotált névmutató és az egyszerűsített családfa használatával is. Az olvasóban persze így-úgy-amúgy összeáll egy narratíva, valamiféle képzet a Lessner családról, a Római út fölött fekvő badacsonyi birtok egykori lakóiról, vele együtt pedig valamiféle tanulság is megképződik, amely nemcsak egy egykori bortermelő familia hányattatásait emeli történelmi távlatba, hanem a balatoni táj értelmezéstörténetének is új rétegeit fedi fel. Ungváry Rudolf könyve leginkább – annak egy példázata –, amelyet félresöpört és térdre kényszerített a náci-fasiszta népiptás, majd gyökereitől, lehetőségeitől véglegesen megfosztott a szovjetrendszer négy évtizede.⁹ Egy tiszavirág életűnek bizonyuló néhány évtizednyi „igazi polgári jelenség” (27.), amely csak a múlt tárgyainak felkutatása, az utódok megkeresése és a személyes visszaemlékezések feljegyzése által válik hozzáférhetővé. E történetbe azonban visszavonhatatlanul beleíródik Auschwitz és a népiptás egyetemes traumája, mi több, ez képezi a narratíva magvát. Így a Balaton-vidék már nem tud enyhét adó, mindentől elzárt menedék lenni, valamifajta giccses pannon-díszlet; Lessnerék balatoni nyaralója a kiszámíthatatlan, de végzetes történelem és az emberi lealjasulás színterévé válik, megszüntetve azt a bizakodó, felhőtlen, a szerző kedvelt szavával: „mondén” életet, amely épphogy csak elkezdődött.

Ennek megfelelően a *Balatoni nyaraló* leginkább maradandó részei azok a fejezetek, amelyek a családtagok második világháború alatti ténykedését, valamint a népiptás kollektív és személyes traumájának megélését foglalják magukban. „Az 1944-ben Magyarországon élő tágabb Lessner család tagjainak többsége – tizenketten – nem élte túl az évet. Azóta csak az emlékek vigyáznak rájuk.” (158.) Ezeknek az emlékeknek a felkutatásából és életre keltéséből született Ungváry könyve. Különösen briliáns – és a már említett Sebald hatásáról tanúskodik – a könyv negyedik fejezete (49–75.), amelyben egy 1938 áprilisában készült nagy családi fénykép aprólékos leírásával visz közel az elbeszélő Lessnerék badacsonyi miliójéhez, értékrendjéhez, belső és külső viszonyrendszereihez. Az említett fénykép csak a fejezet utolsó bekezdése után található, s mire oda jut az olvasó, hogy szemügyre vegye, értelmezze azt, e régi fotográfiában már benne látja minden szereplő sorsát, végzetét. Ugyancsak sebaldi ihletésű és legalább ennyire megkapó a mű utolsó fejezetének csúcspontja, amelyben az elbeszélő (hasonlóan Jókai *Az arany ember*-nek ismert zárlatához) belép a történetbe, s annak a bizonyos badacsonyi nyaralónak a verandáján megismerkedik a Lessner család három, még élő leszármazottjával – a múltra való ráismerés katartikus tapasztalata összegződik ebben a jelenetben.

A balatoni tájat Radnóti Miklós, Kertész Imre, Nádas Péter és Lars von Trier Európájává (és Magyarországává) változtató narratívának azonban vannak úgyszólván „dramaturgiai” következményei. Az 1938–44-es periódusra fókuszáló szerkezet miatt a könyvben a „hosszú 19. század” és a boldog békeidő évei (vele együtt az akadozó magyar polgárosodás és a Lessner-cég sikerei) csupán érdektelen előzményként, az államszocializmus időszakára pedig a teljes szellemi-morális rothadás örökkévalóságnak tetsző időszakaként tűnik föl. A narrátor igen távolságtartó és kritikus hangon szól a tó partján feltűnő úgynevezett „dolgozó népről” (135–137.), melynek generációi idővel „elkezdtek hosszú menetelésüket a hűtőszekrény–autó–nyaraló szentháromsága felé” (210.). Ebben a nagyelbeszélésben az egykori (polgári öntudatra valló és a birtokviszonyokat jelképező) roska-tag fürdőkabinok, stégek háború utáni eltűnése, a többet láttató fürdőruhák elterjedése, a szőlőparcellázás, vityillóépítés – egyszóval a balatoni nyaralás demokratizálódása, a munkás-paraszti „mi Balatonunk” érzete – egy romlástörténet része, sivár és értékvesztett

⁹ Mindez egy helyütt váratlanul és tömören meg is fogalmazódik a könyvben: „Ehhez túl kevés halmozódott fel polgári kultúrában itt, Európa szélén. És ami hasznos mégis keletkezett, a maga egyszerre kétséges és biztosságot adó eredményével, azt két menetben majdnem teljesen kiirtották. Lehetett kezdeni majdnem előlről.” (73.)

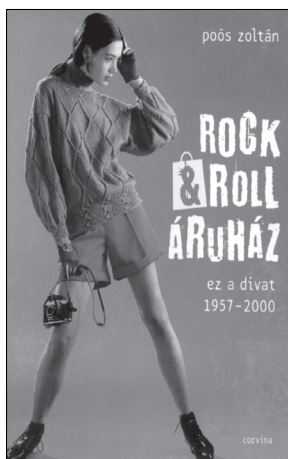
állapot. Didaktikusabban fogalmazva: a könyv állítása szerint „Lessner Mór nyaralója önmagában teljességgel jelentéktelen építmény és helyszín”, ha szerepe kimerül az alantas mindennapi lét kiszolgálásában – ahogy ez a szocializmus éveiben történt a rege szerint. Csak akkor válhat valóban, „a maga szerénységében az állandóság, változatlanság” (24.) jelképévé, egy erőnek erejével megteremtett és az emlékezet útján visszaszerezhető identitás foglalatává, ha a benne (és vele) élő emberek felfedezik a múlthoz vezető utakat, nemcsak másokat, hanem saját magukat is megtalálva az emlékek között.

EGRI PETRA

EZ VOLT A DIVAT? A KÁDÁR-RENDSZER IFJÚSÁGI SZUBKULTÚRÁINAK PARODISZTIKUS DIVATLEÍRÁSAI

Poós Zoltán: *Rock&Roll Áruház: ez a divat 1957–2000*

„Vannak például egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, más divatok pedig a hazai talajon is kitermelődtek. Ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugatinadrág-viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával, sőt a »legfejlettebb« szektákban még a fehérneműviselést és a mosdást is elhagyják. [...] A vadnyugati nadrágokkal meg a hajviselettel, meg a szakállal nem akarok foglalkozni. [...] Azonkívül van a világon divat is, és azzal valamiféleképpen haladni kell. Persze ennek is megvannak a maga civilizált normái és ehhez ragaszkodni kell” – fogalmazta meg a divattal kapcsolatos reflexióit Kádár János 1967-ben, a júliusi KISZ-kongresszuson való felszólalása alkalmával. Poós Zoltán *Rock&Roll Áruház: ez a divat 1957–2000* című köteté éppen arra tesz kísérletet, hogy a hazai talajon kitermelődött, 1957–2000 közötti magyarországi divatot humoros módon, popkulturális intertextusokkal tűzdelve, egy kamasz szubjektív szemüvegén keresztül mutassa be.

Corvina Kiadó
Budapest, 2018
151 oldal, 3990 Ft

Az új kötet a *Szivárvány Nagyáruház* (Stardust, 2003), valamint a *Táskarádió* (Rózsavölgyi, 2010) után a szerző immár harmadik olyan munkája, amely a populáris kultúra szemszögéből dolgozza fel az elmúlt évtizedek történetét. A *Rock&Roll Áruház* a korszak tárgyi kultúráján keresztül – pontosabban az öltözékek és kiegészítők részletes leírásán át – avatja be az olvasót előbb a Kádár-rendszer hiánygazdaságának, majd a „fogyasztói szocializmusnak” nevezett korszak hangulatába, valamint a később bekövetkező rendszerváltás mindennapjaiba. A kötet a divatleírásokat Józsika, a kiskamasz – aki az önéletrajzi elemeket figyelembe véve és Poós Zoltán személyes reflexióiból következtetve feltehetőleg azonosítható a szerzővel – szemszögéből látatja, aki gyermeki naivitással csodálkozik rá saját környezetére, a nagyobbak öltözködésére, miközben a különféle szubkultúrák jelrendszerébe beleállva folyamatosan keresi saját identitását. A könyv egyik nagy erénye, hogy a korszak parodisztikus látképét adja, miközben önironikus is, s az egyes ifjúsági szubkultúrákba behelyezkedve közöl humoros divatleírásokat a svájcisapkától a Lacoste pólón át a Trapper farmerig. Ezek mellett folyamatosan reflektál a divattárgyaknak az adott korszakban megképződött és hozzátapadt jelentéseire is: „A svájcisapka viselése egyet jelentett az önfeladással, ugyanúgy senkit csinált a viselőjéből, mint a nőkből az otthonka. Annyira eseten volt, hogy az 1980 tavaszán munkásfazonnal előálló Edda Művek sem tudta volna rehabilitálni, pedig Pataky Attis elővette a munkásoverallt” (10.). A könyvet a gazdagon illusztrált oldalak mellett az olyan szubjektív értékelő gesztusok teszik színessé és szórakoztatóvá, mint például a következő: „az otthonka Józsika szerint az élet iskolájának az iskolaköpenye, ezért sohasem barátkozott meg vele” (14.).

A kötet sajátos leíró nyelvének köszönhetően az olvasó óhatatlanul is párhuzamot próbál vonni Poós divatleírásai és a korszak meghatározó divatlapjaiban – *Nők Lapja*, *Pesti divat* – közölt cikkek normaállító leírásai között. Józsika ugyanúgy kijelöli, hogy mit tart károsnak vagy divatosnak, ahogy a *Nők Lapja Heted7 országból* rovata tette azt a maga idejében. A legalapvetőbb különbség azonban abban áll, hogy míg a *Nők Lapja* a „szocialista jóízűlést” kívánta normaként közvetíteni az olvasók felé, addig Poós Zoltán könyve éppen a szubkultúrák dzsungelében barangol, és a fennálló rendszer komikus-ironikus kritikáját adja. Nem véletlen tehát a kamasznyelv választása és alkalmazása a szövegben, amely folyamatosan végigkíséri és egyértelműen meg is különbözteti ezeket a leírásokat az említett divatlapokban közölt újságcikkektől. A *cool* vagy *áramvonalas* jelzők gyakori használata egyértelműen jelzi az olvasó számára a narrátor pozícióját a rendszeren belül, valamint a felnőttek nyelvétől való elszakadást, annak visszautasítását. Ezek a sajátos divatleírások ugyanakkor sohasem egyszerű tárgyleírások, inkább metonímiái az adott korszaknak és életérzésnek.

Talán a szerző személyes érintettsége – aki a hetvenes években még kiskamasz, majd a nyolcvanas években már tinédzser –, máskor pedig éppen annak hiánya miatt nem sikerül egyenlő módon elbeszélnie a könyvnek az 1957–70-ig és 1990–2000-ig terjedő időszakot, szemben az 1970–1990 közötti évek korszakainak divatjával. Előbbi csak a szülők visszaemlékezései felől volt megismerhető a szerző számára, a kilencvenes években pedig már fiatal, dolgozó felnőttként vett részt, amely már emiatt sem lehet azonos pozíció Józsika 1970–90-es éveinek gyermeki emlékezetével. Erről tanúskodik az is, hogy míg az első fejezet, az „*Ezek a fiatalok*” (1957–70) mindössze 14 divatleírást tartalmaz, a „*Lubickolunk a langyos tóban, hej!*” (1970–80), illetve a „*Minden a régi, mohón élni*” (1980–90) fejezetek már együttesen 61 leírást tartalmaznak. A „*Menedzser srác hátra szól, változtasd meg magad*” (1990–2000) fejezet 10 divatleírása meglehetősen elnagyoltnak tűnik egy olyan olvasó szemszögéből, aki éppen a kilencvenes és a kétezres években volt előbb kiskamasz, majd tini. A kilencvenes évek kedvelt nemzetközi és hazai bandáinak megemlítése, a teljesség igénye nélkül: Backstreet Boys, Spice Girls, Bestiák, Baby Sisters, Shygys, Hip Hop Boyz, éppúgy hiányzik ebből a fejezetből, akár a korszak olyan ikonikus divattermékeinek leírása, mint a neon színű top, vörös műbőr

dzseki, kosaras póló, tetkó nyaklánc, műkőröm. A korszak ikonikus sorozatai – *Dallas*, *Szex és New York*, *X-akták*, *Knight Rider* – és népszerű filmjei – *Titanic*, *Mátrix* – sem kerülnek szóba. A divatos bandák közül csupán a Depeche Mode, Nirvana, U2, Scooter, a Prodigy és Demjén Rózi, az R-GO; a sorozatok közül leginkább csak a *Jóbarátokról* esik szó, ami meglehetősen szegényes lista lenne, ha az említett korszak populáris kultúrájának és divatjának térképét kívánánk megrajzolni általuk. Ebben az időszakban tör ki Magyarországon az MTV (Music Television) láz is, amelynek megemlézése is csupán jelzésértékű marad a szövegben, jelentőségéről és a korszakra gyakorolt popkulturális hatásáról már nem esik szó. Poós Zoltán *Rock&Roll Áruház* című könyve mellett, hogy leginkább a Kádár-korszak életérzésére és annak ifjúsági szubkultúráira fókuszál, többnyire nem vet számot az amerikanizáció jelenségével, sajnálatos módon még a könyv utolsó fejezetében sem, amelyben már a rendszerváltás utáni korszak kerül a fókuszba.

Poós Zoltán legújabb könyvének ugyanakkor kétségkívül nagy erénye a második és a harmadik fejezetekben az olvasó elé táruló gazdag popkulturális utalásrendszer és az ahhoz kapcsolódó humoros parafrázisok. A különféle szubkultúrák nemzetközi képviselőire – Abba, David Bowie, Pink Floyd – és a hazai kedvencek ikonikussá vált dalaira éppúgy kiterjednek Poós finom intertextusai. Az idealizált énekesek öltözetein keresztül kerül közel az olvasó az egyes divattárgyak szubkulturális jelentéseinek megértéséhez: „A ballonkabát a hetvenes évek végén lett az ifjúsági szubkultúra része, akkor, amikor David Bowie megteremtette a Thin White Duke perszónát, a halálegáns művészkaraktert, ami persze már korábban is létező zsáner volt, mégis Bowie adott neki sajátos pop-kulturális áramvonalat” (72.). A kötet divatleírásai ugyanakkor az egyszerre több jelentésrendszerbe történő beágyazottságra is érzékenyeknek bizonyulnak: „Minek is szépítenénk, 1980 körül, az ápolatlanságot büszkén hirdető csöves szubkultúra idején volt igazán népszerű a matrózscikos póló, ami azért lehet meglepő, mert a világ boldogabbik felén olyanok viselték, mint Coco Chanel, Picasso, Andy Warhol, James Dean és Bridget Bardot. Nálunk viszont olyan rockhősök hordták, mint Pataky Attila” (67.). A könyv egyes fejezetcímei maguk is dalszövegek, illetve filmcímek intertextusai. Az „Ezek a fiatalok” fejezet utalás Banovich Tamás azonos című beatfilmjére, a „Lubickolunk a langyos tóban, hej!” Bródy János 1978 című dalszövegét idézi, a „Minden a régi, mohón élni” egyértelmű utalás az Európa Kiadó *Popzene* című számára, míg a „Menedzser srác hátra szól, változtasd meg magad” a Kézi Chopin *Sokáig éljen a kommersz* számából kiragadott részlet. Ugyanakkor nem csak a fejezetek címeiben találkozunk az olvasó a dalszövegek intertextusaival. A divatleírásokban egyszerre vannak jelen a dalszövegek szó szerinti átvételei és magyar költők verseinek intertextusai, olykor azok humoros átírásai. A Petőfi Sándor (*Magyar vagyok, Minek nevezzelek, Az Alföld, Álmos vagyok és mégsem alhatom*) József Attila (*Talán eltűnök hirtelen*), Ady Endre (*Hiába kísértés hóféhéren, A föl-földobott kő*) versekből kiragadott részletek kevésbé találják meg helyüket Poós Zoltán szövegében, nem mutatnak olyan frappáns illeszkedést, mint a popkulturális utalások. A divatleírásokban véletlenszerűen elhelyezett és funkció nélküli Petőfi–Ady–József Attila-idézetek a legkevésbé sem ágyazódnak be a szöveggörnyezetbe. A referencialitás hiánya zavart kelt az olvasóban, aki számára a legkevésbé problematikus lírai intertextusnak talán az Alföldi papucs divatleírásába integrált *Az Alföld* című versből kiragadott részlet tűnik, amely csupán a vers címe és a papucs elnevezése közötti hasonlóságot mutatja. A divatleírásokban a lírai intertextusok kivételével az olyan popkulturális regiszterek, mint a korszak ifjúsági sajtótermékei (*Bravó, Ifjúsági Magazin*), ikonikus kamaszsorozatai (*Sandokán*) vagy rádióműsorai (*Miska bácsi levelesládája*) már frappánsan beágyazódnak a szövegbe.

Kétségkívül a kötet egyik legmeghatározóbb vezérfonala a zenei szubkultúrák és a hozzájuk kapcsolódó öltözetek leírásai, amelyek lázadásként voltak értelmezhetők elsősorban a szülőkkel, ám valamiképpen magával a rendszerrel szemben is: „Józsika ka-

maszkorában néhányszor felcsatolta apja gumis nyakkendőjét, és pont úgy nézett ki benne, mint az apukája, aki ellen Józsika lázadt, de ez cseppet sem zavarta, mert a saját korosztálya divatját kifejezetten utálta, és az apja nyakkendője tényleg olyan volt, mintha csak Bowie hagyta volna el véletlenül a Czene kocsmá előtti tócsában” (16.). A *Rock&Roll Áruház* színes oldalain keresztül az olvasó elé táruló vizualitás legalább olyan fontos, mint a szerző szórakoztató divatleírásai. A Fortepan Archívumból kölcsönzött fotók végig támogatják, s olykor ki is egészítik a humoros leírásokat. Kép és szöveg egyaránt játékosan idézi fel a Kádár-rendszerben élő kamaszok mindennapjait.

A kötet kiválóan rávilágít az államszocialista rendszer ellentmondásaira, s egyértelműen jelzi, hogy bár a szocializmusban elvileg mindenki egyenlő volt, és nem lehettek igazán nagy anyagi különbségek a munkások és vezetőik között, a divatcikkek mégis már ekkor presztízsértékkel bírtak: „A marlboros szatyorba leginkább egy 501-es Levi’s illet, amivel Józsiát keresztapja a bécsi kirándulása után dobta meg, és ezzel a gesztusával a legtöbbet tett azért, hogy keresztfia megtalálja helyét az életben” (75.). Ugyanakkor a divatleírásokban felsejlik a Kádár-rendszerben élő fiatalok megengedősége is a „másikkal” szemben. A korszakban divatosnak vélt termékek Ecseri piacról beszerzett hamisítványai néha éppolyan értékkel bírtak viselőik számára, mint azok eredeti társai: „Amikor Józsika menőzni akart, az Ecserin vett egy kamu Lacoste pólót, hozzá egy Casucci farmert és egy A-ha lemezt” (29.). A szöveg által a szocialista hiánygazdaság praktikáinak emlékezete a fogyasztói szocializmus kontextusában is felidéződik. A szerző egyik legszemléletesebb példája erre a korszakban még mindig gyakorta előforduló barkács-technika: „A papucs hamar leamortizálódott, nem tett jót neki a zuhany, de ha elvált a pántja, az élelmes lányok technokollal megragasztották” (121.).

Poós Zoltán könyve egyszerre kínálja a Kádár-rendszer szatirikus távlatba helyezését, a korszakban élő kamaszok tárgyi katalógusát és az emlékezettel folytatott játékot. Sikeresen mozgat számos popkulturális regisztert, amelyek segítségével leírhatók a hetvenes és nyolcvanas évek lázadó ifjúságának mindennapjai, ám vállalása ellenére meglehetősen szűkszavú marad a rendszerváltás utáni évtizedek ifjúsági szubkultúráiról és azok kulturális emlékezetre gyakorolt hatásáról.

EGY KIS HOLLANDIA

Jan Brokken: A megtorlás. Egy holland falu élete a német megszállás alatt

Magyarországon mindig is egyfajta vonatkoztatási pontként tekintettek Hollandiára. A 17. században Bethlen Miklós még azt írhatta egyik levelében: „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát”, a későbbi időszakokban azonban – jóllehet a magyar állapotok konszolidálódtak – a Hollandiával való példálózást már egyre gyakrabban kísérték nosztalgikus felhangok. Mintha elérhetetlen távolságba került volna mindaz, amit az oly közelinek és vonzóknak érzett másik „kis ország” képviselt (amely persze gyarmatai révén inkább számított középhatalomnak). A németalföldi ország második világháborús szereplését is hajlamosak voltak idealizálni a magyar kortársak; az egyik háború utáni magyar híradás szerzője rövid írásának egyenesen a „Hollandia szabadságharca a német elnyomás ellen” címet adta.¹ A németalföldiek felkelésére való hivatkozás egyébként a háború alatt született holland könyveknek is állandó eleme volt, ennek az analógiának a segítségével próbálták fenntartani a hollandokban az összetartozás érzését – noha a felkelés időszaka a maga egészében szigorúan véve nem nagyon adott alapot a büszkeségre. A hollandok többsége már akkor is leginkább az óvatos kivárást, esetleg a bomlasztást vagy az odaszurkálást követte; a nyílt szembeszegüléstől idegenkedtek, saját ellenállóiktól – némi joggal – legalább annyira félték, mint az idegen hatalomtól.² Mindazonáltal – mint azt Brokken könyve újra megmutatja – még így is tanulhatunk a hollandoktól. Magyarországon azért lehetett volna igazán érdekes és életbevágóan fontos Hollandia példája, mert bár polgárai közt ugyanúgy voltak kisebbségiek, kirekesztettek, kizsákmányoltak, akik a maguk és az ország szabadságánál és jó hírnél természetesen módon fontosabbnak érezhették vagy érezhették volna a saját biztonságukat vagy boldogulásukat, sőt, az egyes csoportoknak hazájuk múltjáról és jövőjéről is gyökeresen ellentétes

¹ Polonyi Rezső: Hollandia szabadságharca a német elnyomás ellen. *Új Magyarország*, 1946. február 19.

² Jellemző, hogy az ország felszabadulása után a háború eseményei közül az olyan történetek választódtak ki és váltak jelképpé, mint például a fríz ellenállás „A betörés”-ként elhíresült erőszakmentes akciója, melynek során egy csellemű sikerült több tucat letartóztatottat kiszabadítani a németek fogságából, hogy azt nem követte megtorlás. „A betörés” azért is maradhatott meg olyan erővel a köztudatban, mert megfelelt annak az ideálképnek, amelyet a saját alkaturról és az ellenállásról alkottak maguknak a hollandok: a legkülönbébb világnézetű, egyszerű emberek fogtak össze, akik nem akartak fejfel menni a falnak; kerültek a hősködést, de a helyén volt az eszük és a szívük.

Corvina Kiadó
Fordította Bérczes Tibor
Budapest, 2019
344 oldal, 3990 Ft

elképzelésük volt, a lakosság épeszű maradt – bár minden általánosítás csálóka –, meg tudta őrizni jóérzését és elemi jogérzékét.

Hollandia hiába deklarálta a harmincas években, hogy egy esetleges háborúban semleges kíván maradni, hiába igyekezett – saját jól felfogott érdekében is, számolva a német megalázottság lehetséges következményeivel – egészen az utolsó pillanatig fenntartani a gazdasági kapcsolatokat a szomszédos Németországgal, stratégiai szempontból kivételes jelentőségű területről lévén szó, a német vezetés már viszonylag hamar elhatározta a megszállását. A döntésben nem játszott szerepet a két nép közös germán eredetének a gondolata, jóllehet a német propaganda előszeretettel apellált az összetartozás érzésére. Annál nyomósabb érv volt a lerohanás mellett, hogy a holland politika mindig is hangsúlyozta: az ország az atlanti oldalhoz tartozik (állítólag a kormány még titkos megállapodást is kötött, melynek értelmében abban az esetben, ha a németek lerohannák Hollandiát, Anglia a segítségére siet majd). Bár a lerohanás, főleg Rotterdam fölégetése és az Utrecht és Amszterdam bombázásával való zsarolás mély nyomokat hagyott a lakosságban, a megszállás első hónapjaiban a németek igyekeztek úriemberként viselkedni, szerették volna elhitetni a hollandokkal, hogy a mindennapokban semmiféle változást sem fognak tapasztalni. Ez az időszak, a kesztyűs kéz politikája azonban nem tartott sokáig, már 1940 őszétől újabb és újabb retorziók érték a zsidókat, a nyíltan németellenes csoportokat (például a kommunistákat) és az olyan autonóm intézményeket, mint az egyetemek. Ettől fogva a németek, ha akarták, se számíthattak volna a hollandok többségének a szimpátiájára.

A hatvanas évek közepéig Hollandiában az volt az általános vélekedés, hogy a hollandok „korrektül” viselkedtek a háború alatt. A háborús szerepvállalás megítélésében és a háborús emlékezetben a hatvanas évek hozott változást. Ahogy az máshol is történt, az előkerült dokumentumoknak és az újonnan megjelent történeti műveknek, néhány akkortájt bemutatott tévésorozatnak, illetve a holokausztraumát magukban hordozók tanúságának hatására a közvéleményt ismét foglalkoztatni kezdte az ország háborús múltja. Hollandiában az emlékezést sajátos mederbe terelte, hogy a háború után felnőtt nemzedék fellázadt a szigorúan tagolt osztálytársadalom ellen, amely nagyon emlékeztetett a háború előtti világra, és elutasította a nem kis részben az állam és az elítelt által sulykolt világháborús mesternarratívát, a szolidaritási mítoszt is, melynek két fő pillére Anne Frank története és a februári sztrájk volt.³ A háborús múlt felemlegetése elsősorban fegyverként szolgált a tekintélyelvűség elleni harcban, ami lehetetlenné tette a tisztázás bonyolult munkáját. Talán most már könnyebb.

Brokken nyomozati anyagokra, levéltári dokumentumokra (több tízezer oldalt kellett végigolvasnia!) és személyes beszélgetésekre támaszkodva egy megtorlás történetét meséli el, amelyre 1944 októberében, egy Rotterdam melletti kis polderfaluban, Rhoonban került sor. Egy felettesei haragjától féltő német tiszt, hogy önmagát mentse (az inkriminált estén nem járőrözik a társaival, hanem holland lányokkal korzóznak a gáton), gondolkodás nélkül szabotázsakciónak minősítette, hogy egy lehullott – vagy szándékosan kifeszített – elektromos vezetéktől meghalt az egyik bajtársa; megtorlásul minden különösebb eljárás nélkül kivégzőosztag elé állított hét civilt, majd az otthonaikat is felégette.

Aki dokumentumregényt vár, azt mellbe vágja a könyv első pár oldala. Brokken eleresztette a fantáziáját, és nem rettent vissza az inkább a fikciós művekre jellemző eszkö-

³ A németek és a holland náci provokációira zsidók és nem zsidók kisebb akciókkal válaszoltak. 1941. február 25-én a zsidóellenes razziaikat követően tömeges ellenállás robbant ki Amszterdamban. Általános sztrájk kezdődött, amelyben a kikötői rakodó munkások játszották a fő szerepet, de gyakorlatilag minden foglalkozási kör, a társadalom minden rétege képviseltette magát. A németek gyorsan elfojtották a lázadást. Erről az időszakról és a háború utáni időkről is kiváló összefoglalást ad Brokken fordítója, Bérczes Tibor: Szobrok – Történetek – Történelem. *Budapesti Negyed* 55. (2007/1)

zők használatától sem. Nincs történész, aki ne hagyatkozna valamelyest a képzeletére is munkájának valamelyik fázisában – ahogy még a legszárazabb történeti munkák olvasói is önkéntelenül maguk elé képzelik a múltat –, ebben az esetben azonban a szokásosnál is nagyobb szükség volt a képzelet erejére és a beleérzésre, empátiára. Egyrészt az állítólagos szabotázs megtorlása – ami teljesen váratlanul, felkészületlenül érte a csendes kis falut – traumatikus esemény volt, amire a lakosok elfojtással, elhallgatással reagáltak, így a szörnyű esemény nemzedékeken keresztül betegítette a falu életét; félig-meddig kimondatlanul gyakorlatilag mindenki gyanúsított mindenkit, nemcsak az esetleges szabotázs elkövetésével, hanem az azután kialakult helyzetre adott – gyakran csak feltételezett – reakciói vagy lépései miatt is. Másrészt a nyomozati anyagokat eleve slendriánul vették fel a hatóságok, nemigen tettek fel igazi kérdéseket a kihallgatott személyeknek, sok fontos iratot eltüntettek az idők során, és mire Brokken megkérdezhetne volna az akkori szemtanúkat, jó részük már halott volt. Annyira „sikeres” volt az elhallgatás, az elfojtás, hogy Brokken, aki csak hét évvel a háború befejezése után költözött lelkész apjával a faluba, gyerekként szinte semmit sem érzékelt a traumatizáltságból, noha – legalábbis utólag úgy gondolja – hallott ezt-azt, és még látta a pusztítás nyomait (pontosabban amit naivan annak vélt). A holland írónak úgy kell kihámoznia, hogy mégis mi történhetett. Munkájához a konkrét indítást az adta, hogy a kétezres években betekintethet az ellenállás titkos anyagaiba. Ezek a források egyértelműen azt állították, hogy nem vihar rongálta meg a vezetékét – a faluban a történetnek ez a változata forgott közszájon, Brokken is ezt hallotta kiskorában –, hanem szabotázssakció történt.

Brokken elsődleges célja az események rekonstruálása volt. A bűnösség, illetve a felelősség lehetőség szerinti tisztázása, de nem a megbélyegzésnek, a vétkesek tetemre hívásának, hanem az ártatlanok felmentésének, az erkölcsi elégtételnek a szándékával – ezt az is jelzi, hogy az összes nevet megváltoztatta, amely nem szerepel a kivégzetteknek állított emlékművön. A tudás gyógyító erejével talán feloldhatóvá válhat a generációk életét betegítő feszültség.

Brokken könyvéből kiderül, hogy a holland hatóságok annak idején felháborítóan jártak el az ügyben. Nem kérdezték ki alaposan a gyanúsítottakat, a felszabadulás napjaiban finoman támogatták a népharag megnyilvánulásait, megakadályozni biztos nem próbáltak semmit – erre utal, hogy eltüntették a filmet, amelyre valaki a faluból felvette, ahogy megszegényítették azokat a nőket, akik összeszűrték a levét a németekkel; ráadásul az ilyen személyek „hivatalos” listájának elején a legszegényebbek szerepeltek, a tehető családok sarjait jó érzékkel a végére rakták. Nem egy fontos vallomásnak nyoma veszett, egyeseket – politikai okokból, a kiegyezés jegyében – büntetésük lejártá elött kiengedtek a börtönből, cudarul, közönyösen bántak a kivégzettek családtagjaival. Ez még akkor is vérlázító, ha a háború utáni felfordulás, illetve később a felejtési vágyás némileg magyarázhatja azt, ami történt. Brokken erkölcsi kötelességének érezte, hogy a hatóság helyett is elvégezze a tényfeltárás munkáját. Mindennek utánajárt, aminek csak jelentősége lehetett az ügyben. Rekonstruálta például, hogy milyen széles volt a gát, milyen szél fújt a gáton a kérdéses időben, milyen szaga lehetett valakinek, és hogyan járt, beszélt; hogy hová lehetett látni egy-egy házból (hogy milyen sivárságot látott valaki nap mint nap, ha kinézett az ablakon, vagy éppen a szerencsésebb – vagy megalkuvóbb – rokon gazdagságát, családi boldogságát nézhette!) És mielőtt elhamarkodottan kijelentene bármit is, mérlegre tesz olyan dolgokat, mint hogy például valaki két vagy hét hónappal volt-e fiatalabb tizen-nyolc évesnél (a levéltári adatok ellentmondanak egymásnak), vagyis a kamaszkor végén vagy a felnőttkor küszöbén állt-e, amikor az események történtek; mennyi ideje volt besorozva, és előtte mit csinált. S legfőképp: amikor nyomozása során valakire rávetül a gyanú árnyéka, mindig megkérdezi magától, vajon feltételezésében nem játszik-e szerepet valamilyen előítélet, beidegződés, antipátia.

A könyv kicsit bonyolult lett attól, hogy keveredik benne a már többé-kevésbé rekonstruált eseménysor minél érdekfeszítőbb elmesélése (például csak utólag jön rá az olvasó, hogy a könyv elején Brokken nem mondott el főszereplőiről mindent, amit tudott) és magának a nyomozásnak a története, annak minden izgalmával. Ráadásul a nyomozás elvileg arra irányul, hogy szabotázsról volt-e szó vagy sem, de rendre kiszélesedik az egész összefüggésrendszer feltárására irányuló kutatássá. Mindig máson állapodik meg a nyomozó lámpájának fénypásmája – aki aztán végigpásztázza a gyanúba keveredett személlyel kapcsolatba hozható dolgok és események mindegyikét. Ráadásul Brokken legalább olyan hévvel keresi a titokgazdá(ka)t, mint az elkövető(ke)t. Mindez azonban érthető, és nem is megy az érthetőség rovására. Erőfeszítéseit nagyon rokonszenvenessé teszi, hogy nem kipurciózni akarja az igazságot valami magasabb művészi cél érdekében – mint azt például az egyébként szintén a nyomozás motívumára épülő, ügyesen kimódolt háborús regényében, *A merényletben* Harry Mulisch tette –, hanem közelebb kerülni ha nem is feltétlenül „az igazsághoz”, de a korabeli valósághoz, az élethez a maga szinte szétszálazhatatlan bonyolultságában.

Brokken a mindennél fontosabbnak tartott személyes beszámolók elemzésével, a környezet feltérképezésével, a képzelőerejével és főleg mély empátiával próbálja kipótolni a dokumentumokban, interjúkban, vallomásokban, illetve tanúvallomásokban mutatkozó hézagokat, hogy kitapinthassa, amiről a szomorú történet ágensei hallgattak, hazudtak vagy nem mondtak el mindent. Ha töredezett marad is a kép, így is teljesebb, „igazabb”, mint amit az események szereplői nemcsak külön-külön, de együttesen valaha is tudhattak.

A megtorlás átírja azt a hagyományos (és kényelmes) elképzelést, miszerint a háború idején lettek volna az ellenállók, illetve a német-szimpátiájukkal tüntetők – és mellettük azok a tömegek, akik csak próbálták valahogy túlélni a megszállást.⁴ Brokken könyvéből kiderül, hogy a viszonyulások skálája sokkalta szélesebb volt ennél, a nyílt ellenszegüléstől, a németek iránti megvetés furmányos kinyilvánításától kezdve az üldözötteknek a lojalitás álcája alatt való segítségén át a náci- vagy német-szimpátia nyílt vállalásáig (Brokken azt is megmutatja, hogy a kettő nem ugyanaz!) mindennel találkozunk a rhooni történetben; a sor végén talán a feljelentgetők és a spiclik álltak. Mit lehet csinálni, hogyan kell viselkedni, amikor berendezkedik egy (idegen) elnyomó rendszer, amelynek akár akarja, akár nem, szinte mindenki a működtetője lesz? Meddig van értelme bármiféle ellenszegülésnek, mennyire érdemes/tanácsos/kell/szabad együttműködni? (Kinél) (mikor) hol vannak a határok? Brokken feltérképezi, hogy mit tűrt vagy viselt el a falu zárt közössége, és mi az, amit elítélt. Nem az az igazán megvetendő, hogy valaki nyíltan vállalja német-szimpátiáját, hanem az, ha titokban feljelentget másokat. Meg lehet (kell) érteni, ha valakit az éhség, a szegénység és a személyes mellőzöttség – de akár csak a kalandvágy vagy a szebb élet reménye, álma – rávesz, rászorít, hogy összeszűrje a levet német férfiakkal, az azonban már elfogadhatatlan, ha még a megtorlás után is a friccekkal hetyeg. Az még érthető, ha valaki két – aranyat érő – disznóval kiváltja valakinek a rokonát a német fogságból, az viszont már nem, hogy a többieket a sorsukra hagyja (főleg, ha a személyes ellen-szenvei is szerepet játszanak a döntésében). Megbocsáthatatlan, hogy a németek minden eljárás nélkül, civileken torolják meg a feltételezett szabotázst, az meg végképp, hogy a kivégzettek házáat és vagyonát is elpusztítják, földönfutóvá téve azok egész családját. És szinte kivétel nélkül mindenki felháborodik azon, ha a németek nem tartják be a (holland és a háborús) törvényeket: olyasmi nem fordulhatna elő, hogy a feleségnek nem adják vissza kivégzett férjének személyes holmijait.

Bármily paradoxul hangozzék is elsőre, a Brokken által elmesélt történetből az szűrhető le, hogy sokkal jobb lett volna, ha a németek és a hollandok (még) közelebb álltak volna

⁴ Brokken egy interjúban bevallja, hogy annak idején maga is így képzelte a háborút.

egymáshoz: így talán elkerülhető lett volna a tragédia. A váratlanul előállt helyzetben egyszerre döntő fontosságúvá vált, hogy a németek nem voltak tisztában a falu belső viszonyaival, a hollandok természetével, zsigeri reakcióival, értékrendjével – és hogy a falubeliek nem látták át a németek hivatali-katonai hierarchiáját, fogalmuk sem volt arról, hogy a megszállók hogyan értékelték az aktuális háborús helyzetet. Jelképes apróság, milyen végzetes lehetett egy adott pillanatban, hogy ugyanaz a szó, a „wagen” egy *kicsit* mást jelent hollandul, mint németül. A legveszélyesebbek a fanatikusok: a hihetetlenül bátor, semmitől vissza nem riadó, társai előtt bizonyítani vágyó, elvakult ellenálló az egyik oldalon, a másikon a frusztrált, végre „helyzetbe” kerülő német tiszt. Igaz, legalább ilyen tragikus szerepet játszik a történetben ennek a tisztnek az elvetemült felettese, aki mindenáron élvezni akarja a maga privilegizált helyzetét, csak magával törődik.

A világháborúról általában az olyan ördögi helyzetek jutnak az eszünkbe, amikor két rossz között kell dönteni. Brokken másra helyezi a hangsúlyt. Azt mutatja be, hogy egy beállt diktatúra, amelyet szívesen képzene állóvíznek az ember, folyamatos terhet ró a benne élőkre (az elnyomókra, megszállókra ugyanúgy). Ilyen közegben állandóan helyén kell lennie az ember eszének és szívének, és az vesse az első követ a megtévedőkre, aki biztos benne, hogy elbírná ezt a fajta állandó nyomást. Mindent meg kellene értenünk – ami nem jelenti azt, hogy mindent el is kellene fogadnunk.

HAMLET-SZIVAR ÉS ENSZ-EGYEZMÉNY

Sz. Koncz István beszélgetése

– Zseniális koponya – mondja Gombos Gáborról egy korábbi tanára, akivel ma már inkább baráti viszonyt ápolnak. – Ez látszott már akkor is – fűzi hozzá –, amikor a diákom volt. Biztos voltam benne, hogy bármibe fog majd, a maga területén sokra viszi.

Hogy ne csak tanárától halljak véleményt, egykori, pécsi gimnáziumi osztálytársai közül Rappai Andrást kérem: osztaná meg velem, illetve az olvasóval az első három mondatot, ami hősről eszébe jut.

– Nagyon megrendített (talán befelé meg is könnyeztem), amikor a legutolsó osztálytalálkozón, fölszólítván az utolsó öt év történéseiről beszámolni, elmondta, hogy a felesége, aki élete egyetlen társa volt, néhány napja meghalt, és ő mégis eljött, mert hisz abban, hogy nem szabad összeomlani és folytatni kell a küzdelmet (biztos nem pont így mondta, de így akarok emlékezni)... Aztán szégyenkezve eszembe jut, amikor egy korábbi találkozón, borközi állapotban éppen neki panasztam el közeli ismerősöm lelki betegségét, ő rengeteg türelemmel és empátiával, de mégsem kioktatóan próbált hasznosakat mondani, mire én hálából följajlottam, hogy nálunk elalhat (ugyanis nem volt neki hol), aztán mégis elveszítettem a hosszúra nyúlt éjszakában. Végül arra is gyakran gondolok, amikor a gimnáziumi évek során hirtelen eltűnt, hogy másfél év vagy még több idő után újból fölbukkanjon, és én belül valahogy biztos voltam abban, hogy nem a dombóvári gimnáziumba járt időközben, ahogyan a hivatalos kommunikáció hangzott, mégsem mertem megkérdezni soha.

Három mondat. Három másképpen szomorú mondat. Miközben a professzor arcán alig-alig látom jelet szomorúságnak. Közel a hatvanhoz jószerevel nincsen ősz hajszála. A szemüvege időnként lecsúszik az orrán, ilyenkor tanárosan magyaráz, máskor meg éppen átnéz rajta: mintha vizsgáztatna. A terveit vázolja, ezekről részletesen kifaggatjuk nemso-kára, és velem örül a zúzapörköltnek, amit az óbudai Kerék Vendéglő séfje, Rákosi Csaba talál elénk. Ebédünk, ő méltóságteljesen, kimérten, lassan, én meg szokott falánksággal, mintha épp az imént tettem volna le Krúdy Gyula sosemvolt könyvét a gyorsétemek hasznosságáról.

Gombos Gábor 1961. augusztus 8-án született Pécsen. Általános és középiskoláit ugyanitt végezte, a Nagy Lajos Gimnáziumban érettségizett 1979-ben. Fizikusi diplomáját már Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte. Majd' másfél évtizeden át kutatóként dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki-fizikai Kutatóintézetében. 1998-ban azonban úgy határozott, hogy életét a pszichiátriai betegjogok képviseletének szenteli. Ebbéli minőségében előbb rengeteget tanult, majd országghatáron belül, később (földrajzi értelemben is) egyre tágabb határok között dolgozott. Nehéz lenne megmondani, hogy Finnországtól Ugandán, Bangladesen keresztül az USA-ig hány országban fordult meg. Sok helyen szakértőként, tanácsadóként foglalkoztatták, több helyütt töltött hosszabb időt: kivételes problémafelismerését és -megoldó képességét kamatoztatta. A haidarábadi Nalsar és a galwayi NUI (National University of Ireland) címzetes egyetemi tanára. Kitüntetései közül kettőt emelek ki, ezek: a Magyar Köztársaság érdemrendjének lovagkeresztje (2008) és a fogyatékkal élők aktivistáinak egyik legnagyobb nemzetközi elismerése (CDPL – Global Disability Activism Award, 2018).

Ha az ember az internet közösségi oldalait böngészi, hamar fölismeri, hogy rengeteg tisztelője, követője van, és hogy sokan tekintik példaképüknek. Interjút ad a *Jogi Fórum* című portálnak, de a legnagyobb videómegosztó csatornán – ahol teljes előadásai is nyomon követhetők – fiatal riportereknek is. Véleményére a világ számos szegletében kíváncsiak. Gombos Gábor ugyanis egyvalamit egész biztosan tud: ha mégannyira megkeményítették is élete során a nehézségek, mindig ajtót nyitott annak, aki bármiben sérült vagy hátrányt szenvedett. Miközben megőrizte a szívében a nyitottságot minden emberi érték iránt. Hobbija, ha mondhatunk ilyet, az olvasás: saját maga által előírt napi penzuma százötven oldal.

Gombos Gábor amúgy is irodalommal bélelt házban lakik. Egyfelől dolgozószobájában hegyekben (egyébként rendezett hegyekben) állnak a könyvek, csak az íróasztalához vezet közöttük egy keskeny ösvény. Másfelől itt lakott a műfordító, drámaíró, későbbi köztársasági elnök Göncz Árpád, valamint Orbán Ottó költő is. Barátságos hely, az ország valaha emelt legnagyobb téglapépületeként tartjuk számon. Mégis megkönnyebbülök, amikor leéruink a negyedik emeletről. Akárhogy is, a függőfolyosós házak nem illeszkednek beteges tériszonyomhoz. Sokkal nagyobb biztonságban érzem magam az utcaszinten, a Kerék csöndes, déli zsongásában. Már itt a jóféle szilvórium, a savanyúság... Mintha az életben rendben lenne minden, és mi mégiscsak egy nagy, ismeretlen Úrnak vendégei volnánk. Közeli egyszázötven évesen a gyermekkorunkban járunk újra, és arról ábrándozunk, hogy egyikünk neves csillagász lesz. Gondolhatják, hogy ez nem én vagyok.

Gombos Gábor: – Komoly elhatározás volt, tudatosan készültem a pályára, rengeteg szakirodalmat olvastam, rendszeresen föl jártam a Mecsek oldalában épült planetáriumba. Csillagász, asztrofizikus szerettem volna lenni. Igen ám, de a szakot csak harmadévtől lehetett választani az egyetemen úgy, hogy az első két évben a Bevezetés a csillagászatba című kurzust kellett hallgatni. Amiben egyetlen egy jó volt, a tanára, Marik Miklós. Fantasztikus egyéniség. Hanem az anyag, amit leadni kényszerült, nem hordozott újdonságot. Nem csak számomra, javarészt a többiek számára sem. Emiatt azután más terület felé fordult az érdeklődésem, és amikor eljött a harmadévi, úgy döntöttem, hogy amellel maradok.

Sz. Koncz István: – *Mi volt ez a terület?*

– A termodinamika.

– *Té jó ég!*

– Igen, a legtöbben, még a fizikusok is feljajdulnak, ha meghallják, hogy mivel foglalkoztam. Sokak szerint ez a XIX. század tudománya. Létezik azonban egy nagyon kicsi, eltökélt csapat, akik tudjuk, hogy igazából a XXI. századé. Sikerült jó mentorra szertennem, és végzés után elhelyezkedtem kutatóként az MTAMűszaki-fizikai Kutatóintézetében. 1998-ig fizikusként dolgoztam, azonban 1992-től alelnöke lettem egy egyesületnek, amely a magyarországi elme-egészségügyi rendszer reformjéért küzdött. 1993-ban kaptam egy francia ösztöndíjat, fizikusként, Grenoble-ba, ami a nem-részecskefizika legnagyobb európai kutatóközpontja. Hetente két-három Nobel-díjas előadását lehetett meghallgatni. Pezsgett a tudományos élet, rengeteget tanulhattam. Miután hazajöttem, tapasztalnom kellett, hogy a Szovjetunió összeomlása a kutatásainkra nem volt túlzottan jó hatással.

– *Miért nem?*

– A miénk alkalmazott fizikai intézet volt, és mint ilyen, jelentős mértékben függött szovjet katonai-kutatási megrendelésektől. Az oroszok továbbra is érdeklődtek volna, de olyan minőségi követelményeket támasztottak, amelyeknek nem tudtunk megfelelni. Franciaországból hazatérve...

– ... *összeomlott csapatot talált, gondolom.*

– Igen, kiváló koponyák pasziánszoltak a számítógépen. Grenoble-lel ellentétben itthon enyhén szólva nem volt pezsgő a tudományos élet. Teljesen belevetettem tehát ma-

gam az egyesület munkájába. Időm nagy részét már az tette ki. Az állásomat azzal együtt tartottam, hisz az biztosította az egzisztenciális alapokat. Az egyesületi munkát ugyanis önkéntesen, díjazás nélkül végeztem. 1998-ban végül, a Központi Fizikai Kutatóintézet hasonló területen dolgozó részlegével együtt megszűnt a kutatóintézet, és a kettőből gyúrtak egy harmadikat. A felszerelésemet elvittem még az új székhelyre, Csillebércre, de magam már nem költöztem át. Tudniillik úgy határoztam, hogy beleugrom a bizonytalanba, és legalizálom azt, hogy időm nagy részében amúgy is pszichiátriai betegjogokkal foglalkozom.

– *Miből élt?*

– Arra az átmeneti időre, amíg pályázati és egyéb forrásokból finanszírozni tudtam a betegjogi tevékenységet, matektanulási zavarral küszködő gyerekeket tanítottam. Elvégeztem a Bárczin egy kurzust, és bíztam benne, hogy tudok segíteni. Naponta két-három tanítványt fogadtam.

– *A társadalmi vállalkozók globális alapítványa, az Ashoka 2000-ben tagnak választotta. Mennyiben változott meg az élete?*

– Hároméves ösztöndíjat kaptam. Ezenközben létrehoztunk a feleségemmel egy új egyesületet. Sikerült pályázati forrásokból érkező, de stabil, biztonságosnak tűnő finanszírozást elérni. Közben bekapcsolódtam a nemzetközi munkákba.

– *Húha, de nagyot ugrottunk! Feleségével hol ismerkedett meg?*

– A lipótmezei Országos Elme- és Ideggyógyintézet Rehabilitációs Osztályának nagy-csoportján. Ott találkoztunk teljesen véletlenül. Az első egyesületemet népszerűsítettem, Kati pedig kirándulásokat szervezett. Elhívtam közénk.

– *Ő viszonzásul nyilván meginvitálta önt kirándulni!*

– A tériszonyommal roppant mulatságos volt. Mindent egybevetve úgy találtuk, hogy ez több, mint munkakapcsolat. 1995-ben összeházasodtunk.

– *És, ha jól tudom, szerettek volna gyermeket örökbe fogadni.*

– Majdnem egy évig nálunk is élt egy testvérpár. Akik előtte nem tudtak egymásról, mert két különböző intézetben nevelkedtek. Amikor örökbefogadásra alkalmasnak ítélték őket, akkor derült ki valamelyik akatologató számára, hogy testvérek.

– *Miért nem tartott a dolog tovább?*

– Már a Gyámhivatalban voltunk, aláírni készültünk az örökbefogadásról szóló papírokat, de az ügyintéző azzal várt bennünket, hogy van egy apró dolog, amit muszáj elmondania számunkra. Fél évvel azelőtt ugyanis felbukkant a biológiai apa. Környezet-tanulmányt készítettek nála. Egyrészt kiderült, hogy önhibáján kívül nem tartotta a kapcsolatot, előzetes letartóztatásban volt. Amikor szabadult, az egyik első dolga volt, hogy megkeresse a gyerekeket. Stabil élettársi kapcsolatot tudott igazolni, biztos jövedelemmel rendelkezett, körülményei alkalmasak voltak arra, hogy visszamenjenek hozzá a kicsik. Mi pedig nem akartuk elrabolni őket. Próbáltunk rá módot keresni, a papával együtt úgy alakítani az életet, hogy ne szakadjon meg a kapcsolatunk, de erre a titkos örökbefogadás szabályai, amelyek ránk is vonatkoztak, nem adtak lehetőséget.

– *Pedig, amennyire tudom, ezt megelőzően is volt megpróbáltatásuk elég.*

– A mi hülyeségünk volt, hogy vegzáltak minket a pszichiátriai előéletünk miatt. Az eljárás keretében el kell menni a háziiorvoshoz, akinek alá kell írnia egy formanyomtatványt. Alulírott háziiorvos büntető jogi satöbbi satöbbi, kijelentem, hogy X. Y.-nak nincs TBC-je, szexuális úton terjedő betegsége, elmebetegsége. Nem akartuk, hogy a háziiorvosunk felelősséggel aláírjon valamit, amiről tudja, hogy nem igaz. Úgyhogy javasoltuk neki, hogy egyrészt csillagozza meg, és írja lábjegyzetbe, hogy az előzmények ellenére alkalmasnak tart bennünket. Másrészt, hogy a szakorvosunk támogató véleményét mellékeljük. Mindkettőnk pszichiátere maximálisan támogatta a tervünket ugyanis. De innentől kezdve a hivatal számára gyanús alakok lettünk. Nem az általános eljárásokat alkalmazták.

Például az egyórás pszichológiai vizsgálat helyett kétszer egy egész napos interjút készítették velünk. A kerületi Gyámhivatal vezetője nem mert dönteni, illetve azt a döntést hozta, hogy alkalmatlanok vagyunk örökbefogadásra. A döntést megfellebbeztük. A felbbiteli eljárásban is cincáltak bennünket. Igazságügyi elmeszakértői vizsgálatot is kértek, de végül alkalmasnak találtattunk.

– *Akkor itt zárjuk is le a dolog talán legfájdalmasabb részét. Feleségét hogy veszítette el?*

– Katinak öt éve volt egy masszív szívinfarktusa. Magam ráadásul nem voltam itthon, Zágrábba hívott a kötelesség, egy tudományos konferenciára. Azt hiszem, épp a vonaton ülhettem, amikor az infarktus történt. Mire a mentővel a kórházba értek, az egyik szívbillentyűje leszakadt. Úgyhogy életmentő műtét során azonnal műbillentyűt kellett beültetni. Az operáció alatt stroke-okat kapott. Hozzáteszem: tervezett beavatkozásnál a kockázat jelentősen csökkenthető, de sürgősségi billentyűműtétnek ez egyáltalán nem ritka. Úgyhogy nem ébredt föl a műtėti altatásból. Négy hétig kómában volt. Tulajdonképpen lemondtak már róla, amikor felébredt. A stroke-ok következtében kialakult féloldali bénulása remekül javult. Arra számítottunk, hogy minimális maradványtünetekkel tud majd hazajönni. Hanem ekkor kapott egy antibiotikum-rezisztens fertőzést, ami bekerült a véráramba, szeptikus sokk, három nap újabb kóma, majd bekövetkezett a halál.

– *Ha már ezeknél a nagyon nehéz témáknál tartunk, megkérdezem: előbb észlelte magán a pszichiátriai betegség tüneteit, vagy már azt megelőzően érdeklődött a betegjogok iránt?*

– Sebész nagybátyám hároméves korom körül öngyilkos lett. Fél évre rá édesanyám összeomlott. Bekerült a pszichiátriára, és forgóajtós beteg lett belőle. Tudja, mit jelent a kifejezés?

– *Gondolom, hol kint, hol bent lehetett.*

– Így van. Miközben ő volt a családfenntartó. Egészen addig, amíg férjhez nem ment mostohaapámhoz, aki bányász volt. Ilyen módon jó anyagi helyzetet tudott biztosítani számunkra. Tizenhat éves koromban aztán én is bekerültem fekvőbetegként. De tizenkét éves koromtól a gyermekideg-gondozó kezelt már szorongásos neurozissal. Attól fogva egészen harminchárom éves koromig gyógyszerekkel szorongás ellen.

– *Akkor hogy hagyhatta el?*

– Meghalt édesanyám, és annyira besötétedtem, hogy eszembe sem jutott elmenni orvoshoz. Egy volt tanítványom és nagyon közeli barátom – éppen nyári szünete volt, fizikus szakon tanult – észrevette, hogy nagyon nem vagyok jól. Mondjuk, nem volt nehéz észrevenni. Jobb dolga nem lévén beköltözött hozzám, és két hónapig velem volt. Közben kifogytam a gyógyszerekből, és fokozatosan kijöttem a krízisből. Rádöbentem, hogy gyógyszer nélkül élek. A barátom nem csinált semmi különlegeset, „csak” velem volt. Ez is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy elköteleződjem a pszichiátriai rendszer radikális reformja mellett. Világossá vált számomra, hogy olyan teret kell létrehozni, ahol az emberek egymást tudják segíteni a jelenlétükkel, megelőzve a társadalmi kirekesztést. Sokunknak kiteljesedést jelentett, hogy nem egy csoportvezető diktál, hanem az egyenlők közössége valósul meg.

– *Azok közé tartoztam, akik harcosai voltak a Lipót megszüntetésének is.*

– Igen. Váltig örülök neki, hogy fölszámolták. Mert Lipótmező olyan intézményi és hatalmi rendszert testesített meg, aminek a XXI. században nincs helye. Szemlélete megragadt a Magyar Királyi Országos Tébolda szemléleténél, ahogy eredetileg hívták is.

Aminek nem örültem: a folyamatot nem kísérte a közösségi alapú ellátások és szolgáltatások kiépülése. Meggyőződésem ugyanis, hogy azokra volna igazán szükség. Ezzel szemben még a területi alapú pszichiátriai gondozók sorvadása is megindult. Adminisztratív eszközökkel nem építették le ugyan őket, de finanszírozásukat jelentősen csökkentették. Nem-medikális, pszichoszociális ellátások pedig nem jöttek létre. Néhány alapítvány működött ugyan eredendően szociális ellátást, amely érzékeny a pszichiátriai

problémával élők sajátos szükségletei iránt, de ez a rendszer nem is nevezhető rendszernek. Ez a terület tragikus állapotban van mainapság.

– *Értem. Csak nem látom még, hogy mi adta az indíttatást ahhoz, hogy küzdeni kezdjen a betegek jogaiért.*

– Édesanyám nagyon gyanús körülmények között halt meg. Élete vége felé nappali kórházban beteg volt Lipótmezőn. Ez azt jelentette, hogy reggel fölment, megfőzte a terápiás kávékat a bent fekvő betegársaknak, és a munkanap végén hazajött. Cserébe mérték a vérnyomását, a vércukrát, rendszeresen vizsgálták a szívét, szemmel tartották az állapotát. Megnyugtató érzés volt, hogy szem előtt van. De panaszkodott, hogy tisztára hülyének nézik, és placebóval akarják meggyógyítani. Magamban megsimogattam, hogy nem baj, édesanyám, majd alakul a dolog. Egyszer azonban hazahozta azt a házi, intézményen belüli receptet, amire kiadták neki a hétvégére szánt orvosságot. És tényleg, név és dózis szerint szerepeltek rajta a gyógyszerei, és a végén volt egy tétel, hogy zöld drázsé, háromszor egy. Kétségkívül gyanús volt. Akkor még gőzöm sem volt arról, hogy hogyan zajlanak a gyógyszerkipróbálások. Nem fogtam gyanút, de megértettem, hogy anyám miért beszél placebóról. Ám nem vettem komolyan.

Egyszer, egy pénteki napon, munkából hazamenet ott találtam holtan az asztal előtt. A rendőrség hivatalból közigazgatási eljárást indított. Ami nagyon elhúzódott. Három hónapig nem temethettem el. A hivatalos végeredmény gyógyszer-túladagolás következtében bekövetkezett öngyilkosság volt. A hatóanyag az az antidepresszáns volt, amelyiket utoljára a hatvanas évek elején kapott édesanyám. Annak idején a szíve annyira rosszul reagált rá, hogy az egészségügyi könyvecskéjébe pirossal be is jegyezték: azt nem szabad neki adni. Márpedig ebből a gyógyszerből találtak az emésztőszervi szövetekben a terápiásnál magasabb koncentrációt. Hol juthatott hozzá? Csakis a Lipóton. De vajon miért? Ráadásul kifejezetten a jövőre koncentrált, és tervezte, hogy mi lesz a nyári programja. És mielőtt egy öngyilkossági kísérletet elkövetett életében, azt mindig megelőzte egy többhetes, nagyon erős készülődés.

– *Ezek szerint többször próbálta?*

– Igen. És éppen emiatt separték le végül a problémát az asztalról azzal, hogy ezúttal sikeres volt a kísérlet. A kezelőorvosa, aki ebben az időben betegszabadságon volt éppen, miután anyám halála után találkoztam vele, annyit mondott: Gábor, ne gondolja, hogy az édesanyja öngyilkos lett. A történeteket követően fölmondott egyébként. Az osztály, ahol dolgozott, híres volt arról, hogy rengeteg új, potenciális gyógyszer kipróbálásában vett részt. Ma már tudom, ezek a tesztek jellemzően úgy folynak, hogy a betegeket három csoportra osztják. Egy kapja az új anyagot, egy kap egy régit, amiről elég pontosan tudható, hogy milyen a hatása és a hatásmechanizmusa, egy pedig placebót kap. Ezek alapján úgy tudom rekonstruálni a történeteket, hogy anyám a régi hatóanyagot kapta. Se ő nem tudott róla, se én. Egyik reggel azon vettem magam észre... Akkor még borotválkoztam... Nem tudtam belenézni a tükörbe úgy, ha hallgatok. Ez volt a közvetlen mozzanat annak, hogy elhatároztam: a betegjogi munkát formalizálni fogom. Teljes állást kell szerveznem, munkalehetőséget kell teremtenem, és munkatársakat kell magam köré gyűjtenem.

– *Kikre esett a választás?*

– Fiala jogászokra, elsősorban.

– *Az egyesületet, ahol korábban alelnök volt, miért hagyta hátra?*

– Ez viszonylag hosszabb történet. Úgy kerültem kapcsolatba velük, hogy édesanyámat látogattam Lipótmezőn.

– *Akkor éppen belül volt a forgóajtón, ezek szerint.*

– Igen. Na, odalépett hozzám egy idősödő házaspár. Elmondták, hogy a fiuk évek óta kezelés alatt áll, gyakorlatilag csak hétvégén megy haza. Tulajdonképpen bent lakik a rehabilitációs osztályon. Nagyon aggódnak, mondták, hogy mi lesz a fiukkal, ha ők megbe-

tegszenek, netán meghalnak. Létre akartak hozni egy egyesületet. Voltaképpen azzal a kérdéssel szólítottak meg, hogy nem akarok-e csatlakozni. Az első gondolatom nem volt jelentékeny. Úgy okoskodtam, hogy ez nemes ötlet, egyetértek veled, miért ne csatlakoznék? Hanem aztán, látva a munkát, egyre komolyabban vettem az ügyet, magamat is, és fél év múlva már alelnök voltam.

– *Továbbra is az a kérdés: miért vált ki mégis?*

– Egészen addig jól mentek a dolgaink, amíg nem volt pénzünk. Nem volt konfliktus. Az egyesület családtagokat, főleg szülőket tömörített, néhány reformpszichiátert és talán egy szűk tucatnyi magamfajta, akik megjártuk a pszichiátriát. Egyszer csak nagyobb összeget kaptunk a Soros Alapítványtól. Az egyesület elnöksége úgy döntött, hogy a volt lipóti konyhát, amely évek óta kihasználatlanul állt, felújítja, és foglalkozás-terápiás centrumot alakít ki benne.

– *Ezzel, ahogy látom az elfelhősödő tekintetét, Ön távolról sem értett egyet.*

– Egy egyesület, ami az intézeti központú ellátás helyett a közösségi ellátásért dolgozik, hogyan kanyarodhat ennyire vissza? Ezt egyszerűen nem érttem. Amikor azután kitartóan kritizáltam az elképzelést, az egyik reformpszichiáter szó szerint azt mondta, hogy Gábor, pofa be! Ti csak elmebetegek vagytok, akiket megtűrünk tagként az egyesületben. Mindannyian, akik közvetlenül érintettek voltunk, azt mondtuk, hogy nekünk ott nincs helyünk. Akkor jött a feleségem ötlete, amit korábban már említettem, hogy alakítsunk olyan egyesületet, ahol csak pszichiátriát megjárt emberek lehetnek tagok.

– *Megalakult az új formáció, ön pedig jární kezdte a világot. Először Közép-Kelet Európában, majd Európában, később a világban sokfelé dolgozott.*

– Kiderült, hogy csak Magyarországon egyedülálló a kísérletünk. Más országokban léteznek hasonló közösségek. Voltak, akik nálunk is régebben próbálkoztak már, és akadt olyan helyszín, ahol kicsivel később kezdték a közös munkát. Ebben az időben nagy hatással volt a régiókra egy londoni székhelyű alapítvány, a Hamlet Trust. Aminek semmi köze Shakespeare dán királyfiához. A Hamlet nevű szivarról kapta ugyanis a nevét. Annak idején azért alakult, hogy Angliában segítse az elmeellátó rendszer reformját. A berlini fal lebontása után jött az ötlet, hogy próbálják meg Közép-Kelet Európában is. Nagyon sok minden múlt azon, hogy viszonylag jól beszéltem angolul. Ráadásul az angol kollégáknak tetszett, amiket csináltunk.

– *Miket, például?*

– Angolklubot, számítástechnikai klubot, beszélgetős klubot alapítottunk. Drop-in délelőtti, délutánokat tartottunk, ami azt jelentette, hogy meghatározott napokon csak úgy be lehetett esni, voltaképpen ok nélkül, le lehetett ülni egy kávé, tea mellé, Uram bocsá', el lehetett szívni egy cigarettát, szivart, találkozni, szót váltani ismerősökkel, szakemberekkel, rokonlekekkel, majd mindenki ment a dolgára. A legfontosabb része az volt a magyar sorstársakkal közös munkának, hogy nagyon hasonló tapasztalataink voltak. Egymás között mindezekről nyíltan tudtunk beszélni, miközben mások felé az ember nem szívesen nyílik meg. Szemérmesen hallgat inkább.

A munkának ez a szakasza nagyon intenzív törvényalkotási periódus is volt. Jött az új egészségügyi és az új szociális törvény. Mindenképpen úgy éreztük, hogy hallatni kell a hangunkat. Ekkor kezdtünk el dolgozni az emlegetett fiatal jogászokkal. Jó néhány sorstársunknak segítettünk peres ügyei megoldásában vagy legalább vitelében és így tovább.

– *Egy szó, mint száz, a Hamlet nevű szivarnak tetszett mindaz, amit Önöknél tapasztalt.*

– Igen, a szivar meg volt elégedve. *(A professzor jóízűen nevet.)* A látottak, tapasztaltak hatására bevontak a többi közép-kelet-európai országban végzett munkájukba. Vagyis az általuk képzettek sorából idővel, elég hamar átkerültem a velük képzők oldalára. Így kezdődött a munkám nemzetközi része. Mindeközben egy washingtoni székhelyű alapítvány, amelyik Erik Rosenthal nevére híresült el, Magyarországra jött felmérni, hogy milyen az

emberi jogok helyzete az elme-ügyben. Megkerestek minket, mivel volt helyismeretünk. Segítettünk nekik. Az együttműködés annyira jól sikerült, hogy a következő, koszovói munkájukhoz meghívtak szakértőnek.

– *Mit tapasztalt ott?*

– Ugye, tudjuk, polgárháború utáni időszak, az ország – amiről a világ egy része nem is vesz tudomást – tele taposóaknákkal... Szegénység, nemzetiségi villongások... Kapcsolatba kerültem taposóakna-túlélőkkel, szervezeteikkel. És ez elég messzire vezetett. Elmesélhetem?

– *Persze, beszélgetünk!*

– Amikor az ENSZ-ben megindult a fogyatékkal élő személyek jogairól szóló egyezmény, a CRPD kidolgozása, a taposóakna-túlélők szervezeteinek nemzetközi hálózata sikeresen gyűjtött adományt egy nagyon intenzív képzésre. A képzés tartalma az volt, hogy miként lehet hatékonyan lobbizni az ENSZ-ben. Ekkorra esett, hogy a pszichiátriai fogyatékoság területén jártas embert is kerestek az egyezmény kidolgozásához. A koszovóiak révén fölmerült a nevem, és így kerültem be civil szakértőként két évre az eseti bizottságba.

– *Ahogy beszél, az a benyomásom, professzor úr, hogy Ön mindig elsöre átviszi a magasságot, de csak harmadikra hitelesítik azt.*

– Lehet benne valami. De ez nem a személyem ellen szól. Ha valamilyen fogyatékos-sággal él az ember, akkor jó eséllyel megtapasztalja, hogy – maradjunk ennél az aránynál – háromszor annyit kell teljesítenie, mint a nem fogyatékosnak. Annyira nem hiszik el, hogy az ember fogyatékkal is képes lehet kiemelkedő teljesítményekre. A bizottsági munkából mindenesetre megszületett az ENSZ-egyezmény, létrejöttek nagyon szoros emberi kapcsolatok, fél évre eljutottam Indiába, és így tovább.

– *Indiában kapott címzetes egyetemi tanári kinevezést is, ugye?*

– Igen. Jóval előttem megindult, hogy az ott pszichiátriai címkével élő emberek hozzátartozói elkezdtek szerveződni. Indiai kolléganóm és barátom ötlete az volt, hogy ha egy nemzetközileg elismert, pszichiátriai múltját nyíltan vállaló ember feltűnik Indiában, utazik egyik helyről a másikra, és előadásokat tart, akkor ez lehetőséget ad arra, hogy teljesen bizalmas keretek között megjelenjenek olyan emberek, akik hasonló sorsúak, és érdeklődjenek egy, talán hiteles ember mondandója iránt. Addigra elég sok helyen dolgoztam már, és a munkák többsége, ha szabad ezt mondanom, ejtőernyős volt. Mint Koszovó is, például. Odarepülsz, kidobnak, leesel, ott vagy két hetet, és vajmi kevéssé érted az ottani kultúrát, mentalitást. Osztod az észet, majd két hét után hazarepülsz. Jó szándék húzódik meg mögötte, biztos segíteni is lehet, de ez már nem érdekelt. Túlontúl felszínesnek éreztem. A felkérésre tehát azt válaszoltam, hogy szívesen megyek, de legalább fél évre. Mert akkor, azt reméltem, picikét belelátok abba, hogy mi ez a titok, amit Indiának hívunk. Találkoztak az elképzeléseink. Teljesen átalakító félév volt. Alapvetően megváltozott az egész világlátásom. Ebből lett aztán a címzetes egyetemi tanári kinevezés a haidarábádi Nalsar Egyetemen meg egy sor ismeretség. Haidarábád a magyarok számára azért is kedves város, mert a régi egyetemen az iszlámtörténeti tanszék alapító professzora Germanus Gyula volt.

– *Bevált az eredeti gondolat, ami miatt hosszabb időt vállalt?*

– Beleszerettem az országba, de távolról sem állíthatom, hogy értem. Amikor a fél év vége felé egy ottani filozófus kollégával beszélgettem, azt mondta, tudod, Gábor, lehet, hogy azért hisz minden indiai a reinkarnációban, mert egy élet nem elég ahhoz, hogy megértsük Indiát. Hozzá kell tenni, hogy az első három hónapban bármit tettünk, érzékelnünk lehetett a falat az ottaniak és közöttünk. Kényeztettek, csupa jó dologban volt részem, mégis én voltam az idegen. És akkor volt egy középsúlyos krízisem, amikor egyszerre nem a távoli kontinensről érkező fehér férfival volt dolguk, hanem egy bajba jutott emberrel. És akkor kiderült, hogy a felszínen vannak különbségek, de ha egy kicsit mélyebbre ásunk, akkor nagyon is hasonlóak vagy ugyanolyanok vagyunk.

– Gyorsan túljutott a mélyponton?

– Viszonylag hamar, igen, egyetlen utazást kellett csak lemondanom. Kalkuttában lett volna egy konferencia, ahová nem tudtam eljutni. Ezt leszámítva végigcsináltam a programot. Barátságban maradtam a vendéglátó alapítvánnyal, bár, talán érthető módon, az ottani kapcsolataim súlyponti városa most már Haidarábád. Egészen személyes okai is vannak. Kati halála után az a máig tartó együttműködés és barátság egészen más jellegű kapcsolattá is kinőtte magát.

– Ugorjunk pár óceánnyit, egészen az írországi Galwayig. Hogyan lett az egyik legismertebb ír tudományos fellegvár címzetes egyetemi tanára?

– A galwayi egyetem Európában egyedülálló fogyatékos-jogi és fogyatékos-politikai központjának alapítója szintén részt vett a már sokat emlegetett ENSZ-egyezmény kidolgozásában. Ott ismerkedtünk össze. Lassan erősödő kapcsolatunk és közös érdeklődésünk vezetett végül oda, hogy meghívtak egy-egy előadásra, majd megtiszteltek a kinevezéssel, ahogy ön is mondta. Ennek a bizonyos központnak van egy nemzetközi mesterprogramja. Igazán nemzetközi. Írek elvétve bukkannak csak föl, de európaiak sincsenek sokan.

– Honnan rekrutálódnak akkor a résztvevők?

– Afrikából és Ázsiából főleg.

– Így került Afrikába?

– Afrikában nem voltam sokat. Egy-egy heteket csak, és azok jellemzően konferenciákhoz kötődtek.

– Viszont dolgozott Délkelet-Ázsiában.

– Rengeteget, igen. Ennek megfelelően Ázsiából valamit érteni vélek. Legalábbis érzem az ízt. Jungnak adok igazat, aki felhívta rá a figyelmet, hogy Európa csak Ázsia egy félszigete. Afrikáról ezt nem tudnám elmondani. Az a benyomásom alakult ki, hogy nagyon sok felnőtt meg tud ott őrizni valamit a gyermekségéből. És nincsenek gátlásai, hogy ez olyan helyzetekben is megmutatkozzék, ami a mi kultúrkörünkben megengedhetetlen. Ez nekem tetszik.

– Utóbb visszatért a CRPD-hez. Erre hogy került sor?

– Amikor az ENSZ-egyezmény hatályba lépett, fölállt a nemzetközi megvalósítást el- lenőrző szakértői bizottság Genfben. Úgy lehet oda bekerülni, ha a kormány javasol. Persze, miután elfoglalta a helyét, már a kormánytól függetlenül dolgozik az ember. Úgy vetődött fel a nevem, hogy talán szerencsés volna olyan szakértőt delegálni Magyarországról, aki fogyatékossgal él, részt vett az egyezmény kidolgozásában, és szakmai kvalifikációval is rendelkezik. Némi huzavona után be is kerültem, és ott szolgáltam két évig. Mégpedig a bizottság működésének harmadik és negyedik esztendejében. Soha nem képviseltem olyan álláspontot, amivel nem értettem egyet, de mindig kerestem olyan nézőpontot, amit csak én szólaltatok meg.

– Mi adta a legtöbb feladatot?

– A társaság első két éve fontos és szükséges, de nem a küldetéséhez tartozó tevékenységgel telt. Az ügyrendet, a munkarendet határozták meg a tagok. Ezek nélkül persze lehetlenné vált volna a folytatás, ám az érdemi cselekvést akkor indítottuk, amikor odakerültem. Jöttek a kormánydelegációk, megkezdődtek az ország-felülvizsgálatok. Egy évig elnököltem egy munkacsoportot is a bizottságon belül, amelyik az első számú általános kommentárunkat dolgozta ki. Teljesen úttörő feladat volt, de szerettem nagyon, mert be tudtam vonni a haidarábádi hallgatóimat. Ugyanis, mielőtt elindítottuk a bizottság működését, felhívtuk a témakör iránt érdeklődő szakértőket, civil szervezeteket, érintetteket, egyszóval mindenkit, akinek mondandója lehet, hogy küldje be javaslatait írásban. Mit gondol, mennyi anyag érkezett?

– Néhány tuca?

– Több ezer oldal! Egy része szemétkosárba való volt, de azokat is át kellett tanulmányoz-

ni ahhoz, hogy tudjuk, hol a helyük. Egyszerűen nem volt elegendő kapacitásunk a bődületes anyag áttekintéséhez. De emberi léptékű adagokra bontottam, és kiporciónáltam a hallgatóimnak a pakkot. Szerveztünk egy szemináriumot, áttekintettük a használható javaslatokat.

– *Szeret a dolgok előtt haladni?*

– Ha van erősségem, akkor talán az úttörő munka az. Amikor kezd rutinból működni valami, abban nem vagyok olyan jó.

– *Belefárad?*

– Befáradok, és nincs elég hűségem hozzá. Sokaknak az megy, nagyon tisztelem őket, és tudom, hogy mindkét munkafázisban szükség van alkalmas emberekre.

– *Professzor úr, ekkora nemzetközi kitekintéssel hogyan értékelné a hazai helyzetet?*

– Átlagos. Sőt, európai összehasonlításban is átlagos.

– *Mire volna szükség az előbbre lépéshez?*

– Politikai elkötelezettségre. Ami nincs. De egyetlenegy kormánynak sem volt! Egyébként az ENSZ történetében is megdöbbentő az a mód, ahogy a sokat emlegetett egyezményt az arra hivatottak tárgyalták és elfogadták. Az interneten hozzáférhető a teljes tárgyalástörténet. Onnan is kiolvasható, hogy ezt a megállapodást nem az állami delegációk, hanem fogyatékos emberek szervezetei írták. Amit aztán tárgyaltak az államok képviselői, de az eredeti szövegjavaslatok és változatok civilektől jöttek. Sem előtte, sem azóta az ENSZ-ben sem volt olyan nyitottság a civilek érdemi részvétele iránt, mint akkor. Nálunk a nagypolitikának, úgy tűnik, nincs nyitottsága az érintettekkel folytatott rendszeres párbeszédre. Mondjuk, az alkalmoszerűre sincs. Mind a mai napig az a megközelítés dominál, amit az elsők között szeretett volna megváltoztatni az egyezmény. Tudniillik a jótékonykodó, atyáskodó, vállveregető megközelítést. Mintha ez lenne a keresztényi. Márpedig nem az! Egyik barátom, volt kollégám, aki teológus is, a Bibliából kiindulva publikált több érdekes dolgozatot. Kidomborodott, hogy Jézus Krisztus viszonya a fogyatékos emberekhez nélkülözött mindenféle atyáskodást. Magatartása nagyon közel áll ahhoz, amit ma emberi jogi megközelítésnek neveznénk.

Kedvesemmel, Amitával (*Amita Dhanda akadémikus, a haidarábádi Nalsar Egyetem professzora – a szerk.*) tartottam Tel-Avivban egy kurzust, amiből egy könyvet tervezünk. A cselekvőképesség kérdéséről szól, a jogi kérdéseiről elsősorban. Lényegében az a tartalma, hogy mennyire gyakorolhatja valaki a jogait. Mennyire hozhat saját döntéseket? Legnyilvánvalóbb konfliktusa a gondnokság kérdése. Amikor valakit, jellemzően valamilyen fogyatékosága alapján, gondnokság alá helyeznek, akkor bizonyos ügyekben legjobb esetben a gondnokával közösen hozhat döntéseket. Jogvédő intézmény ez, de erősen jogkorlátozó is, és visszaélésekre ad lehetőséget.

– *Mit mond róla a mi egyezményünk?*

– Igyekezünk teljesen új alapokra helyezni a cselekvőképesség kérdéskörét. Annak korlátozása helyett olyan támogató intézkedéseket gondoltunk ki, amik éppen abban segítenek az illetőt, hogy ténylegesen ő gyakorolhassa a jogait. Amúgy, ha alaposabban bele gondolunk, ez a pszichés cipő nemcsak fogyatékos emberek lelkét szorítja, de egy sor más csoport is szembetalálja magát a cselekvőképesség korlátozásával. Nők, migráns munkavállalók, idős emberek...

– *...köz munkások.*

– Úgy bizony! Amitával azt gondoljuk, hogy a paradigmaváltásnak, amit az ENSZ-megállapodás hirdet, lehetnek tanulságai a többi csoport számára is. Lényegében erről szólt a tel-avivi egyetemen tartott előadásorozatunk, és az ott elhangzottak összegzésére gondolkodunk egy könyvön.

– *A munka, a rengeteg távollét elvezényelte Önt az egyesületi feladatokról. Egyáltalán együtt van még a társaság?*

– Egyik kollégám hangolja össze az ott folyó tevékenységet. A társaság veszített a len-

dületéből, de ez bizonyos fokig természetes. Ebben a műfajban fantasztikus eredmény, ha egy csapat tizenöt évig együtt marad. Mi meg már túléltek ezt a tizenöt évet. Igen ám, de a feleségem halála után fél évvel stroke-ot kaptam. Azóta sokat romlott a fizikai állapotom. Az egyesületen belül nem vagyok már aktív. Lefogytam, alig maradt izmom. Tavaly októberben még utaztam. Koordináltunk egy hároméves európai kutatási programot. Tanácsadóként működtem közre, és a program nyitórendezvénye az én előadásommal indult. Megengedhetetlen lett volna, ha a zárórendezvénytől távol maradok. De olyan mértékű segítségre szorultam, ami egyértelművé tette számomra, hogy amíg meg nem erősödöm, nem lehetséges utaznom.

– *Mit rontott el Önben a stroke?*

– Sem a beszédem, sem a gondolkodásom nem sérült. Nem bénultam le. Lényegében két dolog szenvedett funkcionális károsodást. Az egyik a mozgáskoordináció, a másik pedig az egyensúly. Ezeket azonban nagyon intenzív rehabilitációval sikerült nagyjából helyreállítani. Az első időben elég sokszor megbotlottam, és elestem. Viszont akkor még volt rajtam valamicske izom. Most már nagyon veszélyes lenne, ha elesnék.

– *Hogy érzi magát, professzor úr?*

– Az életem egy hullámvasút.

– *Mindannyiunké az, de sokan, mint Ön is, különösen nagy szélsőségekkel zötykölődnek azon a bolondkocsin.*

– Bizonyos tekintetben többet kaptam az élettől, mint amit el tudtam képzelni. És semmi sem úgy alakult, ahogy elképzeltem. Híres akartam lenni, ismert csillagász. Nagyképűség nélkül mondhatom, hogy a fogyatékos-jog területén híres lettem. Ugyanakkor, hadd mondjam csak a legutolsó időszakot! Több mint egy éve nincs villanyáram az otthonomban. Végigcsináltam a mögöttünk hagyott telet úgy, hogy nem volt fűtésem. Azért ez olyan mértékű deklasszálódás, ami, ha nem is ritka, de nem is gyakori talán. Ugyanakkor tíz évvel ez előtt megkaptam a ma már nem létező Magyar Köztársaság lovagkeresztjét. És ott van a serpenyőben az is, hogy Robert Kennedy legkisebb gyermekét közeli barátomnak tekinthetem. Ezek kombinálódnak tehát, amiket felsoroltam, a gyorsan romló szürkehályogommal. De arra számítok, hogy a nyáron vállalkozni tudok a hályogműtétre, és hamarosan lesz áramom megint. Zenét fogok hallgatni, sok zenét, az nagyon hiányzik. És... Ne nevessem ki... Korábban is Szilárd Leó módszerét követtem, aki naponta két órát töltött a fürdőkádban. Tehát lubickolni fogok, mint a kisgyerek a meleg vízben.